

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ

ਦਾ

ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ

Study

A Critical XXXXXXXXXX of the Panjabi Prose
Of
The First Half of the Eighteenth Century

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੇ ਪੀ ਐਚ. ਡੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਜੂਨ 1969

ਨਿਗਰਾਨ :—

ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ. ਏ; ਪੀ ਐਚ. ਡੀ

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਮਾਲਵਾ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ,

ਬਠਿੰਡਾ।

ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਟਾਂਡਾ ਉੜਮੁੜ,

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਪੀਉ ਦਾਦੇ ਕਾ ਖੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ ॥
ਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ
=====

	ਪੰਨਾ
1. ਭੂਮਿਕਾ	ੳ ਤੋਂ ੳ
2. ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ — ਪਿਛੋਕੜ	ੳ ਤੋਂ ੳ7
3. ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ — ਉਘੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ	ੳ8 ਤੋਂ ੳ4
4. ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ — ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ	
ੳ) ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ	
ਅ) ਸਾਖੀਆਂ	
ੲ) ਟੀਕੇ	
ਸ) ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ	
ਹ) ਗੋਸ਼ਟਾਂ	
ਕ) ਸੁਖਨ ਜਾਂ ਬਚਨ	
ਖ) ਰਹਿਤਨਾਮੇ	
ਗ) ਹੁਕਮਨਾਮੇ	
ਘ) ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ	
ਙ) ਉਪਯੋਗੀ ਵਾਰਤਕ	
ਚ) ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ	
ਛ) ਅਨੁਵਾਦ	ੳ5 ਤੋਂ ੳ69
5. ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ — ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰਵੇਖਣ	ੳ76 ਤੋਂ ੳ94
6. ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ— ਸਿੱਟੇ	ੳ95 ਤੋਂ ੳ98
7. ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	ੳ99 ਤੋਂ ੳ10

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ (ਹੰਸ ਚੋਗ, ਕੋਇਲਕੂ ਅਤੇ ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ) ਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੈਰੇ) ਨੇ ਆਰੰਭਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਸੁਲਾਘਾ ਯੋਗ ਸਨ ਪਰ ਹਾਲੇ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨ ਹੀ ਸਨ। ਫਿਰ, ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੜੀ, ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਖੋਜੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਖੋਜ ਕਰਕੇ " ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ " ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ " ਪਿਉ ਦਾਦਿਆ " ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਉਡੱਦੀ ਉਡੱਦੀ ਝਾਤੀ ਪਵਾਈ। ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨਾ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਕੋਲੋਤਰੇ ਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ। ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਲਗਭਗ ਅਣਛੁਹਿਆ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਜੇ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਲਗਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਘੜ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਖੋਜ ਦਾ ਰੋਖਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਵਜੋਂ ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ " ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਚੂਰੀ " ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਇਕ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਚੰਗੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ, ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ " ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਐਂਡ ਕੰਪੈਰੇਟਿਵ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਜਨਮ ਸਾਖੀਜ਼ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਪਟੂ ਦੀ ਮਿਡਲ ਆਫ ਏਟੀਨਥ ਸੈਚੂਰੀ " ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤਕ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਕੋਹਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਮੇਂ 2 ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਿਆਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਰੱਬਲਾ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 18ਵੀਂ

ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸਾਡੇ ਅਧਿਅਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਮਹਾਂ ਅਸ਼ਾਂਤ, ਬਿਖੜਾ ਤੇ ਉਪਰ-ਬੱਲੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਖਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਧੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗੜਬੜੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਡੇਰਿਆਂ, ਅਖਾੜਿਆਂ ਤੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਹੀਤਾਂ ਪਾਸ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਢਾਈ ਸੌ ਅਜਿਹੇ ਦੂਰ 2 ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਕਈ ਮਹੀਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਤਕ ਲਵਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਭਾਵੇਂ ਪਈਆਂ 2 ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਉਂਕ ਗੀ ਖਾ ਜਾਵੇ । ਕਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੇ ਤੇ ਖੋਹਰੇ ਉਤੱਰ ਵੀ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀਹ 2 ਪੰਝੀ 2 ਵੇਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨੇ ਪਏ । ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕਈਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਦ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਾਂ ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਤਾਰਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ—ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਅਜ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਸੀਂ 16ਵੀਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ । ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ¹, " ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖਿੱਛਾਂ ਦੀ ਛਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਲਿਆ । ਨਸਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਿੱਚੇ ਗੁਲਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਫਤ ਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਹਿਲਦੇ ਸਨ " । ਭਾਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

1) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਸ ਪਰ ਕਟਾਖਸ—ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ।

ਦੀਵਾਨਾ ਵਰਗੇ ਸਾਹਿਤ ਖੋਜੀ ਗੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ ਸੁਲੀ, ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਨੀਮੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ; ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਗੌਰਵ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਰਮ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ "ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ" ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ, ਖੋਜੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਗਨ ਨਾਥ ਅਗਰਵਾਲ ਦੇ ਸੁਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇਰਵਾਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਅਠਾਰਵਾਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਠਾਠ ਸਬੰਧਤ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਸਰੋਦ ਪ੍ਰੀਛਾ, ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ, ਸਾਖੀ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ ਦੀਆਂ ਵੀ ਨਕਲਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅੱਕਤੀ, ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨੇ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ ਤਾਂ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਹਦਨਾਮਾ, ਉਥਾਨਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ, ਉਥਾਨਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ, ਪ੍ਰੀਛਾ, ਕੋਕ ਸਾਰ, ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਵਿਵੇਕ ਸਿੰਧੂ, ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿਕ ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ, ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਠਾਠ ਸਬੰਧਤ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ

1) ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ — ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਪੰਨਾ 51, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।

ਭਾਂਤ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ । ਸੇ (ਅਜਿਹੀਆਂ) ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਗਿਆਨ ਰਚਨਾਵਲੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ, ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ ਵੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰੰਜਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਰੀਝ, ਭਗਠ ਗੀਤਾ—ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਅਜਿਹੀ) ਕਈ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਠਵਿਰਤੀ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਨਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਕ ਮੁਲਿਅੰਕਣ ਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਜੋ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਸੇ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਫਿਰ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਪਏ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿਕ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਅਧਿਅਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਵੀ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ । ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ

ਕੀਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਰੋਖੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਫਿਰ, ਕਿਉਂ ਜੋ, ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਜਾਂ ਉਥੇ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।

ਅਸੀਂ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਬਾਰੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਉਪਰਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ।

✕ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਖੋਜੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦਿੱਤੀ; ਮੈਂ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੈਖੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਾਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਿਅਕ ਜੋਤ ਹੀ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਕੀਤੀ ਸੱਗੋਂ ਸਮੇਂ 2 ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਕੀਮਤੀ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਅੜਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸੁਧੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਗਨ ਨਾਥ ਅਗਰਵਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ " ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ, ^{ਉਸਦੀ} ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕੌਰ ਬੇਦੀ ਦਾ ਤਾਂ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਾਂ ਬੇੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਹੀ ਨਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ।

ਮੈਂ ਕਿਰਤੰਗ ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਮੇਰਾ
ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅਮੋਲਕ ਸੁਝਾਓ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ
ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੇਠ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਵਾਇਆ ।

ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ,
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਟਾਂਡਾ ਉੜਮੁੜ ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ।

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਪਿਛੋਕੜ

ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਲਿਅੰਕਣ ਨਈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਅਵੱਸ਼ਯਕ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ, ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ, ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਵਾਂਗਰੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ.

" ਪੰਜਾਬ " ਸ਼ਬਦ ਪੰਜ-ਆਬ(ਪਾਣੀ) ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਿੰਧ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਰੁਪਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ " ਇਹ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲੀਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਕਾਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਤੇ ਆਸ਼ੋਰਦਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰੂਭੂਮ ਹਨ"। ਇਸਦੇ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸਦਾ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਿਹਾ, ਦੂਜਾ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਕੱਜੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਦਾ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਰਫੁੱਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੀ ਉਚਾਈ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸਗੋਂ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੰਜ ਦੱਰੇ ਸਦਾ ਲਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ। ਤਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਮਲੇ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਪਰ-ਬੱਲੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਣੀ ਰਹੀ ।

ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ:-

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ— ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ। ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ ਅੱਗੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬੇਲੀ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਐਤਰ ਹੈ। ਮਾਝਾ ਰਾਵੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਮਾਲਵਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਨਿਰਨੈਯਮਤਕ ਯੁੱਧ ਇਸਦੇ ਸਥਾਨਾਂ—ਧਾਨੇਸਰ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਸਰਹੰਦ, ਪਾਣੀਪਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਇਹ ਭਾਗ ਵਧੇਰੇ ਰੇਤਲਾ ਤੇ ਦਲਦਲਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ:-

ਇਹ ਰਾਵੀ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਰੇਤਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੰਘਣੇ ਖੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ, ਚੇਰਾਂ, ਡਾਕੂਆਂ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਕਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁਨਤਾਨ ਗੋਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਥਾਂ ਸੀ।

ਜਲ ਵਾਯੂ:-

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਸਰਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਜੁਲਾਈ ਅਗਸਤ ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਪਠਾਰ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਖਾ ਭਾਗ ਉਪਜਾਊ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ।

ਕੌਮਾਂ:-

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਵੱਖ 2 ਨਸਲਾਂ ਹਨ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਵੱਖ 2 ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ 2 ਕੌਮਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਮੂਹੀਆਂ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਆਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਈਰਾਨੀ, ਸੂਨਾਨੀ, ਮੁਕ, ਕੁਸ਼ਾਨ, ਹੂਨ, ਤੁਰਕ, ਪਠਾਨ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਆਦਿ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜੇ, ਇਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮ ਬਣ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਥੇ ਜੈਟ, ਪਠਾਨ, ਰਾਜਪੂਤ, ਖੱਤਰੀ, ਅਰੋੜੇ, ਆਰੀਏ, ਬਾਣੀਏ ਆਦਿ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਜੈਟ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ, ਦਲੇਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੱਤਰੀ, ਅਰੋੜੇ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ।

ਸੇਨਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਮੁਕੁਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। 1526 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹਮਾਯੂੰ, ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਥੇ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮੇਂ 2 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖ 2 ਗਵਰਨਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ (ਸ਼ਾਸ਼ਨ) ਹੇਠ ਰਖਦੇ ਰਹੇ। ਮੁਕੁਲ-ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਆਗਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸਮੇਂ 2 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਕਬਰ 13 ਵਰ੍ਹੇ 1542 ਈ: ਤੋਂ 1655 ਈ: ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੁਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਨਾਂ ਹੋਈ। ਪਰ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਨਈ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਉਸਦੀ ਪਕੜ ਜੁਗ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕਾਖਲ ਵਲੋਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁਕੁਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਈ ਖੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ (ਸ਼ਾਸ਼ਨ) ਤਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਤਾ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਾਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਕਬਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਅਤਾ ਸਹਿਣ ਨਾਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1606 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਕੁਲ-ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਜੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ (ਸੁਸਿਖਸੁਤ) ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਰਖਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਸਫਲ ਟੱਕਰਾਂ ਵੀ ਲਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਫਕੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ ਜਨੂੰਨ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉੱਕ ਲਈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ (ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਿਰਤਨ) ਨਈ ਤਿਆਰ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸੇ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ, ਗੁਰੂ ਰੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜੁਲਮ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਬੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ

1699 ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਜਾਤੀ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਬਖਸ਼ਿਆ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬੀਰ-ਕਮੀ ਰੂਹ ਫੂਕੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਕੁਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੰਗਾਈ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ, ਚਮਕੌਰ, ਸਰਸਾ, ਮੁਕਤਸਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਕੇ ਮੁਕੁਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕਿਲਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਬੇੜੇ ਜਿਹੇ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਡੀਆਂ 2 ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਰਹਿ 2 ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਦਕਾ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰਖਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾ ਦਿੱਤੇ।

੧੭੧੨

||

ਐਰੀਕਜ਼ੇਬ ਉਪਰੰਤ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 2 ਅਕਤੂਬਰ 1707 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਹੀਰਿਆਂ ਜੜੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੇ ਪਕੜੀ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗਲਬਾਤ ਵੀ ਅਰੀਭੀ। ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵੈਦਰਾਖਾਦ ਵਲ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗਲਬਾਤ ਸਿਰੇ ਨਾਂ ਰੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਨਦੇੜ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਧੋ ਰਾਮ ਬੈਰਾਗੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਕੇ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰਖਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ। ਬੇੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੋਸ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਪਠਾਨ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ 1708 ਈ: ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਮਾਰੂ ਹਮਲੇ ਦੇ ਫਨ-ਸਰੂਪ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਰਏ।

ਇਧਰ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਕੁਨ-ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਾਰੇ ਹਥ ਵਿਖਾਏ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾ, ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਸਹਰੰਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਪਾਸ ਬਹੁਤੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਭੀਤ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਤਿਹਾ ਕਿ ਮੁਕੁਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਕੁਨ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈ ਖਾਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਗਿਣ 2 ਕੇ ਬਦਲੇ ਲਏ। ਪਰ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਛੱਟਵੇਂ ਟਾਕਰੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਜਦ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਹੋਰ ਮਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ

ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੀ ਘਿਣਤ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮਤ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਮੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ 19 ਜੂਨ 1715 ਈ: ਨੂੰ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

੧.

ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਹੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦਰਦਮਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਰਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਸਮ ਚੁੱਕੀ। ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ, ਲੱਖਪਤ ਰਾਏ, ਜੱਸਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਆਦਿਕ ਇਸ ਤੀਮ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਣ ਲਗਾ। ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਘਰ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਕੜ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੇਪਰ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਰਖੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੰਦ 2 ਕੱਟੇ ਗਏ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾਇਆ ਗਿਆ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਗਿਆਂ ਵਿਚ ਉਬਾਲੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। " ਮੁਤਬਾਬ-ਉਲ-ਲਬਾਬ " ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ " ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਥਾਲੀ ਹੋਵੇ"।

੧੭੧੫-੧੭੧੬
੧੭੧੭-੧੭੧੮
੧੭੧੯-੧੭੨੦
੧੭੨੧-੧੭੨੨
੧੭੨੩-੧੭੨੪
੧੭੨੫-੧੭੨੬
੧੭੨੭-੧੭੨੮
੧੭੨੯-੧੭੩੦
੧੭੩੧-੧੭੩੨
੧੭੩੩-੧੭੩੪
੧੭੩੫-੧੭੩੬
੧੭੩੭-੧੭੩੮
੧੭੩੯-੧੭੪੦
੧੭੪੧-੧੭੪੨
੧੭੪੩-੧੭੪੪
੧੭੪੫-੧੭੪੬
੧੭੪੭-੧੭੪੮
੧੭੪੯-੧੭੫੦
੧੭੫੧-੧੭੫੨
੧੭੫੩-੧੭੫੪
੧੭੫੫-੧੭੫੬
੧੭੫੭-੧੭੫੮
੧੭੫੯-੧੭੬੦
੧੭੬੧-੧੭੬੨
੧੭੬੩-੧੭੬੪
੧੭੬੫-੧੭੬੬
੧੭੬੭-੧੭੬੮
੧੭੬੯-੧੭੭੦
੧੭੭੧-੧੭੭੨
੧੭੭੩-੧੭੭੪
੧੭੭੫-੧੭੭੬
੧੭੭੭-੧੭੭੮
੧੭੭੯-੧੭੮੦
੧੭੮੧-੧੭੮੨
੧੭੮੩-੧੭੮੪
੧੭੮੫-੧੭੮੬
੧੭੮੭-੧੭੮੮
੧੭੮੯-੧੭੯੦
੧੭੯੧-੧੭੯੨
੧੭੯੩-੧੭੯੪
੧੭੯੫-੧੭੯੬
੧੭੯੭-੧੭੯੮
੧੭੯੯-੧੮੦੦

ਪਰ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੁਲਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰਣ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੌਤੁਬਿਕ ਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਕ ਪਾ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਖੋਕਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ (ਮੰਡਿਆਲੀ) ਦੇ ਚਰੁਧਰੀ ਮਸਲਾਉਣ ਦੀਨ, ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰੇ। ਸੋ, ਉਸ ਨੇ 1740 ਈ: ਨੂੰ ਉਥੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰੇ ਕਰਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਕਾਹਨੂ ਵਾਹਨ ਦੇ ਛੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਭਰੀ ਮਸਲਸ ਵਿਚ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ—

ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਸਾਡੀ ਦਾਤਰੀ ਅਸੀਂ ਮੰਨੂ ਦੇ ਸੋਟੇ
ਉਹ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਨੂੰ ਵਚਦਾ ਅਸੀਂ ਦੂਣ (ਸਵੰਨੇ) ਹੋਏ । ੪੫੨

1739 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਾਹਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਵੰਡ ਲਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਵਰਨਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਕਿਥੇ ਹੈ ? ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, " ਇਹ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਟੋਲਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਘੋੜਿਆਂ

ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ ਤੇ ਹਨ"। ਤਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, " ਉਹ ਵੇਲਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ "। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਸੱਚੀ ਹੋਈ। ਇਤਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤਾਕਤ ਫੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈ। ਡਾਕਟਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ" ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—" ਜਦ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰੀਦੂਆਂ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਗ ਉੱਠੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਲੀ ਤੇ ਇਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ "।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਔਤ ਹੋ ਗਈ। 1745 ਈ: ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਘਨੂ ਘਾਰੇ ਵਿਚ ਯਾਹੀਆ ਖਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਨਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1752 ਈ: ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਲਗਭਗ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਘਨੂ ਘਾਰੇ ਵਿਚ ਮਨੀਆ ਮੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਔਧੀ ਕੌਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਹ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨੋ

* ਉਸੇ ਸਾਲ—1752 ਈ: ਵਿਚ ਜੈ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ 1748 ਤੋਂ 1762 ਈ: ਤਕ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਛੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਸਿਟਾਣ ਦੀ ਖੁਸ਼-ਫ਼ਹਿਮੀ ਲੈਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰ ਆਪਣੀ ਰਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ 2 ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਖ 2 ਪਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪ 1752 ਈ: ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉੱਕਣ ਦਾ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਤਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਵਿਗੜ ਸਕੀ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਝਾਕ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਆਖਰ ਹਾਰ ਹੁੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਮਰਹਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਪਾਠੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹਾਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਸਿਰ ਉੱਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾਂ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ, ਪੰਜਾਬ ਹੌਲੀ 2 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਸੋ ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਅਤਿ-ਬਿਖੜਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਦੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ, ਉਥੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹਮਲੇ, ਇਥੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਰਵਰਨਗੀ ਦੇ ਝਟਕਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਚੈਨ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਿਤਾ। ਸੋ, ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣੀ ਹੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ।

ਮੁਕੁਲ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਾਗੀ ਗੀ ਸੀ। ਪਰ, ਫਸਲ ਚੰਗੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੋਟੀ ਚੰਗੀ ਕਮਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੁਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮੀ-ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਰਕਾਬ ਵਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਕਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਲੀਆ ਮੁਆਫ਼ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮੁਕੁਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋਏ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੀ ਮਰਦਾਨ ਖਾਨ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਨਹਿਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੁਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਔਂਟੇ ਸੀ। ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਲ, ਕਾਲੀਨ ਆਦਿਕ ਜੋ ਕਿ ਇਥੋਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਤੇ ਬਿਜਵਾੜਾ ਵਿਚ ਕਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਛਾਪਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਰੋਰ, ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਪਾਰ ਦੇ ਉਘੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਕ ਉਤਸਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਮੁਕੁਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਈਰਾਨ ਆਦਿਕ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ; ਜਿਵੇਂ-ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਨਾਰੋਰ ਤੇ ਨਾਰੋਰ ਤੋਂ ਰੁਹਤਾਸ ਤਕ ਸੜਕ ਬਣਵਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਉੰਗੀ-ਕਰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਜੇ ਇਵੇਂ, ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੁਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਕੇ-ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਵਿਰਫ਼ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਗ ਭਗ ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨੜਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਕ ਉਨਤੀ ਵਲ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋ ਰਏ। ਫਿਰ, ਜਿਕੜਾ ਰੁਪਿਆ ਉਹ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਹੋੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਤਾਗੇਖ ਮੁਸ਼ਾਇਫ਼ੇ-ਰਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਹੱਦੋ ਵੱਧ ਫਿਆਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫਜੂਲ ਖਰਚੀ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੈਰ ਜਹਾਂਦਾਰ

ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਯਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬੇਇਨਤਹਾ ਦੌਲਤ ਟੁਟਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ " ਨਾਲ ਕੰਵਰ " ਉਤੇ ਦੋ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਸਾਨਾਨਾ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਸੱਜਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੀ ਹੀ ਕਿੱਲਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੇਲ ਦਾ ਭਾਅ ਵਧ ਗਿਆ। ਫ਼ਰਖ਼ਸ਼ੀਅਰ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਹਾਨਤ ਹੋਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਬਲ ਵਿਚ ਫਜ਼ੂਲ ਬੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖਰਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਡਿਗਦੇ ਹੋਏ ਮਾਲੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਉਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਹੋਰ ਕਾਰੀ ਚੋਟ ਲਗਾਈ। ਉਹ ਸੱਤਰ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੁਪਿਆ ਰਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਵਡੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੜਾਈਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਕ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਖੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨੜਾਈਆਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ, ਤੀਜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਉਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੜਾਈਆਂ ਝਗੜਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਾ ਦਿਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ-ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਸਾਮਿਅਕ ਮੁਕ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਛੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੁੱਕ ਲੁੱਕ ਕੇ ਦਿਨ ਕੱਟਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਹ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਜਾਂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਨਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਏ। ਉਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਲਗਾਈ। ਗਰੀਬੀ ਖ਼ੁੰਹਦੀ ਦੌਲਤ ਉਹ ਲੁੱਟ ਕੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ।

ਸੋ ਇਵੇਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਬੜਾ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ.

=====

ਮੁਕ਼ਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਸਦੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰਵਾਦਾਰੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਜਨਤਾ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪਰ, ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਰਵਾਦਾਰੀ ਮੁਕ਼ਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟਦੀ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ, ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅੰਦਰ ਪਾਰਮਕ ਕੱਟੜਤਾ ਜਨੂਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਕ਼ਲ ਸਮਰਾਟ, ਨਵਾਬ, ਵਜ਼ੀਰ ਆਦਿਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨਾਲ

ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਚੌਕੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਜਠਤਾ ਅੰਦਰ ਉਂਕਲਾਂ ਲਗੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਣ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸੀ ਨਾਂ ਕਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਮੁਸਲਮਾਣਾ ਨਾਲ। ਦੂਜਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪਸ਼ਟ ਗਵਾਹੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ "ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ" ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਬਣ ਗਏ"। ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਾਨੀ ਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣ ਗਏ। ਭਾਰੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਸਲਮਾਣ ਫਕੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗਵਾਨੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਸਲਮਾਣ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਦਾ ਪੀਰ ਦਸ ਕੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਾਂ ਤੇ ਨਿਜਾਣ ਵਲੋਂ ਵੀ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਣ ਗੁਨੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਹੀ ਸਨ। ਗਲ ਕੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਖੇਅੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਾਂ ਆਮ ਸਿੱਖ ਜਠਤਾ ਦਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ (ਸ਼ਾਸਕ) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਅਮੀਰ, ਵਜ਼ੀਰ, ਨਵਾਬ ਆਦਿਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਮੁਸਲਮਾਣਾ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜੱਸਪਤ ਰਾਇ, ਲੱਖਪਤ ਰਾਇ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਰੰਗੀ ਖੁਸ਼ਾਕ ਖਾਂਦੇ, ਰੰਗੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਾਏ, ਵੱਡੇ 2 ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਵਾਸ ਕਰਦੇ ਤੇ ਐਸ਼ ਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਾਨਮ, ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਈ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਉਤੇ ਉਹ ਉਹ ਜੁਲਮ ਵਾਏ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਮ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਲੋਕਗੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਣ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ

ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ, ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ
 ਫਸੇ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਤਬਾਹੀ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ
 ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ
 ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਉੱਚੇ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਨਵ-ਉਭਰ ਰਹੀ ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰੇਮ
 ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਸ,
 ਬਲ ਅਥਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕੁਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ
 ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਤ ਇਸ ਵਿਚ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਵ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦੀ
 ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਡੇਰਾ ਭਾਰ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਤਮਕ
 ਨਿਰਮਾਣ ਸਦਕਾ ਇਹ ਲੋਕ ਜਾਗ ਉੱਠੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਇਰਤਾ ਖਤਮ
 ਕਰ ਉੱਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਠਖ ਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸਵਾਸ ਲਿਆ ਉੱਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਚਰਣ
 ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ, ਫ਼ੋਕੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ, ਉੱਖਾ ਸੁੱਕਾ ਖਾ ਕੇ ਸਿਹਨਤ
 ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ
 ਇਹਨਾਂ ਖਾਤਰ ਉਹ ਆਪਾ ਕੁਰਬਾਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਸਾਮਿਅਕ ਜੁਲਮ
 ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਵੇਲੇ ਦੀ (ਸ਼ਾਸ਼ਕ) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
 ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ/ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ
 ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਅਤੇ ਪੂਰਬਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਮਿਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜ ਰਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦ-ਆਰਿਆਈ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣ-ਬੋਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਭਰਪੂਰ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਿਰਲੇਪ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਲਈ ਇਸਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬੜਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਦ ਸਾਹਿਤ.

ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਖੋਜਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਰਸੇ, ਵੇਦਾਂ ਤਕ ਦੌੜ ਲਗਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਲੱਭਣ ਲਈ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬੜੀ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਯੱਜੁਰ ਵੇਦ ਦੇ ਤ੍ਰੈਤੀਯ, ਕਾਠਕ ਤਥਾ ਮੈਤ੍ਰਾਇਣੀ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੱਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੱਦ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼, ਸੁਬਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਮਹਿਮਾਸਾ, ਜੈਮੀਤ ਭੱਟ ਦੇ ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਜ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੱਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਲਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ¹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗੱਦ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਬੰਧੂ ਨੇ ਵਾਸਵੱਦਤਾ, ਖਾਣ ਭੱਟ ਨੇ ਕਾਦੰਬਰੀ ਤੇ ਦੰਡੀ ਨੇ ਦਸ ਕੁਮਾਰ ਚਰਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਚ ਤੰਤ੍ਰ ਤਥਾ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕਥਾ ਵਰਗੀਆਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਗਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੱਦ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਪਰ ਗੱਦ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1) "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਗੱਦਯ-ਕਠਪਨਾ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਬਲਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿਸ਼੍ਰ ਦਾ ਲੇਖ । ੩.

2) ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤਯ-ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰੀ ਵੰਸ਼ ਕੋਛੜ । ਪ੍ਰ.ਸੰ. ੩.

ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਜ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਮਰਾਠੀ, ਮੈਥਲੀ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇਰਵੀਂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ

=====

ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ " ਗੋਰਖਸਾਰ " ਦਾ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂ ਨੇ 1407 ਸੰਮਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਾਤਾਇਨ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਕੇ ਗੋਰਖ ਸਾਰ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਦਸਵੀਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਮਿੱਥਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੱਠ ਯੋਗ ਆਦਿਕ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਖ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਆਚਾਰੀਆ ਵੱਲਭ ਦੇ ਪੁਤਰ ਵਿੱਠਲ ਨਾਥ ਨੇ " ਸ਼ੰਗਾਰ ਰਸ ਮੰਡਨ " ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸਤੇ ਛੁੱਟ ਚੌਰਾਸੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕੀ ਵਾਰਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਸੌ ਬਾਵਨ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕੀ ਵਾਰਤਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿੱਠਲ ਨਾਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਕਲ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਸ਼ੂ ਤੋਂ ਰਚਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਗੱਦ ਦਾ ਸੁਥਰਾ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਚੌਰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਖੇ-ਰੋਕ ਹੈ। ਵਾਕ ਛੋਟੇ 2 ਤੇ ਸੂਯ ¹ ਹਨ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਵਲਭੀਆ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਯੂਵ ਵਾਸ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਾਰ ਨੀਨਾ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਦੇਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਬਾਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸਰਲਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਤਨੀ ਸਜੀਵ ਸ਼ੈਲੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰੌੜ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਰਜਿਤ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗੱਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਚੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ² ਹਨ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ਟਯਾਮ (1603 ਈ:) ਅਗਹਨ ਮਹਾਤਮ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਸ਼ ਮਹਾਤਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 1623 ਈ: ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਦ-ਸਾਹਿਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-

1. ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ,
2. ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ।

-
- 1) (1) ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗਦਯ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏ—ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਗੋਤਮ ਦਾ ਲੇਖ ।
(2) ਹਿੰਦੀ ਕਾ ਪ੍ਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਗੱਦਯ ਸਾਹਿਤਯ—ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਰਾਏ ਦਾ ਲੇਖ ।
 - 2) ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏ—ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਗੋਤਮ ਦਾ ਲੇਖ ।

ਪਹਿਲੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ ਦਾ ਹਸਤਮਲਕ ਅਤੇ ਚਾਰਾ ਹਿਤ ਬਿੰਦਾਬਨ ਦਾਸ ਦਾ ਸਵੱਪਨ ਵਿਲਾਸ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਖੋਜ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰੀਆ ਦਾਸ ਦਾ ਸੈਵਕ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਸ੍ਰੀ ਚਤਰ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਲਾਲ ਗੋ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਭਾਵਨਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਆਮਿਣੀ ਸੁਰਣ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਹਿਤਾ ਨੰਦ ਸਾਗਰ ਆਦਿਕ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵਲਭੀਆ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਸੰਪਰਦਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਉਹ ਹਨ ਗੀਰਾ ਲਾਲ (ਆਈਠੇ ਅਕਬਰੀ ਕੀ ਬਚਨਿਕਾ, 1708 ਈ:), ਲੱਠੂ ਲਾਲ (ਰਾਜਨੀਤੀ, 1745 ਈ: ਤੇ ਮਾਧੋ ਵਿਲਾਸ 1760 ਈ:) ਮਾਣਿਕ ਲਾਲ ਔਲਾ (ਸੋਮ ਵੰਸ਼ਨ ਕੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ, 1771 ਈ:) ਆਦਿ। ਡਾਕਟਰ ਨਖਸ਼ਮੀ ਸਾਗਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਾਜਨੀਤੀ" ਅਤੇ "ਮਾਧਵ ਵਿਲਾਸ" ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਗਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਅਥਵਾ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਗਦ-ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਟੀਕੇ ਬਿਹਾਰੀ ਸਤਸਈ ਦੇ, ਕੁਝ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਲੀ ਦੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਵੀ ਪ੍ਰਿਯਾ, ਰਸਿਕ ਪ੍ਰਿਯਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰਕਾ ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਤਨੀ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣਾ ਇਤਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ। ਬਿਹਾਰੀ ਦੇ ਦੇਰੇ, ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੋਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੌਦਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਮਕ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੈ। ਸੋ ਇਵੇਂ ਖੋਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗੱਦ ਵਿਚ ਕਥਾਵਾਂ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ, ਟੀਕੇ, ਅਨੁਵਾਦ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੱਝ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਂਵ ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤਾ ਨਿਖਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਭਗਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗਦ-ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਰਚਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਸਜੀਵਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਟੀਕੇ, ਟਿਪਣੀ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਗੱਦ ਬੋਝਲ, ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਦੁਰ-ਸਮਝ ਹੋ ਗਈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਜੀਵਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ।

1) ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਕਾ, ਪੰਨਾ 257—ਡਾ: ਨਖਸ਼ਮੀ ਸਾਗਰ।

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੱਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਦਾ ਆਰੰਭ ਆਰਵਾਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਪਿਛੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀਂ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤੀਕ ਦੋਦਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੱਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ " ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਚਿਤ੍ਰ " ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ " ਵਾਗ ਵਿਨਾਸ " ਹੈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਆਚਾਰੀਆ ਮਾਣਕੀਆ ਸੁੰਦਰ ਸੂਰ ਨੇ 1421 ਈ: ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗਦ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਸੋ, ਇਹ ਗਦ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਚੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਖਾਕੀ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੱਦ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਛੇਤੀ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ, ਸੋਲਵੀਂ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਉਨਤੀ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਅਰਥਾਤ, ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਨਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਦ, ਖਿਆਤਾਂ, ਬਚਨਕਾਵਾਂ, ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਬਾਤਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਅਖਾਇਕਾਂ, ਟੀਕੇ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬਚਨਕਾਵਾਂ :

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਦ ਰੂਪ ਬਚਨਕਾਵਾਂ ਹਨ। " ਟੈਲੀਟਰੀ " ਨੇ ਬਚਨਕਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ "ਗੱਦ ਦੀ ਤੁਕਾਤਾਤਮਕਤਾ " ਦੱਸੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਨੇ ਵੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ " ਗੱਦ ਵਿਚ ਬਚਨਕਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੜੀ ਨਿਰਾਲੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰੀ ਗਦ ਹੈ "। ਬਚਨਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕਾਤਾਤਮਕਤਾ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਅਖਾਇਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਚਨਕਾਵਾਂ ਇਤਨੀਆਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਆ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਬਚਨਕਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ—ਅਚਲਦਾਸ ਖੀਚੀਰੀ ਬਚਨਕਾ—ਸ਼ਿਵਦਾਸ ਜੀ ਕਹੀ, ਬਚਨਕਾ ਚਾਠੌਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀਰੀ ਮਹੇਸ਼ਦ ਸੌਤ ਜੀ ਖਿਰਿਆ ਜਗਾ ਜੀ ਕਹੀ । ਆਦਿ ਆਦਿ ।

1) ਸਰਸਵਤੀ, ਮਾਸਿਕ , ਭਾਗ 50 ਖੰਡ 2, ਅਗਸਤ 1949, ਸਫਾ 467 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਸਾਹਿਤ—ਨਾਟਕ : ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ

ਖਿਆਤਾ: ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੱਦ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਖਿਆਤਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੱਝਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੁੱਢ ਆਈਏ ਅਕਬਰੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਆਈਏ ਅਕਬਰੀ ਦੀ ਹਰਫਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਖਿਆਤਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਸਿਸੋਦੀਆਂ ਦੀ ਖਿਆਤ, ਮੁਹਣਤ ਦੀ ਖਿਆਤ, ਗਾਠੌਰ ਦੀ ਖਿਆਤ, ਠਛਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿਆਤ, ਆਦਿ ਆਦਿ। ਗਲ ਕੀ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵੀ, ਸਠ; ਜਿਵੇਂ, ਗਾਠੌਰ ਦੌਰਾਨ ਠਛਵਾਰਾਂ, ਸਿਸੋਦੀਆਂ—ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਵਾਈਆਂ।

ਬਾਤਾਂ: ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰੂਪ "ਬਾਤਾਂ" ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ਨੂੰ ਬਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਈਸਵੀ 1613 ਦੇ ਠਛ ਡਗ ਜਟਮਲ ਨਾਮੀ ਇਕ ਲੇਖਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ "ਗੋਰਾ ਬਾਦਲ ਕੀ ਬਾਤ" ਨਾਮੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਚਰਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹਵ-ਲਿਖਤੀ ਨਕਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭਿੰਨ 2 ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਤਾਂ ਕਵੀ ਹਾਜਾ ਖਾਂਕੀ ਦਾਸ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2700 ਦੇ ਠਛ ਡਗ ਹੈ। ਰਾਣਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਤ, ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਤ, ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੀ ਬਾਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ²ਬਾਤਾਂ ਹਨ।

ਕਿੱਸੇ: ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮੁਕੁਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿੱਸਾ ਗੋਈ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ ਤੇ ਜੋ ਮੁਕੁਲ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਇਕ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਰਾਜਪੂਤ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਿਆਂ, ਠਵਾਰਾਂ ਤੇ ਹਈਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿੱਸਾ ਗੋਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨੈ ਕੇ ਬੜੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਜਿਹੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣੇ ਸੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਉਪਜਦਾ ³ਹਿੰਗਾ।

- 1) ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਐਂਡ ਸਾਹਿਤਕ ਪੰਨਾ— 41, ਸ੍ਰੀ ਮੈਨਾਰੀਆ ਜੀ :
- 2) ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ 180— ਸ੍ਰੀ ਮੈਨਾਰੀਆ ਜੀ,
- 3) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾ ਉਦਭਵ ਐਂਡ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 357—ਡਾਕਟਰ ਰਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ।

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੋਂਦ ਬਾਰਾਂ, ਖਿਯਾਤਾਂ ਤੇ ਬਚਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਾਨ ਪਾਤਰਾਂ, ਪਤਿਆਂ, ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਤੇ ਵੀਕਾ ਟਿਪਣੀਆਂ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੋਂਦ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਕੰਥਾਗਾਰ, ਉਦੈ ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਵਤੀ ਮੰਦਰ, ਖਿਲਾਨੀ ਤੇ ਬਿਰਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ, ਜੈ ਪੁਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਦ-ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਦੇ ਕਦ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ, ਚੰਪੂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਮੁਕਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਸਿੱਠੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਗੋਂਦ.

~~~~~

ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟ ਆਪ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ 2 ਗੋਂਦ-ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ।

ਇਤਿਹਾਸ:

ਫ਼ਾਰਸੀ ਗੋਂਦ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ "ਇਤਿਹਾਸ" ਸੀ। ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਜੌਹਰ ਨੇ ਤਜ਼ਕ-ਗ਼ਾਤ-ਉਲ-ਵਾਕਿਯਾਤ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁੱਕਾ ਦਾਉਦ ਨੇ ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਅਲਫ਼ੀ, ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ ਅਤੇ ਬਦਾਯੁਨੀ ਨੇ ਮੁਨਤਖ਼ਬ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ ਲਿਖੀ। ਐਰੀਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਤਿ ਗ਼ਜ਼-ਉਲ-ਅਕਬਾਲ, ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਬਖ਼ਤਵਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੀ ਗ਼ਾਤ-ਉਲ-ਆਨਮ ਵਿਸ਼ਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸੁਜਾਨ ਨੇ 1697 ਜਾਂ 1701 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਖੁਲਾਸਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਈਦ ਨੇ 1710 ਈ: ਵਿਚ ਮਾਬਰੇ ਆਲਮਗੀਰੀ ਐਰੀਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ।

ਸਵ-ਜੀਵਨੀ:

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਹਤਕ ਵਿਚ ਸਵ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪੈਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1) ਇੰਡੋ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਡਿਊਰਿੰਗ ਦੀ ਨੋਟਰ ਹਾਫ ਆਫ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀਅਲ ਸੈਚੁਰੀ ਏ.ਡੀ—
ਨੂਰ-ਉਲ-ਹਸਨ ਅਨਸਾਰੀ। (ਥੀਸਿਜ਼-1952) ।

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ:

ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਤੁੱਕਾਤ-ਏ-ਆਲਮਗੀਰੀ ਖਾਸ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜ-ਉੱਕਤ ਤੇ ਅਨੰਕਾਰ-ਲੱਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਔਜ ਸਮਝਣੀਆਂ ਜ਼ਰਾ ਕਠਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ, ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕੱਮਲ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੁੱਕਾਤ-ਏ-ਆਲਮਗੀਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਭ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦੇਣ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ 2 ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ 2 ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਉਹ ਕੋਈ ਦੁਆਂ ਨਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ /ਹਦੀਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸੁਖਨ ਜਾਂ ਬਰਨ:

ਕੁਲਦਸਤਾ-ਏ-ਸੁਖਨ ਵਿਚ ਮਲ ਰਾਏ ਸ਼ੌਕੀ ਦੇ ਸੰਵਹਿਤ ਗਦ ਤੇ ਪਦ ਦੇ ਸੁਖਨਾਂ-ਚਿਠੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਪੱਤਰ ਜੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ 1722 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ।

ਨਿਕਾਤ-ਏ-ਬੈਦਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ " ਬੇਦਿਲ " ਦੀ ਸੰਵਹਿਤ ਦਾ ਸੁਨਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਰਨਾ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਬਰਨ ਜਾਂ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਾਰਤਕ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਚੌਥਾ ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ 1680 ਈ: ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ।

ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਰੁਮਾਂਸ:

ਰੁਸਨੇ ਦਿਲ, 1683 ਈ: ਵਿਚ ਖਵਾਜਾ ਮੁਹਮਦ ਦੀ ਸੰਵਿਤ ਇਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਰੁਸਨੇ ਇਸ਼ਕ-ਨਿਆਮਤ ਖਾਂ ਅਲੀ ਦੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਦ ਤੇ ਪਦ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਤਿਖੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਯਾਤਰਾ ਪੁਸਤਕ:

ਇਬਸ਼ਾ ਜਲੀਲ 1699-1700 ਈ: ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਅਬਦੁਲ ਜਲੀਲ ਬਿਨਕੁਆਮੀ ਦੀ ਇਕ ਯਾਤਰਾ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਟੀਕੇ:

ਸ਼ਾਹ ਮੀਰ ਮੁਹਮਦ ਨੂਰ ਉਨਾ ਦਾ ਰਚਿਆ ਸ਼ਾਹ-ਏ-ਮਸਨਵੀ, ਮੀਰ ਮੁਹਮਦ ਰਿਜ਼ਾ ਨਾਰੋਂਗੀ ਦੀ 1690 ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਚਿਤ ਮੁਕਸ਼ਫਤੇ ਰਿਜ਼ਵੀ, ਮੁਹਮਦ (1690 ਈ:),

ਸੁਖਰੁੱਨਾ ਖਾਂ ਖ਼ਾਕਸਾਰ ਅਤੇ ਅਫਜ਼ਲ (1694 ਈ:) ਦੇ ਰਚਿਤ ਮੌਲਾਣਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਉਘੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ।

ਜੀਵਨੀਆਂ: ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਨੀਮਤ-ਉਸ-ਸ਼ਾਉਰਾ ਵਿਚ ਮੁਹਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਸਰਖੁਸ਼ (1644-1714 ਈ:) ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਹਤ-ਉਲ-ਅਰਵਾਹ ਹਾਫਿਜ਼ ਮੁਹਮਦ ਦੀ 1684-85 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸ਼ੇਖ ਅਜੀਜੁਨਾ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਰਿਆਜ਼-ਉਲ-ਔਲੀਆ 1679 ਈ: ਵਿਚ ਬਖ਼ਤਵਾਰ ਖਾਨ ਅਨਮਗੀਰੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਖਨੀਫ਼ੇ, ਅਮਾਮ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਰਚਿਤ ਸਫੀਨਤ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਸਕਾਨਤ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ਦੋ ਹੋਰ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਘੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਪੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ ।

ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਫੀਜੇ-ਸਆਦਤ (1662-63 ਈ:) ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਦਮਿਸ਼ਕੀ ਖਿਆਲ, ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ 1774-75 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਉਰਸ਼ੇ ਇਰਫ਼ਾਨ, ਬਾਕਿਰ ਮੁਹਮਦ ਪਿਸ਼ਾਗੀ ਕਾਦਿਰੀ ਦੀ 1705-06 ਈਸਵੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨ: ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੰਰੁਨਾ ਨੇ ਦਸਤੂਰੇ ਜਹਾਨ ਗੁਸ਼ਾਈ ਨਾਮੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 12 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਹਾਦਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹ ਸਾਲਾਰ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਹਾਰ, ਸਰਦਾਰਾਂ, ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਕਿਵੇਂ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਕੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਦਿ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਰਾਗ ਦਰਪਨ, ਸਿਫਤਾਹ-ਉਸ-ਸੂਰੁਦ, ਸ਼ਮਸ-ਉਲ-ਅਸਵਾਤ, ਤਸ਼ਰੀਹ-ਉਲ-ਮੌਸੀਕੀ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ: ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ, ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਨੇ 50 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਤੇ ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਬਦੀ-ਉਲ-ਉਕੂਲ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਖਾਰੀ ਵਲੋਂ 1672 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ

1) ਇੰਡੋ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਡਿਪੂਰਿੰਗ ਦੀ ਲੈਟਰ ਹਾਫ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਚੂਰੀ ਏ.ਡੀ-
ਨੂਰ-ਉਲ-ਹਸਨ ਅਨਸਾਰੀ

ਖੇਤਲ ਪਚੀਸੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। 1652 ਈ: ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀਦ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਮਰੂਪ ਮੁਹਮਦ ਕਾਜ਼ਿਮ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਕਾਮ ਰੂਪ ਤੇ ਕਾਮ ਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਕੋਤ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਨਾਰਾਇਣ ਖੱਤਰੀ ਜਾਂ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਰੂਪਾਲ ਨੇ 1682 ਈ: ਵਿਚ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰੋਸ਼ਨ ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ।

ਸੋ ਇਵੇਂ, ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵੇਲੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੀਵਨੀਆਂ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦੀ ਵਾਰਤਾਵਾਂ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ, ਸੁਖਨ, ਟੀਕੇ, ਯਾਦ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਰੋਖਾ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

ਮੁੱਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਨ ਖੋਜੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਵੀਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਠਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਹਾਲੇ ਤੀਕ , ਇਸ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ—ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, " ਠਸਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਿੰਚੇ ਗੁਲਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਫਤ ਸਮੀਰ ਨਾਲ ਚਿਲਦੇ ਸਨ " । ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬੋਲੀ, ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ—ਵਾਕ ਬਣਤਰ, ਬਿਆਨ ਵਿਚਲਾ ਵਹਾਉ ਤੇ ਹੋਰ ਕਨਾਤਮਕ ਖੂਬੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਉਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੱਥ ਅਜਮਾਏ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰਥਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ।

ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ:

ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦਸਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਫਖਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਇਕ ਨੀਮੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ " ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ " ਨਾਮੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੰਜਾਬੀ—ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਖੋਜੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਗਨ ਨਾਥ ਅਗਰਵਾਲ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਪ੍ਰਸਿਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਬੀਨ ਡਾਕਟਰ ਸੁਧੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਗਰਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਪੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ " ਗੁਰਮੁਖੀ " ਅਥਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

1. ਇਸ ਦੇ 13 ਵਿਅੰਜਨ— ਸ,ਖ,ਗ,ਘ,ਟ,ਠ,ਡ,ਤ,ਥ,ਪ,ਭ,ਮ,ਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਔਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹਨ ।
2. ਦੋ ਸਵਰ ਓ, ਅ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਿਅੰਜਨ ਹ,ਦ,ਨ,ਯ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।
3. ਕ,ਚ,ਜ,ਢ,ਣ,ਧ,ਫ,ਲ,ਬ ਅਜਿਹੇ ਔਖਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਔਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਸੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਹੈ ।

4. ਏ ਦੀ 6: ਸ਼ੁਕਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।
ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਏ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ " ਏ " (੯) ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।
5. ਕੇਵਲ ਝ , ਛ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ।
6. ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ੩ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਡ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
7. ਸਿਹਾਬੀ, ਬਿਹਾਗੀ, ਉੱਕੜ, ਦੁਲੈਕੜ, ਹੋੜਾ, ਕਨੌੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਕੰਨਾ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਟਾਕਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।
8. ਫਿਰ, ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮਝਾ ਵੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ, ਇਸ ਵਿਚ "ਰਿ"ਸਵਰ (ਰ੍ਹਾ) ਅਤੇ ਞ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਨ, ਦ, ਰ; ਮ, ਹ; ਬ, ਰ; ਵ, ਯ; ਸ, ਵ; ਧ, ਯ; ਟ, ਰ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੱਖਰ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ —ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਥਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਏਕਾਦਸੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮਹਾਤਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਇਉਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਸੁਧੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, " ਗੋਬਿੰਦਾ ਜੀ" (ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ), ਕਿਤਿ (ਕੀਤੀ), ਪੁਤ੍ਰਾ ਜੀ (ਪੁਤ੍ਰ ਜੀ), ਉਸ ਕੀ (ਉਸ ਨੂੰ), ਕਰੀ ਕੇ (ਕਰ ਕੇ), ਦੈਇਤੇ (ਦੈਇਤ ਨੇ), ਉਡਗੀ (ਉਡਾਗੀ), ਮਹਾਦੇਵਾ (ਮਹਾਦੇਵ), ਕਰਣਿ (ਕਰਨੀ), ਕੁਣ (ਕੁਣ), ਵਠਾਵੇ (ਦਸੇ) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਪਹਾੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ।

ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ, ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਕਰਦਾ, ਵਡਾ, ਹੋਏ, ਮਾਰੀਏ, ਹੋਇਆ, ਦਸਦਾ, ਬੋਲਦਾ, ਉਤਪਤ, ਦਾ, ਦੇ, ਦਿਤਾ, ਵਿਖੇ, ਲਗੇ, ਕੀਤੇ, ਹੋਇਆ, ਦੇਖਯਾ, ਅਉਖੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਇਕ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ ਦੇ ਪੰਨਾ 30 ਦੀ ਵੋਟ ਤੇ ਚੁਤਾਰਾ

ਤੇ ਦਿ ਪੁਨਕਰ ਸੋ ਤੁਸੇ ਨਪਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ
 ਤੁਸੇ ਪੁਨਕਰੀ ਕੇ ਖੋਲਾ ਤੇ ਰੁ

(ਦੇਵ) ਤੇ ਦਿ ਪੂਜਾ ਕਰਣਿ॥ ਸੋ ਤੁਸੇ ਜਪਾ ਕਰੀ ਬੋਲਾ ਦੇ
 ਠਾ॥ ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨਾਰਦਾ ਕੀ ਬੋਲਦਾ ਹੇਨ ॥ ਹੇ ਪੁਤ੍ਰਾ
 ਜੀ ਤੁਸੇ ਏਹੇ ਵਡਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਥਾ ਪੁਛੀ ਆਜ ਤਿਕ ਏਹੇ ਕ
 ਥਾ ਅਸੇ ਕੀਸਿ ਪਾਸ ਨਹੀ ਦਸਿ ॥ ਏਹੀ ਜੇ ਕਥਾ ਹੇਨ ਸੇ ਮਹਾ ਗੁਪ
 ਤਿ ਵਾਰਤਾ ਹੇਨ ॥ ਅਸੇ ਏਹੇ ਕਥਾ ਕੀਸਿ ਪਾਸ ਨਹੀ ਦਸਿ ਆ
 ਜ ਤੇਹੇ ਪਾਸ ਮੇ ਕਥਾ ਦਸਦਾ ਹੇਨ ॥ ਹੇ ਪੁਤ੍ਰਾ ਨਾਰਦਾ ਜੀ ਫ
 ਠੁਰੁਣ ਵਦਿ ਜੇ ਏਕਾਦਸਿ ਹੇਨ ॥ ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਮ ਵਿਜਯਾ
 ਨਾਮ ਹੇਨ ॥ ਸੋ ਅਤਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੇਨ ॥ ਅਰੁ ਹੋਰ ਸੇ ਵਡਿ ਸ੍ਰੇਸ਼੍ਠ
 ਹਨ ॥ ਹੋਰ ਭੇਵਿੰਦਾ ਜੀ ਕੀ ਪੂਜਾ ਕਰਣਿ ਏਹ ਇਸ ਏਕਾਦ
 ਸਿ ਕਾ ਦੇਵਤਾ ਹੇਨ ॥ ਤਾ ਉ ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਕਥਾ ਬੋਲਦਾ ਹੇਨ ॥

ਫਿਰ, " ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ " ਰਚਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਚਨ :

ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (1552-1574 ਈ:) ਦੇ ਨਾਉਂ ਥੱਲੇ ਭਾਈ ਪੈਂਡੇ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਬਚਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :-

" ਜੇ ਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਕਾ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਕਾ ਉਪਦੇਸ ਮੰਨਣਾ ਪਰ ਇਸਤੀ ਨਾਲਿ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਣੀ..... "

ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਬਚਨ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (1552-1574 ਈ:) ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਭਾਈ ਪੈਂਡੇ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ (1663-1701 ਈ:) ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਬਹੁਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਪਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਟੁਕੜੀ ਭਾਈ ਪੈਂਡੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹਾਲੇ ਤਕ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਨੂੰ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਜਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਹਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋਜੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦਰਜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਲ ਖਾਲਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਉਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰੱਚ ਮਿੱਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭੇਟ ਬੋਲੀਆਂ

ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਸ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤਾਂ ਤੇ ਅਕਵਾਲ ਨਿਖਣ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰਵਾਜ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ, ਬਚਨਾਂ, ਦੈਸ਼ਾਟਣਾਂ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਚਿਤਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਅਕਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਈਸਵੀ 1387 ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਮੁਬਾਰਕ ਕਿਰਨਾਨੀ ਨੇ ਸੈਰ-ਉਲ-ਐਲੀਆ ਨਾਮੀ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ਗੀਦ ਸ਼ਕਰੀਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ¹ਕੀਤਾ ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ 1623 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਲੀ ਅਸਗਰ ਨੇ ਜਵਾਹਰੇ ²ਫ਼ਗੀਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖੁਆਜਾ ਮਹੀਉਲ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਦੀਨ ਐਲੀਆ, ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਅਗੋਰੀ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤਾਂ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਾਲੀ ਵਿਚ ਖੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ।

" ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਤਫ਼ਸੀਰਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ "। ਬੁੱਜੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਬੁੱਜੀ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਮਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦ " ਮੁਨਾਜ਼ਰਾ " ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ " ਮਸਲਾ " ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ " ਸਮੱਸਿਆ "। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਤੇ ਹੋਰ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਵਲ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ " ਰੁੱਕਾਤੇ ਆਲਮਗੀਰੀ " ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ

1) ਬਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਸੱਯਦ ਬਹਾਉਲ ਦੀਨ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ, ਪੰਨਾ 142

2) ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਕ੍ਰਿਤ ਮੈਕਾਲਫ਼, ਜਿਲਦ ਛੇਵੀਂ, ਪੰਨਾ 358

1
 ਫੁਰਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਸਮੇਂ 2 ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵੱਜੋਂ "ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅੱਜ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਫਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਕ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਤਕੜੀ ਨਹਿਰ ਜਿਹੀ ਚਲ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਸੋ, ਇਵੇਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਧੁਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਦੇਸੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਇਕ ਤੀਬਰ ਲਾਲਸਾ ਉਪਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਰੀਝ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ ।

ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :-

1. ਬਚਨ	2) ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ
3. ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ (ਇਹਨਾਂ ਲਈ " ਮਸਲੇ " ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)।	
4. ਟੀਕੇ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ	5) ਰਹਿਤਨਾਮੇ
6) ਹੁਕਮਨਾਮੇ	7) ਅਨੁਵਾਦ

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ : ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਬਚਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ । ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ,
  2. ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਕੀਆਂ ,
  3. ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ,
  4. ਪੰਜਾ ਮੋਖਾ ਜਾਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ,
  5. ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜਾਂ ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ,
  6. ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਿ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ,
  7. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਕੀ ,
  8. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ
-
- 1) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਪੌਤ੍ਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ --ਧਾਰਿੰਦ੍ਰ ਵਰਮਾ

ਇਹਨਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਛੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਤਵੀਂ, ਪਿੰਛੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਅਠਵੀਂ, ਭਰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅੰਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਅਥਵਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਵੁਕ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ, ਇਹ ਸਭ ਸੁਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਨਕ ਬੇਅੰਤ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਗਲਾਂ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਆਦਿ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਰੂਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖੜ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਰਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਰੂਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਮਹਦਾਨੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਈ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚੌਥੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਰਚੁੜੀ ਗੁਆਰੇਗੀ ਮਹਨਾ 4 "ਮਾਤਾ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੇ ਪੁਤੁ ਖਾਇ। ਮੀਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਭਈ ਜਨਿ ਠਾਇ" ਲੁਨਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਠੈਕਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅਖਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਚਿਤ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ 1960 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਲੇਖਕ ਕੌਮਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਯੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਖਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਵੱਖ 2 ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1582, 1588 ਤੇ 1596 ਇਕੁਮੀ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ 1582 ਖਿ:./1525 ਈ: ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਰੂਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੈਂਕੇ ਮੇਖੇ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈ। ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ¹ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ "ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ" ਜਿਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1650 ਈ: ਹੈ, ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ, ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ²ਰਿਸਟੋਰੀਅਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ³ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ

- 1) ਏ ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਆਂਡ ਕ੍ਰਿਮਪੈਰੀਟਿਵ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਜ਼ ਆਫ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਅਪਟੂ ਦੀ ਸਿਡਨੀ ਆਫ ਦੀ ਏਟੀਨਬ ਸੈਚੁਰੀ-ਡਾ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ
- 2) ਕੁੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ - ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਿਸਟੋਰੀਅਨ
- 3) ਏ ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੇਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਚੁਰੀ-ਡਾ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ

ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਮਟੋਗੀਅਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਕ ਦਲੀਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨੂਤ ਦੇਵ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣਹੀਣ ਹੋ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਦੱਲਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ 1715 ਬਿ: / 1658 ਈ: ਦੀ ਵੇਖੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅੰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਡੱਲਾ ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਕੈਂਦਰੀ ਥਾਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ 1775 ਈ: ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੋ ਬਾਲਾ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ " ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਬਾਏ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ " (ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਏ ਕੀਆ) ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਭਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੋਣਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ 2 ਦੁਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਵੰਡਣਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ 24 ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ, ਆਦਿ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (1563 ਬਿ: / 1606 ਈ:) ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਤੇ 1635 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੋਜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚ ਆਈ ਇਕ ਸਾਖੀ ਜੁਗਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਦਿਤੇ ਕਲਜੁਗੀ ਸੰਮਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1635 ਈ: ਦਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ: "ਕਲਜੁਗ ਪੰਜ ਰਜ਼ਾਰ ਸਤ ਸੈ ਪੈਤੀਸ ਬਰਸ ਵਰਤਿਆ ਹੈ " ਤੁੱਕ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜੁਗਵਾਲੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

-
- 1) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮਿਹਰਬਾਨ-ਸੰਪਾਦਕ(ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 83
  - 2) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 15-16

ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਕਨਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਪੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਇਹ ਤੁੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਨੁਸਖਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ 1690 ਈ: ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ। ਉਵੇਂ, ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ 1670 ਈ: ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਇਕ 1730 ਈ: ਵਿਚ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਨਕਲ ਦੇਖਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਕੀਆਂ (ਜਨਮ ਪਤਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ) ਦੀ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਕਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਨਕਲ ਮੋਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਭ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ 30 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 57 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲੰਮੀਆਂ ਹਨ।

ਸੱਚ ਖੰਡ ਪੋਥੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੰਕਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ 167 ਗੋਸ਼ਟਾਂ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ) ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀਆਂ 61 ਤੇ ਚਤਰ ਭੁੱਜ ਦੀਆਂ 74 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਚਤਰ ਭੁੱਜ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਿ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸਾਖੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਘੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕ੍ਰਿਚ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਾਖੀ ਦਰਜ ਕਰ ਲਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਦੋਂ ਤਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਅਬਵਾ ਰੰਦਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਰੰਘੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ

-
- 1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ-ਖਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਭੂਮਕਾ
  - 2) ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਖਾਸ-ਸਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ
  - 3) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ-ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 16-ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ ਐਮ.ਐਸ ਨੰਬਰ 4141 ਕੋਪੀਡ ਆਊਟ ਇਨ 1701 ਏ.ਡੀ ਬਾਈ ਸ਼੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
  - 4) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ -ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 50
  - 5) ਏ ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਸਟਡੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੂਰੀ-ਡਾ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 108
  - 6) ਇਸਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ ਰੰਦਾਨੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ, ਜੀਠਿਆਲਾ ਗੁਰੂ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਹੈ

ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵੱਗਿਆ ਭਰਪੂਰ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਬਣਾਉਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਹੰਦਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹਾਨ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਰਤੀਬ ਹੈ, ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੁਢਲੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਘਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ ਬਾਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਵਾਕ ਛੋਟੇ 2 ਤੇ ਸਾਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਤੁੱਸਤੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਸ਼ਰਧਾ-ਭੁਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਈ ਥਾਈਂ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੇੜ ਕੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਲਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਆਦਲੀ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਰੰਗਣ ਵੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ " ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ " ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਚਿਰ-ਵਿਛੁੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਤਾ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

" ਜਬ ਬਾਬੇ ਤਿੰਨਾ ਜੋ ਮਾਤਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਆਇ ਤਬ ਆਇ ਕਰਿ ਪੈਰੀ ਪਇਆ ਤਾ ਮਾਤਾ ਲਗੀ ਬੈਰਾਗੁ ਕਰਣਿ ਸਿਰਿ ਚੁਮਿਓਸੁ ਆਖਿਓਸੁ ਹਉ ਵਾਰੀ ਬੇਟਾ ਹਉ ਤੁਧ ਵਿਟਹੁ ਵਾਰੀ ਤੇਰੇ ਨਾਉਂ ਵਿਟਹੁ ਵਾਰੀ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਟਹੁ ਵਾਰੀ ਜਿਥੇ ਤੂ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਤਿਸ ਥਾਉਂ ਵਿਟਹੁ ਹਉ ਵਾਰੀ ਤੁਧ ਨਿਹਾਲੁ ਕੀਤੀ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ ਮੁਹੁ ਵਿਖਾਲਿਓ "।

ਇਥੇ ਸੁਭਾਵੁਕਤਾ ਵੀ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚੋਂ ਇਉਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਫੁਹਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜਿਤਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਿਲ ਗੋਭਾ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੂਲ ਬੋਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਉਪਰੂਪ-ਮੁਲਤਾਨੀ ਝੰਗੋਚੀ, ਜਿਹਲਮੀ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਆਦਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਤਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਨ ਵਾਲੀ ਸੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਆਖਿਓਸੁ, ਕੀਤੇਸੁ, ਆਖਿਓਨੇ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ—ਵੱਤ, ਘੱਤਸੀ, ਡੇਖਾ, ਖਿੰਨ, ਪਏਏ, ਕਾਈ, ਆਹੇ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਦੇ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ, ਸਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਯੋਜਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵੱਥਾ ਨੂੰ ਨਮਕਾਣ, ਵ ਦੀ ਥਾਂ ਬ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਬੁਜੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਜਾਤੇ ਹੈ, ਪਾਤੇ ਹੈ, ਚੋਆ, ਥੀ, ਸੇਵਤਾ, ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ, ਜਬ, ਤਬ, ਨਾਹੀ, ਆਈ, ਨਾਕੀ, ਨਬਾਏ, ਜਬਾਬ ਆਦਿ ।

ਫਾਰਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—ਆਜ਼ਿਜ਼, ਹੈਫ਼, ਸ਼ੌਕ, ਤਕਸੀਰ, ਸ਼ਾਦਿਕ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ, ਨਜੀਕ, ਖਿਜਮਤਦਾਰ ਆਦਿਕ ।

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਉੱਚ ਹਾਲੇ ਨਾ ਖੱਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਵਾਕ ਬਦਲਤਰ ਅਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—

" ਜਬ ਉਦਾਸੀ ਕਰਿ ਕੇ ਆਏ ਬਾਰਗੋ ਬਰਸੀ ਤਬ ਆਇ ਕਰਿ ਤਲਵੀਡੀ ਤੇ ਕੋਸ ਦੇਇ ਬਾਹਰਿ ਆਇ ਬੈਤੇ ਉਜਾਇ ਵਿਚ " ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਪੋਥੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਵਿਖਿੰਤਨਾ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਿਕੋਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਤਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਹਾਲ 2 ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਵੀ ਆ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲਰ ਭਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਦੀ ਹੋਦਕਿਤੇ 2 ਵਾਰਤਕ ਬੜੀ ਬੋਝਨ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਪੋਥੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਵਧੇਰੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਨਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਉਥੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਨਹਿੰਦੀ ਜੂਝੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਪੋਥੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਾਲੇ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵਧੇਰੇ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਬਾਨੋ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਾਨਾਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਿਤਨੀ ਰੋਚਕਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਵੀ ਨਹਿੰਦੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਇਤਨੀ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜੀ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿਛਲੇ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ, ਕਈ ਤੇ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤੇ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਯੋਗਿਤੀ ਹੇਠ ਰਚਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਦੇ-ਜਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਧਾਰਨੀ ਹਨ।

ਟੀਕੇ-ਪਰਮਾਰਥ:

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਟੀਕੇ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਰਥ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ-ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ। ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੀ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, " ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ", " ਟੀਕਾ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ", " ਟੀਕਾ ਦੱਖਣੀ ਢਾਕੀਕਾਰ ", " ਟੀਕਾ ਪੱਟੀ ", " ਟੀਕਾ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਕਾ " " ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ", " ਟੀਕਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ " (ਉਖਾਰੀ ਯਗ) । ਇਹ ਸਭ ਟੀਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਔਜ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਔਡ 2 ਭਾਵ-ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚਾ-ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੀ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵੇਰ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਰ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵੀ ਘੜ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਤੇ 2 ਵਿਆਖਿਆ/ਅਰਥ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਐਥੇ, ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਧੁੰਧਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਸੁਖਮਨੀ ਸਰੀਸਰ ਨਾਮ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ 1703 ਬਿ: / 1545 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਵਿਆਖਿਆ ਢੰਗ ਵੀ

ਹੋਰਨਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋ ਕਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਤਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕ੍ਰਿਹਿ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਜੀ. ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ, " ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ " ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ "ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੁਟੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਠਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੇਮੇਲ ਵਰਣਨ" ਦਸਦੇ ਹਨ ।

ਗੋਸ਼ਟੀ :

ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹਨ। ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਸੁਬਦੀ-ਅਰਥ ਬਹਿਸ ਅਥਵਾ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ । ਸੱਕੋ, ਕਈ ਵੇਰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵੀ ਰਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ; ਜਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖ 2 ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵੀ ਘੜ ਲਈ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ, ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ। ਸੱਕੋ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਅੱਕਤੀ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਵੇਤਾ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ " ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ " ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅੱਗੋਂ ਉਤੱਰ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਖਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ, ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੋਸ਼ਟੀ-ਸੁਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

- 1) ਮੱਕੈਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ¹।
- 2) ਮਦੀਨੈ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ²।
- 3) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਲਜੁਗ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ³।
- 4) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ⁴।
- 5) ਬਾਬੈ ਲਾਲ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ⁵।
- 6) ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ⁶।
- 7) ਅਜਿਤੇ ਰੀਧਾਵੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ⁷।
- 8) ਆਤਮੇ ਪਰਾਤਮੇ ਕੀ ਗੋਸ਼ਟਿ⁸।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬੁੱਢਣ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਕਾਰੂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਗੋਰਖ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਗੋਰਖ ਭਰਬਗੇ ਆਦਿ ਆਦਿ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਇਕ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਧਨਾ ਕਸਾਈ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਧੱਨਾ ਜੱਟ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਮਾਧਵ ਤੇ ਸੁਘੋਰ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਾਨ੍ਹ ਭਗਤ ਕੀ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ, ਰਵਿਦਾਸ, ਬੈਠੀ ਤੇ ਸੂਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 359 ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਗੋਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਕੀ—ਉਪਰੋਕਤ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 39 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਸੈਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 678 ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1740 ਬਿ:/1683 ਈ: ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਵੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

- 1) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ—ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 6, ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1788 ਬਿ:/1731 ਈ: (ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ)।
- 2) " " " " " " " " " " (ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ)।
- 3) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ ਨੰ: 4141 —ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ— ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
- 4) " " " " " 4141 " " " "
- 5) " " " " " 431, 1099 " " " "
- 6) " " " " " 192, 191 " " " "
- 7) ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ: 6710, ਨਕਲ 1766 ਬਿ:/1709 ਈ: (ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ)।
- 8) ਸੈਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੰ: 1904, ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1761-62 ਬਿ:/1704-05 ਈ (ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ)।
- 9) ਏ ਕ੍ਰਾਫੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਇਠ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਚੂਰੀ—ਡਾ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 149
- 10) " " " " " " " "

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਡਾਕਟਰ
ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੋਧ-ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

- 1) ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ¹ਕੀ — ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਪਾਟੇ ਜੋਗੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਚੌਦਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ।
- 2) ਕਥਾ ਰਾਜੇ ਭਰਬਰੀ ਕੀ- ਭਰਬਰੀ ਰਗੀ ਤੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਬਾਬੇ, ਇਸ ਵਿਚ 13 ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ।
- 3) ਕਥਾ ਕੋਪੀ ਚੰਦ ⁴ਕੀ ।
- 4) ਕਥਾ ਆਦਿ ਨਿਰੰਜਣ ਪੁਰਖ ⁵ਕੀ।
- 5) ਕਥਾ ਸਤਿਨਾਮ ਜਾਂ ਨਾਮ ਕੰਤੂ ਕੀ ।
- 6) ਕਥਾ ਉਧੇ ਕੀ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟਿ ਉਧੇ ਕੀ ।

ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਇਸਲਾਮੀ
³ਸਾਹਿਤ ਜਿਸ ਉਤੇ ਹਿੰਦੂ ਚੰਗੇ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, " ਮਸਲਿਆਂ " ਦੇ ਠਾਉ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,
ਜਿਵੇਂ, ਕਿੱਸਾ ਸੁਰੇਮਾਠ ਪੰਕੰਬਰ ਕਾ, ਮਸਲਾ ਆਦਮ ਸਾਫ਼ੀ ਕਾ, ਮਸਲਾ ਹਜ਼ਨ ਹੁਜੈਨ ਕਾ, ਮਸਲਾ ਮੁਸੇ
ਪੰਕੰਬਰ ਕਾ, ਮਸਲੇ ਮੇਖ ਫ਼ਗੀਦ ਕੇ—ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਖ ਫ਼ਗੀਦ ਦੇ 19 ਮਸਲੇ ਹਨ, ਵੇਸ਼ਟਿ ਦੱਖਣੀ ਪੀਰ
ਮੁਗੀਦ ਕੀ—ਇਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਪੀਰ ਤੇ ਬੀਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ
ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਮਸਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 359 ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
" ਮਸਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਰਜੂਨ ਕੇ " ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 49 ਮਸਲੇ ਹਨ;
ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 400 ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ
ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਸੀਨਿਆਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ
ਘੋਲ ਮੇਲ ਦੀ ਨਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ ।

-
- 1) ਏ ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਟਿਕ ਦੀ ਸੈਵਲਟੀਨਥ ਸੀਚੂਰੀ-ਡਾ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ
  - 2) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 359
  - 3) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 359 ਅਤੇ ਸਟੇਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 578 ਵਿਚਲੀ ਕਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਨਿਰਣ ਸਮਾਂ 1740 ਬਿ: 1583 ਈ:
ਦਿਤਾ ਹੈ ।
  - 4) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 359 ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਮੀਰਤਸਰ
ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 5710, ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1756 ਬਿ: 1709 ਈ:
  - 5) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 359
  - 6) " " " " " : 359
  - 7) " " " " " : 359
  - 8) ਏ ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਟਿਕ ਦੀ ਸੈਵਲਟੀਨਥ ਸੀਚੂਰੀ-ਡਾ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ।

ਰੁਕਮਨਾਮੇ.

ਰੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਚਤਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਰੁਕਮ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੁਕਮਨਾਮੇ ਆਮ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਕਤ ਵਲ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਨੀਕਰ ਲਈ ਮਾਇਆ, ਸੋਨਾ, ਸੁਸ਼ੁਰ, ਘੋੜੇ, ਜੰਗੀ ਹਾਥੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਪੜੇ ਆਦਿਕ ਭੇਜਣ ਜਾਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਲਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਰੁਕਮ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਰੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਰੀਂ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਲਿਸ਼ਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਲਿਖਾਰੀ ਰੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦੇਂਦਾ।

ਇਹਨਾਂ ਰੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਹਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬੜੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਿਧਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਕਮਨਾਮੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਵਾਚਤਕ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਮੁੱਲੀ ਦੇ ਅਧਿਅਨ^{ਕਈ} ਬੜੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੋਝੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਇੰਦ ਜੀ ਦੇ ਰੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੋਇੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕੋਇੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਰੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ.

ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਵਾਚਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਛੁੱਟ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾ ਵੀ ਪੰ ਤੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ, ਗੀਤਾ ਮਹਾਤਮ, ਟੀਕਾ ਵੇਦਾਂਤ ਸਾਰ, ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਆਦਿਕ। ਕਿਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਵ ਸੋਲਵੀਂ^{ਸਤਾਰਵੀਂ} ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੋਇੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ

ਪਾਸੋਂ ਬੇਅੰਤ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚਵਾਇਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ-ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ " ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ " ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ " ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਖੀ " (ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਕੁੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ-ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਨੌਂ ਮਣ ਜੀ । ਜਿਵੇਂ:-

" ਤਿਨ ਕਵੀਅਨ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਲਿਖ ਕਾਗਦ ਤਨਵਾਇ
ਨੌਂ ਮਣ ਹੋਇ ਤੇਲ ਮਹਿ ਸੂਖਮ ਲਿਖਤ ਲਿਖਾਇ ।
ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਤਿਸ ਕ੍ਰੰਥ ਕੇ ਨਾਮ ਧਰਿਓ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤ
ਨਾਨਾ ਬਿਧ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਰਖ ਰਖ ਨੌਂ ਰਸ ਗੀਤ "।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਉੱਤ 5, ਅੰਸ਼ 52)

ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਜੰਗਾਂ, ਯੁੱਧਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕਰਬਣੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਮ ਕ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਪਰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਮੁੜ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋ 36 ਖੁਸ਼ਬਤ ਲਿਖਾਰੀ ਨਵੇਂ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ^{ਈਆਂ} ਨਾਲੋਂ ਨਾਨਕ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦਮ ਸਦਕਾ ਕੁਝ ਇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਰਧਾਨੂ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਗੀਂ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਚਰ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜ ਸਿਲਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਸਿਲਦੀਆਂ ¹ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:-

- 1) ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਗਾਇ - 50 ²ਰੁਪਿਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ
- 2) ਲਖਣ ਗਾਇ - ਹਿਰੋਪਦੇਸ਼, ਦੁਰਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ
- 3) ਟਹਿਕਨ - ਅਸ਼ਵ ਮੇਧ ਪਰਬ, ਰਤਨ ਦਾਮ " ਅਸਰ ਕੇਸ਼ "।
- 4) ਚੰਦ੍ਰ ਸੇਨ ਸੈਨਾਪਤਿ - ਚਾਣਕਯ ਨੀਤਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੇਭਾ, ਕਠਖਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸੁਖ ਚੰਨ ਕ੍ਰੰਥ
- 5) ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ - ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ, ਪਰਸਰਾਮ ਸੰਬਾਦ
- 6) ਦੇਵੀ ਦਾਸ - ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਿੰਘ ਰਊ ਦੀ ਕਥਾ
- 7) ਤਨਮੁਖ ਨਾਰੋਗੀ - ਰਾਜਨੀਤੀ ਕ੍ਰੰਥ
- 8) ਅਣੀ ਗਾਇ - ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
- 9) ਭਰਵਾਨ ਦਾਸ ਨਿਰੰਜਨੀ- ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰਾ, ਸਰਘ ਪਰਘ ਕੀ ਕਥਾ

-
- 1) ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਪੜ੍ਹੋ ਦੀ ਟੈਂਡਰ ਮਾਸਟਰ ਟ੍ਰੀਬਿਊਟਸ ਐਂਡ ਸੈਨਟੇਨਰੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਲੇਖ "ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਦੇਣ "।
  - 2) ਇਸਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਦੇ ਕ੍ਰੰਥ ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ ਵਿਚ ਸਿਲਦੀ ਹੈ ।

- 10) ਦਾਨਾ - ਕਬਾ ਕਾਨ੍ਹ ਕੂਜਰੀ ਕੀ, ਸੂਰਖ ਨਾਮਾ
 11) ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ - ਰਚਿਤਨਾਮਾ ਹਜ਼ੂਰੀ
 12) ਧਰਮ ਸਿੰਘ - ਪੰਚ ਤੰਤ੍ਰ, ਤੋਕ ਸਾਰ¹
 13) ਨੰਦ ਲਾਲ - ਦੀਵਾਨਿ ਹੋਮਾ, ਜੀਦਗੀ ਨਾਮਾ, ਤੋਸੀਫੇ ਸਨਾ, ਜੋਤੀ ਵਿਕਾਸ,
 ਹੰਜਨਾਮਾ ।

ਇਹਨਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਸਿਠਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ " ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ " ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਕਲਿਤ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੋ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਿਤਾਦ ਗਣਿ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਇਸ ਕਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿਠਦੀਆਂ ਹੋਣ ।

---

1) ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਕਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਖਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹਨ ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਉਪੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ

ਉੱਖੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ

=====

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ-ਲੈਵਿਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਉਤੇ (ਸ਼ਾਸਕ) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਲੋਂ ਘੋਰ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਝਖੜ ਝੁੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਦੁਪਾਸੇ ਇਕ ਸਹਿਮ ਜਿਹਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਵਾਦਤਕ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਆਦਿ ਸਾਧੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਭਜਨ ਪਾਠ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ/ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਚਲ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਕਥਾ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਲਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਆਗੂ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰੋਧੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਜੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਸੰਧ ਵਿਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ

=====

" ਉਦਾਸੀ " ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹਨ " ਉਪਰਾਮਤਾ ", ਵਿਰੋਕਤਤਾ । ਉਦਾਸੀਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਹੈ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੱਗ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਰੋਕਤ, ਉਪਾਧੀ ਹੀਣ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਦਾਸੀਨ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਵਾਰਥ ਛੱਡ ਕੇ, ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਕੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਰੂਪ, ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ "।

---

1) ਭਾਰਤ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤ-ਆਚਾਰੀਆ ਪੰਡਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 42

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਕਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ¹
 ਅਨੁਸਾਰ, ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਭਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਘਾਟੀ ਇਉਂ
 ਹੈ:- "ਓਅੰ; ਠਾਠ; ਬਿੰਦੂ; ਓਸ਼ਵਰ; ਬ੍ਰਹਮਾ; ਵਿਸ਼ਨੂੰ; ਮਹੇਸ਼-ਤਿੰਨ ਦੇਵਤੇ; ਹੰਸ; ਸਠਕ; ਸਟੰਦਨ...
 ਅਤੀਤ ਮੁਕੀ; ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰਾਮ; ਸ੍ਰੀ ਰੰਦ੍ਰ ਜੀ.... "।

ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ² ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
 ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਹੰਦ੍ਰ ਜੀ ਸਨ ।

ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ " ਉਦਾਸੀ " ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ
 ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

1. ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਗੀਤਿ ਭਲਾਈ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)
2. " ਗੁਰਬਚਨੀ ਬਾਹਰਿ ਘਰਿ ਏਕੋ ਨਾਨਕ ਭਇਆ ਉਦਾਸੀ " (ਮਾਰੂ ਮਕਲਾ ੧)
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਹਈ ਵੀ " ਉਦਾਸੀ " ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 ਜਿਵੇਂ:- " ਪ੍ਰਿਯਮੇ ਉਦਾਸੀ ਕੀਤੀ ਪੂਰਬ ਕੀ। ਤਿਤੁ ਉਦਾਸੀ ਨਾਨਿ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਥਾ।
 ਤਦਹੀ ਕੁ ਪਉਣੁ ਅਗਾਰੁ ਕੀਆ। ਪਰਗਾਵਾ ਬਾਬੇ ਕਾ ਏਕ ਬਸਤਰ ਅੰਬਿਆ ਏਕ ਬਸਤਰੁ ਚਿੱਟਾ।
 ਏਕੁ ਪਠਿ ਜੁਤੀ ਏਕੁ ਪੈਰਿ ਖਉਸ । ਕਨ ਖੜਨੀ ਸਿਰ ਟੋਪੀ ਕਲੰਦਰੀ । ਮਾਲਾ ਹੱਠਾਂ ਕੀ ।
 ਮੱਥੇ ਤਿਲਕੁ ਕੇਸਰੋ ³ਕਾ " ।

" ਦੁਤੀਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀਤੀ ਦੱਖਣ ਕੀ। ਅਗਾਰੁ ਤਲੀ ਭਰਿ ਰੋਤ ਕੀ ਕਰੀਹੀ।
 ਤਦਹੀ ਪੈਰੀ ਖੜਾਵਾਂ ਕਾਠ ਕੀਆ। ਹਥਿ ਆਜਾ, ਸਿਰ ਰਸੇ ਪਲੈਟੇ ਬਾਰਾਂ ਜਾਘਾਂ ਰੋਸੇ ਪਲੈਟੇ।
 ਮੱਥੇ ਟਿੱਕਾ ਬਿੰਦਲੀ ⁴ਕਾ "।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ
 ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਗੀਤ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ, ਜੇ ਗੁਰੂ
 ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜੁੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ
 ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਤੇ ਗੀਤ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਾਧਨ
 ਸੀ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ), ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਖ ਵੱਖਰੇ
 ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ, ਆਪ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਰੁਹਿਸਰ ਜੀਵਨ
 ਛੱਡਕੇ ਜੀਵਨ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਧੀ ਜਾ ਲਗਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ
 ਹੈ:-

- 1) ਭਾਰਤ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤ-ਆਚਾਰੀਆ ਪੰਡਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 41
- 2) ਮਹਾਂ ਕੋਸ਼-ਭਾਈ ਤਾਨੂ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 7
- 3) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸਾਖੀ 16ਵੀਂ
- 4) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ- ਸਾਖੀ 42ਵੀਂ

ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ ਦੇਗੀ ਦੁਖ ਦੀਆ
 ਸਹੁ ਵੈ ਜੀਆ ਅਪਣਾ ਕੀਆ ।
 ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ
 ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ । (ਵਾਰ, ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 9)

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਆਤਰਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਬਾਸ ਪਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ—ਖਾਸ ਕਰ ਉਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਚਿੱਠੀ ਚੱਪੜੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸੁਖ ਸਾਂਦ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਨ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਥਾਂ ਥਾਂ " ਉਦਾਸੀ " ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਉਤਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਰਕਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ-ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਚੋਲੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਬਣੇ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅਗੇ ਚਾਰ ਮੁਖੀ ਸੇਵਕ ਬਣੇ—ਬਾਬਾ ਹਸਨਾ ਜੀ, ਅਨਮਸਤ ਜੀ, ਫੂਲ ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਗੋਇੰਦ ਜੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ (ਚਾਰ) ਧੂਣੇ ਵੀ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕੇ ਸੌਂਪੇ। ਜਿਵੇਂ, ਅਨਮਸਤ ਜੀ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਸੂਬਾ ਆਗਰਾ ਤੇ ਆਵਧ) ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਆਦਿ ਸੌਂਪੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਹਸਨਾ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ । ਇਹ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ (ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ) ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਫੂਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ।

ਛੇ ਧੂਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ । ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : -

1. ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹੀਏ— ਸਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ
  2. ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬੀਏ— ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
  3. ਜੀਤ ਮੱਲੀਏ— ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
  4. ਭਗਤ ਭਗਵਾਨੀਏ—ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ
- 1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਸਦੀ 15 ਸੰਮਤ 1670 ਅਤੇ ਚੁਲਾਣਾ, ਚੌਤ ਸਦੀ 10, ਸੰਮਤ 1695 ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ—ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 312. ਉਦਾਸੀ ਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ—ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ 7-7)

5. ਬਖਤ ਮੱਲੀਏ—ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
6. ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹੀਏ—ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਤੇ ਅਗੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਅਣਬੰਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ—ਮਜੀਠੀ ਚੋਲਾ, ਗਲ ਕਾਲੀ ਸੋਢੀ, ਰੱਬ ਤੂੰਬਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉੱਚੀ ਟੋਪੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸਾਧੂ ਕੇਸ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁਠਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤੇ ਜਟਾਧਾਰੀ, ਮੂੰਡਿਤ, ਭਸਮਧਾਰੀ ਠਾਂਗੇ ਅਤੇ ਗੋਰੂ ਰੰਗੀ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਦੇ ਦੇਖੀਏ ਹਨ।

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਭ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹੈ।

ਉਦਾਸੀ ਸਾਹਿਤ :

ਵਿਰੱਕਤ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਣ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਪਰਬਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉੱਥੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਠਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਏ " ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ " ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਤ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ, ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਮੀ ਕ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ, ਸਲੋਤਰੀ ਆਦਿ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

1) ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਦੇਖੋ—ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ—ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ =====

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੈਠੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਹੋਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੈਠੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੱਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ¹ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

1. ਗੀਤ ਫਕੀਰੀ ਧਾਰ ਕੈ ਮਰਦਾਨਾ ਬਾਲਾ ਸੰਗਾਈ ।
ਬੰਡ ਬੁਹਮੰਡੀ ਸੈਲ ਕਰ ਭਵ ਨਿਧ ਤਾਰੀ ਖੁਲਕ ਸਬਾਈ ।
ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਓ ਏਕ ਵਿਵੇਕ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਈ ।
ਸਾਧਨ ਕਠਿਨ ਛੁਡਾਇ ਕੇ ਗੁਰ ਚੇਨੇ ਦੀ ² ਗੀਤ ਚਲਾਈ ।
2. ਕਲਿਗੁਗ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲਾ ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਪਰਵਾਨ
ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ ਸਭਨਾ, ਸਤਿਨਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ³
3. " ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸ ਬਿਨ ⁴ ਅਵਰ ਨ ਕੋਈ "
4. ਗੁਰ ਅਰਜੁਣ ਜਹਿ ਬੈਠ ਕਰ, ਬਾਧੀ ਬੀੜ ਸੁਗੰਥ ।
ਜਹਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਭ ਜਗਤ ਮੈ, ਚਲ ਹੈ " ਨਿਰਮਲ ⁵ ਪੰਥ "

ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਚਾਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ—" ਸੁੱਧ", "ਮੇਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ " ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਦ ਵਿਚ ਆਈ ।

- 1) ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ—ਮਹੰਤ ਗਣੈਸ਼ਾ ਸਿੰਘ
- 2) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ—ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 33
- 3) ਮੱਕੈ ਦੀ ਗੋਸਟ—ਪਉੜੀ 40
- 4) ਸਵੱਯੈ ਮਹਲਾ 5, ਅੰਕ 19
- 5) ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: 6—ਭਾਈ ਸੋਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਲਿਆਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਵਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਚੰਗੇ 2 ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਆਸ ਪਾਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਦ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਾਏ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ 1686 ਈ: ਵਿਚ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਤ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਉਸ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਂਸ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ¹— ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ² ਭਗਵੰ ਕਪੜੇ ਪੁਆ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਕਾਂਸ਼ੀ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਕ ਜਤਨੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਦਾ ਵੱਟ (ਬੋਹੜ) ਨਵੇਂਕਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਹੇਠ ਹੀ ³ ਘਾਸ ਫੂਸ ਦੀਆਂ ਕੁਟੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਟਿਕ ਗਏ। (ਇਥੇ ਹੁਣ ਬਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਗੰਜ ਵਿਖੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਅਖੜਾ ਹੈ)। ਪੰਡਤ ਸਦਾ ਨੰਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਪੂਰਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਸੁਕ੍ਰਨੀਤੀ ਤਥਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਵਿਸ਼ਯ ਪੁਰਾਣ, ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ, ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, ਸੁਕ੍ਰਨੀਤੀ, ਚਣਾਕਾ ਅਰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਖਾ ³ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਤੇ ਨਿਖਣ ਨਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਕਹਾਏ ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਖਾਨਸਾ ਪੰਥ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਯਨ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ 2 ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ⁴ ਸਨਾਤਨੀ ਰਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਰਹੂ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਗੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ:-

1. ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ
2. ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਨ-ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ

-
- 1) ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ—ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 534, 1950 ਈ.
  - 2) ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ—ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 40 .
  - 3) ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ—ਪੰਡਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 48 .
  - 4) ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਮੈਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ—ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 164

3. ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਧੂਪ ਦੀਪ ਅਦਿ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਆਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਦੇਹੁਰੇ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਉਤੇ ਧੂਪ, ਦੀਪ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਹਿਤ :

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਛੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਸਭ ¹ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ ਭਾਖਾ—ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1753 ਈ :
2. ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਟਕ — " 1760 "
3. ਭਾਵ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ — " 1777 "
4. ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ — " 1778 "
5. ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ— " 1782 "
6. ਸੁਪਨਾ ਧਯਾਈ — " x

ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ, ਪੰਡਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਰਜਾਤ, ਪੰਡਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੌਮੁਦੀ, ਪੰਡਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ । ਕਈਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਦਵੈਤ ਸਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ " ਤਰਕ ਸੰਗ " ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਡਤ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਰਠ ਦਰਸ਼ਨ

---

1) "ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਨਿਵਾਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੌਣ ਪੁੱਛੂ, ਇਉਂ ਸੋਚ ਕੇ ਸਭੇ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਾਠ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਪ੍ਰਾਰਥੀ ਹੋਏ ਅਰ ਆਖਿਆ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਾਨ ਲੈਣ ਆਏ ਹਾਂ, ਜਦ ਮਾਠ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇ ਪੁਸਤਕ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ, ਸੋ ਜਦ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਸਵੱਤੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੋਬ ਦਿੱਤੇ ਅਰ.... ਛੇ ਪੁਸਤਕ ਬਾਹਰ ਰਏ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਚ ਗਏ"—ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ—ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 79 .

ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣੈਸਾਰ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਬੰਧੀ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਵਾਰੀਖ ਖਾਲਸਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਡਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਈ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਜੋਤਸੁ ਵਿਦਿਆ, ਪਿੰਗਲ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ 1718 ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਡਤ ਨੇ ¹ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਨੇ ਰੇਅੰਤ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਨਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੋੜਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ। ਦਾਹਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਪੌਰਾਣਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਦ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਹਿ ਸਕੀਏ। ਉਂਵ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਗਵਦ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ, ਪੋਥੀ ਸੰਗ੍ਰਹਸਾਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਆਦਿ।

1) ਪੰਡਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ

"ਗਿਆਨੀ " ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਗਿਆਤ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ " ਗਿਆਨੀ " ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਤ ਅਥਵਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇ। ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਗਿਆਨੀ-ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਥੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸਨ ਉਥੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ ਵੀ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣੀਆਂ, ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਜਾਕੇ ਠੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿਖਿਆਵਾਂ, ਗੁਰਮਤ ਗੰਠਤ ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾ ਸਕਣ। ਸੋ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਿਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ " ਗਿਆਨੀ " ਖੱਧਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਗੇ ਪੜ੍ਹਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ " ਗਿਆਨੀ " ਕਹਾਉਣ ਲਗ ਪਏ, ਤੇ ਇਉਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਚਲ ਪਈ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ¹ "ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੰਬੋਵਾਲ ਦੇ ਦੁਲੱਟ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ..... ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਕਾਠੇ (ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ) ਨੂੰ ਦੁਲੱਟ ਜੱਟ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਖੋਜੀ ਉਹ ਨੂੰ ਕੰਬੋ ਵੰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ

1) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ, 1961 .

ਮੰਨਦੇ ਹਨ.... ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਨ੍ਹ ਕਾਛੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ " ।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ¹ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦੋ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਲੀ ਪੁਰ (ਮੁਲਤਾਨ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਵਾਲ (ਹੁਣ ਲੋਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਵਾਸੀ ।

ਸੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਲੀਪੁਰ (ਮੁਲਤਾਨ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ
- 2) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸਨ
3. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਵਾਲ ਦੇ ਦੁਲੱਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ
4. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਨ੍ਹ ਕਾਛੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ

ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਖੋਜ ²ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਲੀ ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1755 ਬਿ:(1699 ਈ:) ਦੀ ਵਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ-ਸ਼੍ਰੀਮੁਤਸਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ, " ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ " । ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਲਾ ਸੰਮਤ 1701 ਬਿ:(1644 ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਭੱਟ " ਕੀਰਤ " ਦੇ ਪੁੱਤਰ " ਬੋਹਬ " ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ " ਬਧਾਈ ਮਨੀ ਰਾਮ ਕੀ, ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂਕਾ ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਨੇ ਕਾ... ਸੰਮਤ 1701 ਬਰਖੇ ਮਾਹ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਰਵੀਵਾਰ ਸੁਭਵਾਰ ਸੁਭ ਘੜੀ ਜਨਮ ਹੁਆ, ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਤ ਬੋਬ ਭੱਟ ਕੇ ਮਾਨਾ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਕੜਾਹੀ ਕੀ " । (ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਵਰਗੇ)।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਚੰਦ੍ਰ ਬੀਸੀ ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਪੰਵਾਰ ਗੋਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਅੰਤਵਾਰ ਸੰਮਤ 1701 ਬਿ: (1644 ਈ:) ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਅਲੀਪੁਰ ਉਤਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੜਾ ਅਜ ਕਲ ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ਫਰ ਗੜ੍ਹ—ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ।

- 1) ਦੇਖੋ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ "ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼" ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ ਵਿਚ "ਦਸਮੇਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ " —ਨਾਮੀ ਨੰਬ
- 2) ਦੇਖੋ ਭੁਮਕਾ, ਸ਼੍ਰੀਗੰਦ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ (1747-48 ਈ:) ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਜਾ ਸਿੰਘ, 1961
- 3) ਸ਼੍ਰੀਗੰਦ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ—ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 54

ਸਤ੍ਰੂਹ ਸੈਂ ਇਕ ਬੀਤਯੋ, ਸੰਬਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ ।

ਚੈਤ ਸੁਦ ਬਿਤ ਦਵਾਦਸੀ, ਰਵੀਵਾਰਦਿਨ ਥਾਇ । 9 ।

ਮਧਰੀ ਕੇ ਕੁਖੇ ਭਯੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।

ਗਾਥਾ ਆਗੇ ਕੀ ਕਬੀ, ਯਥਾ ਬੁਧਿ ਬਲ ਗਯਾਨ । 10 ।

ਇਹਨਾ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਆਦੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ 1657 ਈ: ਵਿਚ ਪਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾ ਦੀ ਉਮਰ 13 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ^{ਪਿਤਾ} ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਤਪੁਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਏ¹ ।

ਆਸੂ ਥੀ ਛੁਟੇਰੀ ਸਭੇ ਤੇਰਾ ਬਰਖ ਮਨੀਏ ਕੀ,

ਮਾਈ ਦਾਸ ਗੈਲ ਨੈ ਕੇ ਗੁਰਾ ਢਿਗ ਆਇ ਜੀ ।

ਸਤਵੇ ਗੁਰਾ ਦੇ ਤੀਰ ਕੀਰਤ ਪੁਰੇ । ਚ ਪਹੁੰਚ ,

ਬੰਦਨ ਕਰਤ ਸੀਸ ਮਨੀਆ ਨਿਵਾਇ ਜੀ ।

ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨੂੰ ਖੁੰਰਪੁਰ ਸਦਾਤ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਬੰਸੀ ਬੜਤੀਏ ਕਨਾਵਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਰਾਇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀਤਾ ਬਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜੂਰ ਰਹੇ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 1699 ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਰਾਮ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਗਏ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਨੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ ਆਦਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚਹੋਰ ਵੀ ਸਮੇਂ 2 ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਸੋ, ਕੋਲੀ 2 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। "ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ"² ਅਨੁਸਾਰ 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਸੂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ।

1) ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ—ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 55

2) ਆਸੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਬਰਖੁ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਇ ਲਿਖੀ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਇ। 40। (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ-50)

17 ਵੈਸਾਖ 1742 ਬਿਕ੍ਰਮੀ(1687 ਈ:) ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੈਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਹਨ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਉਥੇ 52 ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ ¹।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ " ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ " ਵਿਚ ਇਸ ਵਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ— " ਕਵੀ ਬਵੰਜਾ ਥੇ ਗੁਰ ਪਾਸ । ਉਨ ਮੈਂ ਗਨਨਾ ਇਨ ਕੀ ਖਾਸ " ।

ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਉੱਥੇ " ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ 10 ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਕਾ " ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਭੱਠਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

" ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ ਕਹੀ ਗੁਰ ਸੇਭਾ। ਸਤੁਰ ਸਤ ਅਠ ਸਠ ਨਿਜ ਓਭਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਬਨਾਯੋ। ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਅਤਿ ਅਨੂਪਮ ਗਾਯੋ "।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਕੌੜੇ ਬਣਾਇਆ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗਰਨਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ।

3 1748 ਬਿ:(1691 ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋਵਾਨੀ ਦੀ ਉੱਚੀ-ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਠੰਦ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ⁴ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

1) ਕਛੁ ਕੁ ਕਾਨ ਇਸ ਬੀਤਯੋ, ਨਗਰ ਪਾਵਟੈ ਮਾਹਿ ।

ਸੰਗਤ ਆਵੈ ਘਨੀ ਤਿਹ, ਮਨ ਬਾਂਝਤ ਫਨ ਪਾਇ । 46 ।

ਚੌਪਈ। ਦੇਸ ਬਦੇਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਆਵੈ। ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੈ।

ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਗੁਰ ਵਿਗ ਹਰ, ਮਨੀਆ ਉਨ ਮਹਿ ਗਨੀਆ ਅਰੈ । 47 ।

(ਸੁਰੀਦ ਬਿਨਾਸ, ਪੰਨਾ 52)

2) ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਛਾਪ ਛੇਵੀਂ, ਬਿਨਾਸ ਉੱਲੰਕਾਰ

3) ਸੁਰੀਦ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 26

4) ਕਥਾ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਸੰਗਤ ਤਾਈਂ ਸੁਣਾਇ ।

ਅਠੰਦ ਪੁਰੇ ਕੁਛ ਸਮਾ ਇਸ ਬੀਤ ਰਯੋ ਬੀ ਆਇ । 79 ।

(ਸੁਰੀਦ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਕਥਾਕਾਰ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਇਕ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਇਕ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸਿੱਖ ਰੰਫ਼ਰੀਸ ਨਾਇਬੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੱਬ ਨਿਖਤ ਨੰਬਰ 7090 ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

" ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਤਿਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਚੌਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨ ਤੇ ਭਾਈ ਅੰਮ੍ਰਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨ ਤੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਤਿਨੇ ਭਾਈ ਕੋਠ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ "। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੋਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ; ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼ੂ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਥ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਵਾਜ ਅਜ ਤਕ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਭੈਰਾ ਬਾਬਾ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਸੱਤੇ ਵਾਲੀ ਗਨੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਹ 2 ਸਿਸ਼ੂ ਨੋਟ ਨੀ ਰਹੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਨਾਸ" ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਬੁੰਗੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੋਤਕ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਜਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿਛਲੀ, ਸੇਢੀਆਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗੁਰ-ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸ ਪੁੱਤਰ ਸਨ:- ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੈ ਸਿੰਘ, ਅਨਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਰਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਕੇਸਰੀ ਚੰਦ ਜਸਵਾਰੀਏ ਦੇ ਮੱਸਤ ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਗਣੀ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਗੀਆ ਦੇ ਮਾਮੇ ਕੇਸਰ ਚੰਦ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰ ਵੱਢਿਆ ਉਹ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਮਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਹੈ। 1763 ਬਿ:/1706 ਈਸਵੀ ਤਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪੁਤ-ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੈ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੱਖਣ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਜਿਹੀ ਛਾ ਗਈ ਸੀ। ਸੋ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ¹ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦਾ ਮੇਲਾ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਰਕਾ ਨੇ ਹੁਕਮਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੰਬਰ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬਾ ਨਾਰੋਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਕਰਕੇ 1790 ਬਿ:/1733 ਈ: ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਲਈ। ਪਰ ਸੂਬੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਚੌਗੇ ਪਾਸੋਂ ਪਹਿਚੈ ਨਾ ਦਿਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਨੀਅਤ ਦੀ ਸੂਹ ਲਗ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੇਲੇ ਦਾ ਇਕੱਠ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਨਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਰੋਰ ਭੇਜ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ। ਪਰ ਮੇਲੇ ਦੇ ਠੇੜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਫਿਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੂਹ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਕੱਠ ਫਿਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਨਿਸ਼ਚਤ ਟੈਕਸ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾੜ ਸੂਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ 1791 ਬਿ:/ 24 ਜੂਨ 1734 ਈ: ਨੂੰ ਖੰਦ 2 ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ:

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ "ਪੋਥੀਆਂ" ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਮ ਖੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ " ਪੋਥੀ " ਹੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ (1678 ਈ:) ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਮੰਗ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਪਰ, ਸੋਢੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਬੀੜ ਮਾਂਗਵਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ

1) ਦਖਨ ਦਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ, ਸੰਗਤ ਭਈ ਉਦਾਸ ।

ਪੀਰਜ ਦੇਵੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰਚ ਸਾਖੀਆਂ ਖਾਸ। 99। (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਨਾਸ, ਪੰਨਾ 73)

2) ਦੇਖੋ ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ; ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਈਸ਼ਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਦਸਵਾਂ; ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ—ਬਿਸਰਾਮ ਬਾਈਸਵਾਂ.

ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ/ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗ ਭਗ 35 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬੀ ਦੇਹਰੇ ਤੇ ਮਹਲਾ 10 ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ 2 ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ:- ਇਹ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਚੌਥ 1755 ਬਿ:/1708 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਬੀੜ ਸਾਬੋਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਮਾਲਵੇ) ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਨ। ਪਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਇਸ ਬੀੜ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਧੀਰ ਮੱਲ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਮੰਗ ਭਿਜਵਾਇਆ ।

ਤਿਨ ਦਿੱਤਾ ਜਵਾਬ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਪਠਾਇਆ ।

ਕਹਿਆ ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਹੈਂ ਬਣਿਆ, ਹੋਰ ਨੈਂ ਬਣਾਇ ।

ਅਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਦਾਦੇ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀਕੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਚਾਇ । 293 ।

ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਉਤਾਰਾ ਹੋਰ ਕਰ ਮੰਗਾਇਆ ।

ਅਤੇ ਨਾਲ ਧਰ ਆਪ ਰਸਨਾ ਥੀਂ ਉਚਰ ਬਣਾਇਆ ।

ਧੀਰ ਮੱਲ ਸੀ ਭਿਰਾਉ ਤਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ।

ਸੇ ਤਿਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਚੁਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਉਤਰ । 294 ।

ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ ਮੰਗਵਾਇਆ ।

ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਜਵਾਬ ਸੀ ਭਿਜਵਾਇਆ ।

ਸਾਹਿਬ ਰਸਨੀ ਚੁਚਾਰ ਲਏ ਕਰਨ ।

ਸਮੁੰਦ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ ਲਗਾ ਬਣਨ ।

ਸੇ ਬੜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ ਬਣਿਆ ।

ਇਕਾਠਵੇਂ ਸਤਰਾਂ ਤਿਸ ਦੀਆਂ ਗਣਿਆ । 371 ।

ਸੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੇ ਅਠਵੀਜਾ ਨਦੀ ਪ੍ਰਵਾਇਆ ।

ਕੋਈ ਕੋਈ ਪਤਰਾ ਚੁਸ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਆਇਆ ।

ਸੋ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੋਢੀ ਧੀਰ ਸੱਠ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਰੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਅੰਦੋਲਨ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਸੀ ਉਹ 1758 ਬਿ: ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਉਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦਸਦਸ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬੀੜ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ 1653 ਬਿ: ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਦੇ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਨ ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ — ਗੁਰੂ ਰੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੋਥੀਆਂ ਇਕੱਤਰਕਰਕੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ 22 ਵੀਂ ਮੁਦਰਾ 1753 ਬਿ:/1711 ਈ: ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਵਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਸੰਠਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਖ ਦਿੱਲੀ ਪੋਥੀਆਂ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 1768 ਬਿ: ਦੇ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂਗੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧੇ ਹਾਠ ਸਕਣ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਸੋ ਇਸ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸੁੰਠਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ 1759 ਬਿ:/1712 ਬੀ: ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੀੜ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਘੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਗਾਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਠ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦੇਨਾਉਂਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਥ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 2 ਜੁਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ 2 ਜੁਦਾ ਹੋਣ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੱਠਾਦ ਨੂੰ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ 2 ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਆਪ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਇਆ।

1) ਦੇਖੋ " ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਿੱਤ ਡਾ: ਗੀਤਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਧਰਮ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ, ਵਿਦਵਤਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ, ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਮੁਕਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਾਰੀ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਜਾਂ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਢੰਗ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਗੁਪਤ ਦਾਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਹਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲੁਕਾ ਕੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਿਜੀ ਨਾਉਂ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਸ਼, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਅਨੁਆਈ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ—ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਆਈ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਂਵ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਦਕਾ, ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਾਲਸਾ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਚਿਅਤਾ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ:-

ਇਕ ਵੇਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ (1773 ਬਿ:/1716 ਈ:) ਨਾਨਕਸਰ—ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਥੇ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਰੂ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ (ਕਵੀ ਸੋਹਨ) ਨੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 6 ਲਿਖਿਆ। ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਖਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ 22 ਸਾਵਣ, 1775 ਬਿ:/1716 ਈ: ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ।

1) ਸੌਤਾ ਸੀ ਬੀਤੇ ਜਬੈਂ, ਬਰਖ ਪੰਝਤਰ ਜਾਨ ।

ਸਾਵਣ ਮਾਸ ਬਈਸ ਦਿਨ, ਗਯੈ ਸੁਖਦ ਪਹਿਰਾਨ । 690 ।

ਸੁਦੀ ਪੱਖ ਬਿੱਤ ਪੰਚਮੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।

ਪਾਇ ਭੋਗ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇ, ਕਰ ਕਵਿਤਾ ਅਹਿਲਾਦ । 691 ।

ਨਾਮ ਜਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕੇ, ਕਵਿਤਾ ਜਿਹ ਬਲ ਕੀਨ ।

ਪੁਰਸੋਤਮ ਜੀ ਧਰਮ ਹਰਿ, ਮੋਹਿ ਦਾਸ ਤਿਹ ਚੀਨ । 692 ।

ਪੁਤਖ ਹੋਤੁ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ, ਸੈਵਕ ਸੋਹਿਨ ਨਾਮ ।

ਤੈ ਤੇ ਜਾਨੈ ਦਾਸ ਕਵਿ, ਸੈਤ ਪੂਰ ਮਮ ਕਾਮ। 693। (ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: 6—ਕਵੀ ਸੋਹਨ, 1718:

ਇਵੇਂ ਹੀ 1791 ਬਿ:/1734 ਈ: ਨੂੰ ਜਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਹੌਰ ਬੰਦੀ-
-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ
ਸਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਠੋਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ
ਕਲਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਕਥਾ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
1801 ਬਿ:/1744 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10ਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬੱਲੇ ਕੁਝ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਹਨ। ਗਿਆਨ
ਰਤਨਾਵਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਭਾਈ
ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰਤ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ
ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਨੰਨ ਸ਼ਰਧਾਨੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਿਕਰੇ ਨਾਮ ਗਿਣਾਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ
ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ
ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ
ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰੋਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖ
ਦਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਉਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ
ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ, ਕੀ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਖਰੇ 2
ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ
ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਦਸਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਾਂ ਕਿ
ਇਹ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ
ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬੱਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾ
ਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ
ਚਰਚਾ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੁਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ
ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਉੱਪਜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਿਆ ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥ.

=====

ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ: ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਦਿ-ਸੰਚਾਲਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸੁਰਧਾਨੂ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਡੇਲ ਪਿੰਡ ਸੋਧਰਾ ਵਿਚ 1648 ਈ:(1705 ਬਿ:) ਦੇ ¹ ਨਗ ਭਗ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ² ਅਨੁਸਾਰ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1680-90 ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸੰਮਤ ਜ਼ਾਇਦ ਮਹੰਤ ਗਨੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਨ ਪੰਨਾ 15 ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਪੰਡਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ³ ਚੜ੍ਹਵੰਦੀ ਨੇ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੋਹ ਸੁਕਨਾ 5 ਸੰਮਤ 1707 ਨੂੰ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਚਾਰੀਆ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪੂਰੀ 2 ਮਿਤੀ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ। ਕਨਈਆ ਜੀ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ⁴ ਬਦਾਵਨ ਖੱਤਰੀ ਸਨ (ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੰਮਨ ਗੋਤ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਚੰਗੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਕਨਈਆ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜੈਬ ਕੌਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਰਖਦੇ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਬੇਗਾਰ ਵਿਚ ਪੰਡ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦਾ ਤੱਕਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੰਡ ਆਪ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ।

ਸੂਰੂ ਵਿਚ ਕਨਈਆ ਜੀ ਨੇ ਨਨੂਆ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ, ਫੇਰ ਸੰਤ ਬੰਸ ਨਾਉਂਦੇ ਇਕ ਸੰਤ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਾਸ ਡਰੌਲੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹੇ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ 1732/1675 ਈਸਵੀ ਦੇ ਗਰੀਬ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ " ਕਵਾਹ " ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਰਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਥੇ ਇਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਬਣਵਾਈ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਸੰਮਤ 1760-61 ਬਿ:/1703-04 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਚ ਨੀਚ, ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ 1765-70/1708-1713 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੋਧਰੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

-
- 1) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 7
  - 2) ਪਾਰਸ ਭਾਗ—ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
  - 3) ਭਾਰਤ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਤ ਆਚਾਰੀਆ ਪੰਡਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਵੰਦੀ, ਪੰਨਾ 245(2024)
  - 4) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਪੰਨਾ 1

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ : ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਉਘੇ ਅਨੁਆਈ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿੰਧ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1715 ਬਿ:/1658 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸਦਕਾ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਖਾਰਾ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਸੂ ਵਿਚ ਹੀ ਘਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ ਸਾਧੂ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਪਕਿਲਾ ਕਿਸੇ ਪਾਖੰਡੀ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਦੇ ਟੈਟੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਜ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਚੋਰੀ ਭੱਜ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਭਾਈ ਕਨਈਆ² ਜੀ ਨਾਲ 1740 ਬਿ:/1683 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨੂਰਪੁਰ ਖੋਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦੇਖ ਕੇ 1745 ਬਿ:/1688 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਖੂਹ ਪੁਟਵਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਰੰਭ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੂਰਪੁਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੈਕਾਂ³ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਖੂਹ ਪੁਟਵਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ³ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ 1785 ਬਿ:/1728 ਈ: ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੋਹਨ ਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।⁴

ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ, ਭਾਈ ਰਾਣਾ ਰਾਮ ਜੀ, ਭਾਈ ਨਛਮਣ ਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖਾ ਜੀ ਆਦਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਘੇ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਉਘੇ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ।

-
- 1) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਪੰਨਾ 4
  - 2) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 22
  - 3) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 26
  - 4) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 44, ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ 1785 ਬਿ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਪਰ ਭਾਰਤ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਤ ਆਚਾਰੀਆ ਪੰਡਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਵੇਂਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 7 ਹਾੜ ਸੁਕਲਾ 7, ਸੰਮਤ 1786 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ : ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1730 ਬਿ:/1773 ਈ: ਤੇ ਚਲਾਣਾ 1825 ਬਿ:/1768 ਈ: ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਹੈ। ਪਕਿਲ/ਆਪ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਪਾਸ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਪਾਸ ਨੂਰਪੁਰ ਬੱਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਕਥਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ, ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਔਡਣ ਜੀ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਰਚਾ, ਬਚਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਲ-ਸਰੂਪ, ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਤੇ ਪੱਦ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਦੇਵਾਂਗੇ ।

ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ:

ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਉਘੇ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1745 ਬਿ:/1688 ਈ: ਨੂੰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜੀਵਣਾ ਦੇ ਉਰ੍ਹਾ "ਲਊ" ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਣ ਤੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵਲ ਲਗ ਪਏ। ਸੰਮਤ 1770/1713 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਖੀ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਈ ।

1785 ਤੋਂ 1791 ਬਿ:/1728 ਤੋਂ 1734 ਈ: ਤਕ ਆਪ ਲਊ ਤੇ ਮੂੰਦੇ ਸ਼ਰੋਹ ਰਹੇ। ਫਿਰ, 1791 ਤੋਂ 1811 ਬਿ:/1734 ਤੋਂ 1754 ਈ: ਤਕ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ 250 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਸੱਚ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਟਿਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦੀ ਛੱਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਦੇਵਾਂਗੇ ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਸੂਧੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਤੇ ਲੱਕ ਸਾਫ਼ਾ ਇਕਬਰਾ ਜਾਂ ਡੇਢਾ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਰਾਇਆ। ਆਪ ਕੁਝ ਚਿਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸੋਢੀਆਂ ਵੀ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੰਮੂ ਜਾ ਰਹੇ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ 1814/1757 ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਜੰਮੂ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਆਪ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਨ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਨਗ ਪਿਆ ।

ਭਾਈ ਬੁੱਧਰ ਜੀ : ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਧੂ ਭਾਈ ਬੁੱਧਰ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਬਾਈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਿੱਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਢਧਰ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਨਾਉਂ " ਜਗਿਆਸੂ " ¹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਿਖਾਂਤ : ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਅਨੁਆਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕਹਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉਤੇ ਅਨਿੰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਦਸਾਂ ਨਹੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਖਾਣਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸੂਲ ਅਥਵਾ ਕਰਤੱਵ ਹਨ। ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਦਿਸਦਾ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸੇ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਠੱਲਾਂ ਉਤੇ ਘੱਟ ਜਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਸਥੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦੇਘਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜਿਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਜਿਵੇਂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਉੱਤ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉੱਤ ਵਿਚ ਠੰਡੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਤੇ ਪੱਖਾ ਰਨਾਣਾ ਆਦਿ ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਉਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਕਿ ਕਈ 2 ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਣ ਵੀ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਵਾਜ ਵੀ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜ ਤੀਕ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ, ਭਾਈ ਗਾਠੂ, ਭਾਈ ਮੰਦੂ ਆਦਿ ਉਘੇ ਕਥਾ ਵਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੱਤੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਹਾਨੇ ਵੀ ਕਥਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗੜ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਪਰਦਾਈ ਕਰਬਾਂ ਦੀ ਵਧਾਵਲ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ 1870 ਤੋਂ 1954 ਈ. : ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਬਧਾ-ਵਾਰਕ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਖਾਸੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਰਜਨਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਬਧਾ ਬੇਅੰਤ ਸੰਤ, ਸਰੀਤ, ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ, ਸੀਨਿਆਸੀ, ਬੈਂਗਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਹਨ।

1) ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਮੋ ਉਪਬਧ ਹਿੰਦੀ-ਕਾਵਿ—ਡਾ: ਹਰਿ-ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 152 (1963 ਈ. :)

2) "ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਤੇ ਹੈ ਬੁਝੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ। ਪਹੁਰ ਕਰਤੇ ਰਹੈ ਕਿ ਡੇਰ ਪਹਿਰ ਬੀਤ ਜਾਵੈ ਤੇ ਬੀ ਅਣਥਕ ਰਹੈ"।—ਸੰਤ ਰੰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 31

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਪੱਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਨਾਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ, ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖਾ ਜੀ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਲਦੇ ਹਨ (1719 ਈ :) ਤਾਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਈ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ "ਹਨ" ਤੁਮ ਈਹਾਂ ਗ੍ਰਿਹ ਮੈਂ ਹੀਰਹੇ। ਅਰ ਭੇਖ ਧਾਰਨੇ ਮੈਂ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਯਹਿ ਤੇ ਤੂਕੀ ਕੇ ਗਾਹਨ ਵਤ ਵਿਅਰਥ ਜਤਨ ਹੇ। ਤੁਮ ਸਾਰ ਕੇ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰੇ ਅਰ ਗ੍ਰਿਹ ਮੈਂ ਹੀ ਇਸਥਿਤ ਰਹੇ, ਗਾਨ ਨਾਭ ਹਰਖ ਸੋਗ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਤੁਲ ਜਾਨੇ, ਤੁਮ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹ ਬਨ ਤੁਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਸਾਰ ਗ੍ਰਹੀ ਵਰਤਨ ਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਤੀਤ ਬਣ ਕੇ। ਉਵੇ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਖੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ 2 ਸਹਿਣ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।

ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਤੈਸਤਿ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਠਦਿਆਂ, ਬੈਠਦਿਆਂ, ਸੁਤਿਆਂ, ਜਾਗਦਿਆਂ—ਜਦੀ ਘੰਟੇ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ, "ਜੀਵ ਕਉ ਸਿਮਰਨ ਨਮਿਤ ਉਤਪਤ ਕੀਆ ਹੈ"। ਇਕਾਂਤ ਦੀ ਵਾਂ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਪਰਮ ਅਗਿਆਨਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਰ ਕਰਮ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸੁਆਦਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਹਰਖ ਸ਼ੋਕ, ਦੁਖ, ਸੁਖ ਤੇ ਮਾਨ, ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ ਸਮਦਰਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਲਿਬਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਜਾਂ ਢੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਿੱਟੇ ਪਰ ਸਾਦੇ ਕਪੜੇ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਬੜਾ ਰਵਾਜ ਸੀ।

ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੱਟਕਤਾਈ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜ ਧਾਰੀ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਪਾਣ) ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੇਸ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਵੀ ਟਾਵੇਂ 2 ਸਹਿਜ-ਧਾਰੀ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਨ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 43

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਜੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਡੈਰੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਰੰਗਤ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ, ਅਮਾਮ ਗੋਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਕੀਮੀਆਇ ਸਆਦਤ (ਪਾਰਸ ਭਾਗ) ਤੇ ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਡੂੰਘੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੌੜ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਘੜਦੇ ਗਏ ਹਨ"।

ਸੇਵਾ, ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਜੂਨ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਪਸੂ, ਪੰਛੀ, ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ "ਜੀਵਹੁ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਹੈ"। ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਣ ਦੀ, ਦੁਖੀਆਂ, ਰੋਗੀਆਂ, ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਕਰਨ ਦੀ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਅਥਵਾ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦੀ, ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖ 2 ਦੇਣ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਾਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੇ ਆਦਿ ਸੰਚਾਲਕ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਸਭਨਾ ਫੱਟੜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ (ਛਪੀ ਹੋਈ) ਦੇ ਪੰਨਾ 2 ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ "ਬਹੁੜ ਪਾਤਸਾਹੀ ਰਸਤਿਓ ਪਰ ਜਾਇ ਖੜੇ ਹੋਵਹੀ ਕੋਈ ਬਿਗਾਰੀ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਗਰੀਬ ਦੇਖੀ ਤਬ ਉਸ ਕੇ ਛੁਡਾਇ ਕਰ ਆਪ ਪੋਟ ਉਠਾਇ ਲੈਵੈ" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥ "ਇਕ ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਸਭਾ ਹੈ—ਇਕ ਸਰਵੈਟਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੈਡ ਕਰਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ—ਜਿਸਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ, ਨਿਰਚਾਰ, ਨਿਰਰੀਕਾਰ, ਨਿਰਕਾਮਨਾ, ਉਪਰਾਮ ਤੇ ਸਾਧ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰ ਗ੍ਰਾਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸੀ"। ਫਿਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਉਮਾਹ ਜਿਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੁੱਟਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਹਲੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਡਾ ਅਸੂਲ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਨਈਂ ਦਸਾ ਨਹੀਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ¹ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਭਾਈ ਕਨਯਾ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਸਾਧੂ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮੂੰਹ ਕਰ ਮੰਗਣਾ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਨਤਾਂ ਕਰ ਮੰਗਣਾ ਹੈ, ਸੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਗਣਾ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ, ਜੇ ਮੰਗ ਕੇ ਲੈਣਾ ਹੈ ਸੇ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ—

ਜੋਗੀ ਹੋਵਾਂ ਜਗ ਭਵਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਭੀਖਿਆ ਲੇਉ ।

ਦਰਗਹ ਲੈਖਾ ਮੰਗੀਐ ਕਿਸੁ ਕਿਸੁ ਉਤਰ ਦੇਉ "।

" ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਪਰੇਮ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਣ ਵੱਟਣਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਹੈ "। ਉਵੇਂ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਨੈਕ ਨੀਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਕਿਰਤ ਵੀ ਉਤਨੀ ਕੁ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਨਿਰਭਾਰ ਹੀ ਚਲੇ। ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਭਣ, ਜੋੜਨ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। " ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਾਧੂ ਨਈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ "ਡਾਕਟਰ ਖਲਖੀਰ ਸਿੰਘ ²ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਚਲਦੇ ਰੱਖੇ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਕਠਨ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਈਂ ਸੇਵੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨਈਂ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣੀ, ਜੇ ਦੇਰ ਤਕ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੀ। ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਨੇ "ਸਾਧਾਂ ਕੇ ਸੀਸ ਪਰ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਰਾਈਆਂ, ਪਰ ਸੂਧੀਆਂ ਅਰ ਨਕ ਸਾਫ਼ਾ ਇਕ ਬਰਾ ਵਾ ³ਡੇਢਾ ਦੀਆ "। ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਜੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਕੇਸਾ ਧਾਰੀ ਅਥਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰ ਉਤੇ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਫ਼ੈਦ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਤੇੜ ਸਾਫ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕਛਹਿਰਾ ਆਦਿ ਪਹਿਨਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਹਿਤ :

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ। ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- 1) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਪੰਨਾ 24
- 2) ਸ੍ਰੀ ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਜਿਲਦ 1, ਸੈਰੀ 1, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 128
- 3) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਪੰਨਾ 82-83

250626

1. ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ—ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ,
2. ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ—ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ,
3. ਸਾਖੀਆਂ ਔਡਣ ਜੀ ਕੀਆਂ ,
4. ਆਸਾਵਰੀਆਂ— ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ,
5. ਬਚਨ ਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਕੇ ,
6. ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਕੇ ,
7. ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੇ ,
8. ਪਰਚੀ ਰਾਇਆ ਜੀ ,
9. ਪਰਚੀ ਅਵੈਸ ਜੀ ,
10. ਪਰਚੀ ਮਨਸੂਰ ਜੀ ਕੀ ,
11. ਪਰਚੀ ਫੁਜੈਲ ਜੀ ਕੀ ,
12. ਵਿਵੈਕ ਸਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਦਇਆ ਰਾਮ—ਔਡਣ ਜੀ,
13. ਪਾਰਸ ਭਾਗ ,
14. ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ,
15. ਖੁਹਮ ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਿਤ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ (ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ?),
16. ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ—1923 ਬਿ: ,
17. ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ,
18. ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਨਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ,
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਜਸ ਹੁਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਨਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ,
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਜਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਨਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ,
21. ਬਾਰਾ ਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਨਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ,
22. " " " " ਦੂਜਾ " " " ,
23. " " " ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ " " " ,
24. ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ—ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ (1853 ਬਿ:) ,
25. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾਮਾਹ ਸਟੀਕ—ਦੂਜਾ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ,
26. ਤੋਂ 31. ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਨੰਦ ਕ੍ਰਿਤ—ਸਿਧਾਂਤ ਰਹਸਯ ਰੀਝ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਕ ਟੀਕਾ,
ਟੀਕਾ ਵਿਚਾਰ ਮਾਲਾ, ਵਸਿਸ਼ਟ(ਗੋਪਈਆਂ ਵਿਚ) , ਟੀਕਾ ਵਿਵੈਕ ਸਾਰ,
ਵਿਦਿਆ ਨਿਧ ,

32. ਅੰਤਰ ਰਾਮਾਇਣ—ਭਾਈ ਹਰਿ ਦਿਆਲ ਜੀ ਭੱਖਰ ,
  33. ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ—ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਚੰਦ,
  34. ਸੰਤ ਰਹਿਤ ਰਤਨ ਮਾਲ—ਗਿਆਨੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ,
  35. ਭਗਤ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ,
  36. ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ,
  37. ਟੀਕਾ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ,
  38. ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ—ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ,
  39. ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ,
  40. ਅਨੰਦ ਸਾਗਰ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ,
- ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੇਣ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ

ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ.

ਵਾਰਤਕ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬੈਠੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਖੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਅਵਸ਼ਰਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਦੀ ਦੀ ਸੁਖੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਅਸੁਖੀ ਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੁੱਗ ਸੀ। ਇਸੇ ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਸੁਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਮ ਸੁਖੀ ਇਸ ਉਠ ਰਹੀ ਲੋਕ-ਸੁਖੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਰਗੀਆਨਾ ਵਰਤਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਤੇ ਨਾਦਰ ਸੁਖੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸੁਖੀ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੈਠ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੀ ਅਸੁਖੀ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਉਪਜ ਲਈ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰੂਪ ਰੋਬਿੰਦ/ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਰ ਲਗਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਵਜੋਂ ਜਿਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕ-ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਾਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ, ਪਿੱਛੇ ਦਸੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਉਪਜ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਉਪਜਾਏ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ; ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਅਨੁਪਾਤ ਇਹਨਾਂ ਰਾਮ ਰੋਲਿਆਂ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਧਾਰਵੀਆਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਲਗ ਗਈ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ 1947 ਦੀ ਸੁਖੀ ਦੀ ਦੇਸ-ਵੰਢ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਦ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਾਸ਼-ਜਨਕ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ,
2. ਸਾਖੀਆਂ,
3. ਟੀਕੇ,
4. ਉਥਾਠਕਾਵਾਂ,
5. ਗੋਸ਼ਟਾਂ ,
6. ਮੁੱਖਨ ਜਾਂ ਬਚਨ ,

7. ਰਹਿਤਨਾਮੇ ,
8. ਹੁਕਮਨਾਮੇ ,
9. ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ,
10. ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ,
11. ਮੌਲਿਕ ਦਾ ਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ,
12. ਅਨੁਵਾਦ ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ.

=====

ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ " ਜਨਮ-ਸਾਖੀ " ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੰਨਗੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ। ਕਲੀਮਤ-ਉਸ਼-ਸ਼ਾਉਰਾ, ਰਾਹਤ-ਉਲ-ਅਰਵਾਹ, ਰਿਆਜ਼-ਉਲ-ਐਨੀਆ, ਸਕਾਨਤ-ਉਲ-ਐਨੀਆ ਆਦਿ ਜੀਵਨੀਆਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਾਨੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ।

ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ—ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਥੱਲੇ ਮਿਲਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ।
2. ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ " ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕੀ " ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ " ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕੀ " ।

ਅ) ਹੋਰਨਾ ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ—ਇਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ੲ) ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸੁਰਧਾਣੂ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨੀ—ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਦੀ ਲਿਖੀ " ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਪਰਚੀ " ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ.

=====

ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ. ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:2300, ਨਕਲ ਸਮਾਂ—1891 ਬਿ:(1834 ਈ:.) ।

ਆਰੰਭ :- ੧੯ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ " ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲੁ
ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।। ਨਾਮ ਸਭ ਦੇਵਾ ਦਾ ਦੇਵ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੇਵੀ
ਨੂੰ ਮਨਾਵਦਾ ਹੈ।। ਕੋਈ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਣੇਸ਼ ਨੂੰ.....

ਅੰਤ :- ਬੁਲਹੁ ਭਾਈ ਵਾਹਗੁਰੂ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ।। ਭਾਈ
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਤੀ ।। ਸੰਮਤ 1891 ਮਹੀਨਾ ਕਾਤਿਕ ਦਿਨ ਗਏ ਪੰਜ
ਆਇਤਵਾਰ ਪੋਥੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ।..... ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮ ਸਵਾਰਨਾ।।
ਜੇ ਕੋਈ ਨਾਮ ਜਪੇਗਾ ਮੈ ਨਿਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।। ਸਤਿ ਕਰਿ ਮੰਨਣਾ।। ਰਾਮ ।।
ਰਾਮ।।..... ਰਾਮ ਸਿਤ ।।

ਸੰਮਤ ਸਦੀ ਇਕ ਆਠ ਸੌ ਨਉ ਦਾਰੇ ਇਕ ਮਾਨਾ ।।

ਕਾਤਿਕ ਵਦਿ ਥਿਤ ਦੂਜ ਕੇ ਪੋਥੀ ਪੂਰਨ ਜਾਨਾ ।।

2. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਨਿਖਤ ਨੰ: 198

ਨਕਲ ਸਮਾਂ— 1883 ਬਿ: ਨਕਲਕਾਰ — ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਫਗਵਾੜੇ ਵਾਲਾ ।

ਮੁਕੱਮਲ

ਆਰੰਭ :- ੧ ਓ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ... ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।। ਨਾਮੁ ਸਭ ਦੇਵਾ...

ਅੰਤ :- ਜੇ ਸੁਣੇਗਾ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਮੈ ਨਿਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਵੇਗਾ।। ਬੁਲਹੁ ਭਾਈ ਵਾਹਗੁਰੂ
ਵਾਹਗੁਰੂ ਵਾਹਗੁਰੂ ।। ਬਾਬੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੋਸਟਿ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ।। ...
ਸੰਮਤ 1883 ਮਹੀਨਾ ਚੇਤੁ ਪਰਿਵਿਸਟਾ ਬੀਹੀਮਾ ।। ਦਿਨ ਸੁਕਰੁਵਾਰੁ।।
ਨਿਖਤਮੁ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲੁ ਫਗਵਾੜੇ ਦੀ ।।..... "

3. ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ।

ਨਕਲ ਸਮਾਂ— 1917 ਬਿ:(1860 ਈ:), ਲਿਖਾਰੀ— ਨਾ ਮਾਨੂਮ, ਮੁਕੱਮਲ ।

ਆਰੰਭ :- ੧੯ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।। ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ... ਨਾਮ ਸਭ ਦੇਵਾ
ਦਾ ਦੇਵ ਹੈ।। ਕੋਈ ਸਿਵ ਨੂੰ.....

ਅੰਤ :- ..... ਬਾਬੇ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਗੋਸਟਿ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।।

ਭੁਲਿਆ ਚੁਕਿਆ ਬਖਸ਼ ਨੈਣਾ।। ਗੁਰੂ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ।। ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ
ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ ਹੈ।। ਸਾਹਿਬੁ ਛੇਵੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ।।

ਸੰਮਤ 1713/11 ਕਤਕ ਵਦੀ 9 ।। ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਖਸਟਿਮੀ ਦਿਨ ਰਵਵਾਰ
ਕੇ ਜਾਨੁ ।। ਸੰਮਤੁ ਉਨੀ ਸੌ ਸਤਾਰਵਾ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਨੁ ।। 1917

4. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਨਿਖਤ ਨੰਬਰ 70,

ਨਕਲ ਸਮਾਂ— 1778 ਬਿ:(1721 ਈ:), ਲਿਖਾਰੀ— ਨਾ ਮਾਨੂਮ

ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ

ਆਰੰਭ :- ... ਇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਬੰਧ ਕਰ ਆਵੈ ਜਾਵੈ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾ ਨਾ ਸੋਝੀ ਪਾਵੈ।। 10 ।।

(ਅਰਥਾਤ) — ਜੇ ਮੁਨ ਰਿਖ ਨੈ ਜੁਜਰ ਵੈਦ ਕਉ ਮਥਿ ਕਰਿ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸੁਸਤੁ ਨਿਕਾਲਾ । ਕਰਮਾਂ ਕਾ ਬੰਧਨ ਕਹਾ। ਜੇ ਕਰਮ ਹੀ ਜਗਤ ਕਉ ਉਤਪਤ ਕਰਤੇ ਹੈਨ। ਜੇ ਪਿਛੈ ਕਰਮ ਕੀਏ ਹੈ ਸੋ ਆਗੈ ਭੋਗੈ ਗਾ ।.....

ਅੰਤ :- ਵਾਰ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲੈਗਇਆ । ਏ ਗੋਸਟਿ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੀ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦਸਖਤ ਪਵਣ ਸਹੀ ਹੋਵੈ। ਸਾਹਿਬ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸਹੀ ਪਾ ਦਿਤੀ ਜੇ ਸੁਣੇਗਾ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਸਿਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੇਨਹੁ ਭਾਈ ਵਾਹਗੁਰੂ ਵਾਹਗੁਰੂ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਗੋਸਟਿ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ।..... ਸੰਮਤ 1779 ਕਾਤਕ ਵਦੀ ਨਾਵੀ 9 ਆਇਤਵਾਰ ਛਿਹ ਘੜੀਆ ਦਿਨ ਰਹਿਏ । ਵਾਹਗੁਰੂ.....

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ.

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਲਿਖਿਆ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਉਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਕਰਤਾ.

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੀ ਸਿਖਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜੇ ਗੋਸਟਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜੇ ਹੈ।। ਤਿਸੁ ਦੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਮੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਅਣਬਣਦੀਆਂ ਪਾਇ ਦਿਤੀਆਂ ਹੈਨ।। ਜਿਸੁ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਸਿਦਕੁ ਗੁਰੂ ਵਲ ਘਟਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।। ਜੈਸੇ ਦੁਧ ਮੇ ਪਾਣੀ ਛਾਇ ਦਿਏ।। ਤੇ ਹੀਸ ਉਸ ਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਂ ਹੀਸ ਹੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਚਨ ਤੇ ਮੀਣਿਆ ਦੇ ਬਚਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰਿ ਦੇਹੋ।। ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਚਨੁ ਕੀਤਾ.... ਮੈਂ ਭੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰ

ਕੇ ਮੁਖਿ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨਸਾਰ।। ਤੇ ਜੋਘਵੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਥੀ ਜੋ ਸਾਖੀਆ ਸੁਣੀਆ ਹੈਨ।। ਉਨਾ ਕੇ ਅਨਸਾਰ ਜੋ ਕਛੁ ਮੇਰੇ ਤੁਛ ਬੁਧ ਮੈ ਆਵਦਾ ਹੈ।। ਸੋ ਮੈ ਤੁਸਾਡੇ ਆਗੇ ਟੀਕਾ ਕਰਿ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹਾਂ।। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਇਹ ਵਾਰ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲੈ ਗਏ।। ਬਚਨੁ ਹੋਇਆ ਇਹ ਰੋਸਟਿ ਸਿਖਾ ਦੇ ਪੜਨ ਦੀ ਹੋਈ।। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੀ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦਸਖਤ ਪਵਣ ਸਹੀਹੋਵੈ।। ਸਾਹਬੁ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸਹੀ ਪਾ ਦਿਤੀ"।।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮੀਣਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਮੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਠਾਵਟਾਂ ਤੇ ਅਣਬਣਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ, ਸੁਧੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਰਚੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਟੀਕਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਮੇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬਿਆਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਹੀ ਪਵਾਉਣ ਖਾਤਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਪ ਨੇ ਕੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵਜੋਂ ਸਹੀ ਪਾ ਵੀ ਦਿਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਇਉਂ ਭੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੀ ਹਨ ("ਤੁਹਾਡੇ ਆਗੇ ਟੀਕਾ ਕਰਿ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹਾਂ"), ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਉਹ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, " ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀ ਪੁਛਿਆ", ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ... "—ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਥਾ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਪਰ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਕੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹੋਨਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ

ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲਿਖੀ ਚਿਠੀ ਦਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੁੰਨੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲਾਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾਵਲੀ, ਉਕਤੀਆਂ, ਕਾਰਕ, ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਵਾਕ-ਯੋਜਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੱਖਰਾ-ਪਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਔਫ ਔਫ ਹਨ। ਫਿਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁਖਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ, ਇਸ ਵਿਚ "ਨਗੀਰਤ ਨਾਮਾ ਮਹਲਾ ੧" ਸੀਹਰਫ਼ੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਈ ਸੁਖਦ ਆਦਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੱਜੋਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਕਸ਼ੇਤਰ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ "ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੈ ਚੰਦ ਨਾਟਕ " ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, "ਕਨਿਜੁਰ ਵਿਚ ਵਿਸਨ ਬਿਬੇਕ ਨੂ ਕਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈ ਭਗਤਿ ਕਨਿਜੁਰ ਵਿਚ ਮੈ ਤੇਰੀ ਸਰਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਨਾਨਕ ਅਉਤਾਰ ਧਾਰਾਗਾ। ਮਹਾਂ ਮੇਰ ਕਾ ਬਣੁ ਖੀਣ ਕਰਾਗਾ " । . . . . ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਅਉਤਾਰ ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਭਾਗਵਤ ਮੈ ਭੀ ਸਾਖ ਹੈ "। ਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਉਤਾਰ ਬਾਰੇ ਭਵਿਖਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੈ ਭੀ ਸਾਖ ਆਵਤੀ ਹੈ "।

ਪੰਨਾ 104 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਿਲਦਾ ਹੈ, " ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮਨੋ ਨਾਸ ਕਿਉ ਕਰਿ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਵਾਸਨਾ ਖੰ ਕਿਉ ਕਰਿ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਅਰ ਤਤ ਗਿਆਨ ਕਾ ਅਭਿਆਸ ਕਿਉ ਕਰਿ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਬਾਬੇ (ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਕਹਿਆ ਪ੍ਰਾਣਯਾਮ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨਾਸ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਗਤਿ ਨੂੰ ਅਨਿਤ ਜਾਣਨੇ ਕਰਿ ਵਾਸਨਾ ਖੰ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਿ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਹੋਤਾ ਹੈ " ।।— ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਮਨ, ਪਾਸੋਂ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮਨੋ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਜੇਹੇ ਮੱਤ ਤੇ ਵੈਰਾਨਵ-ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਖੱਟੇ ਆਏ ਹੋਏ ਮਿੱਥ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਵੇਂ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਮ-ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਨਿ-ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸੂਰਨਾ ਦੇ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, " ਤਾਂ ਜਿਖਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀ ਪੁਡਿਆ"

ਆਦਿ ਆਦਿ। ਸੋ, ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸੇ ਵੇਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਗੁਨਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ " ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ" (1908 ਬਿ:/1851 ਈ:)
ਦੇ ਪੰਨਾ 23 ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ:-

ਅਰ ਮਿਹਰਵਾਨ ਕ੍ਰਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੂੰ ਲਿਖਯੋ
ਭਾਈ ਜੀ ਕੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਹਿ ਜਾਨੀਐ
ਸੂਰਤ ਹੂੰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕੇ ਮਾਹਿ ਜੈਸ ਲਿਖਯੋ
ਭਾਖਯੋ ਬਿਸਾਖ ਮਾਸ ਜੁਦੀ ਤੀਜ ਜਾਨੀਐ ।

ਇਦੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਬ ਲਿਖਤੀ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 80—ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਮਹਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕ੍ਰਿਤ ਆਤਮ ਨਾਥ ਸਿੰਘ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ(ਵਾਰਤਕ) ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ¹1795 ਬਿ:/1739 ਈ: ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

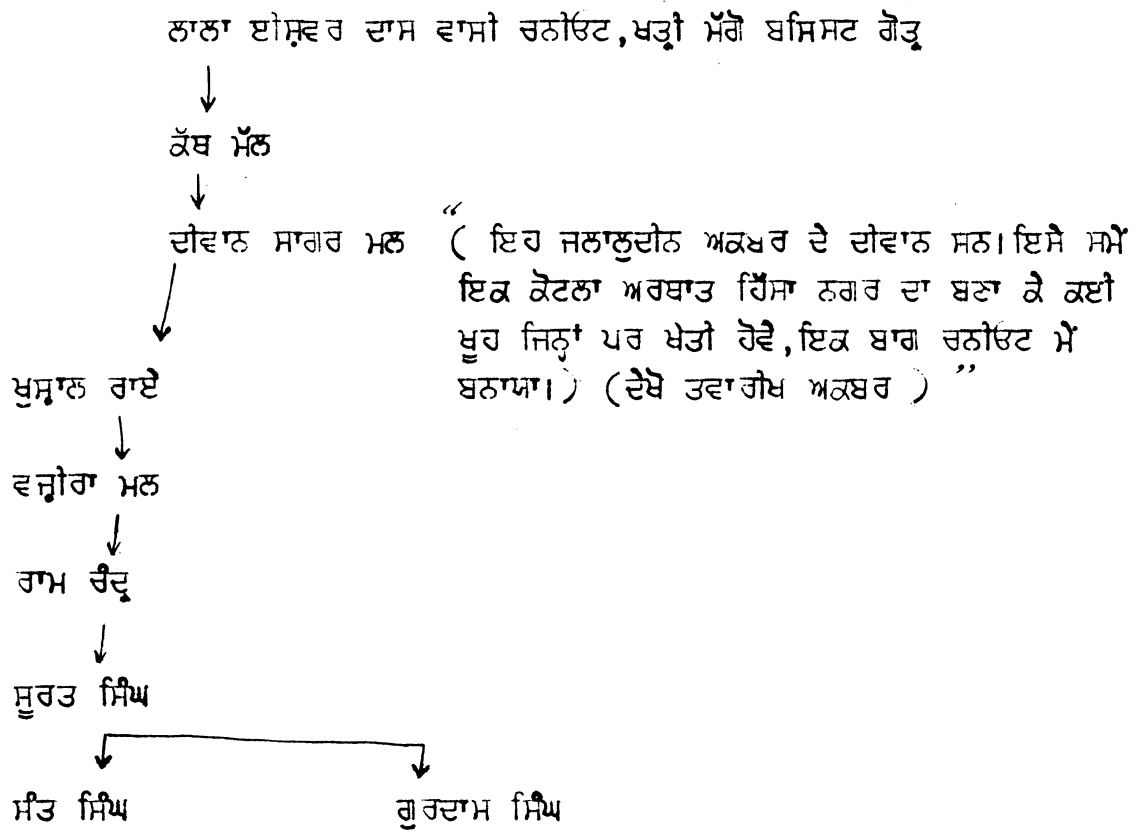
" ਸੋ ਬਿਸਤਾਹ ਕਹੀ ਗੁਰਦਾਸਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਚਮ ਦੀਨ ਜਨਾਈ ।।
ਸੋਯ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਹੀ ਨੰਦ ਲਾਲਹ ਜੋ ਅਵਤਾਰ ਭਾਈ ਭਲਆਈ ।।
ਸੰਦਰ ਏਕ ਸਮੇ ਰੁਝਤੀ ਸਭ ਤਾਹਿ ਸ੍ਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਝਾਈ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ਹ ਸਿੰਘ ਜੁਨੀ ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਲਖਾਈ।। 27 ।।

ਸੋ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ।

ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਉਹ ਪਿੰਡ ਬਾਠ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ"।

- 1) "ਸੰਮਤ ਬਿਭ ਸਤ ਜਾਨਿਯੋ ਖੰਡਾਗਮ ਕੇ ਮਾਹ
ਅਸੂ ਵਦੀ ਦਸਮੀ ਕਹੇ ਯਾ ਬਿਧਿ ਗਾਥਾ ਗਾਹ"।।
- 2) ਏ ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਐਂਡ ਕੰਮਪੈਰੇਟਿਵ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਜ਼ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਪਟੂ ਦੀ ਮਿਡਲ ਆਫ ਦੀ ਏਟੀਨਬ ਸੈਚੁਰੀ—ਡਾ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਠ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਇਦ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਗਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦੁਹਰਾ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਪਰ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਚਨੌਓਟ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਇਕ ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੱਤਰੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ "ਸ਼ਜਰਾ ਨਸਬ ਖਾਨਦਾਨ" ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-

(ਇਹ ਜਲਾਨੁਦੀਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਕੋਟਲਾ ਅਰਥਾਤ ਹਿੰਸਾ ਨਗਰ ਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਈ ਖੂਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਖੇਤੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਬਾਗ ਚਨੌਓਟ ਮੇਂ ਬਨਾਯਾ।) (ਦੇਖੋ ਤਵਾਰੀਖ ਅਕਬਰ) "

ਮ੍ਰਿਤਯੂ 1889

ਇਸੇ " ਸ਼ਜਰਾ ਨਸਬ " ਵਿਚ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—
 " ਇਹ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੇ ਅਰਥ ਸੁਣੇ। ਪਿਛੋਂ ਇਸੇ ਨੂੰ "ਗਿਆਨੀ" ਪਦ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰਕ ਮਾਰਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਡਰ ਕੇ ਚਨੌਓਟ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਉਸ ਵਕਤ ਸੰਮਤ 1845 ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਖਾਲਸਾ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣਾ ਕੇ

ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਵਿਚ ਪੰਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਟੜੇ ਹਨ:-

1) ਭੰਗੀ, 2) ਰਾਮ ਰੜੀਏ, 3) ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ, 4) ਕਨਹੀਏ, 5) ਫੈਂਚਲ ਪੁਰੀਏ, ਪਰੰਤੂ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਗੇ ਵਿਚ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਰਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਥਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਾਈ। ਇਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਨਾ ਲਵੇ, ਪੰਜ ਸਰਦਾਰਾਂ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁਜੀਨੇ ਰਾਗੀਆਂ ਅਰ ਰਖਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਏ। ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਕੰਮ ਬੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ.... "

ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਚਨੀਓਟ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੂਰਤ ਨਸਬ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰਾਣੇ/ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਅਜ ਕਲ " ਬੁਰਜ ਗਿਆਨੀਆਂ, " ਨੇੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਨੀਓਟ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਚਨੀਓਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ :-

1. ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੈਂਕੀਬਰ ਦਾ ਕਹਿਆ ਮੰਨਦੇ ਰਹੋ ਆਹਿ ਤਦਿ ਤੁਸਾਡੇ ਪੈਂਕੀਬਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਆਹਾ,
2. ਬੋਝ ਉਠਾਉਣਾ ਪਉਂਦਾ ਹੈ,
3. ਤਿਥੀ ਅਸੀਂ ਭੀ ਠੀਕਰੀਆ ਚਾਇ ਰਖਾਓ ।
4. ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਆਖਿਆ ਬਚਾ ਤੁਹ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਵੀਆਹੁ ਕੀਆ ਹੈ ।
5. ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਝਲਾਘੇ ਹੀ ਨਾਲ ਟਹਿਲੀਏ ਨੂੰ ਨੈ ਕੇ ਵੇਈ ਤੇ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ।
6. ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ ਬਾਬਾ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਆਣ ਮਾਰਾਇਓ ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਆਪ ਚਨੀਓਟ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ 2 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਨੀਓਟ ਵੀ ਲਿਜਾਦਾ ਹੈ—

" ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਬਾਨੇ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਪਾਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਰੁਕਸਤ ਤੀਤਾ।। ਆਪ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਨੈ ਕੇ ਨਾਲ ਚਨੀਓਟ ਦੀ ਪ੍ਰਬਤੀ ਉਪਰ ਝਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਜਾਇ ਬੈਠੇ। ਸਾਹ ਬੁਰਾਨ ਉਥੇ ਦਾ ਪੀਰ ਸੀ ਸੋ ਦੀਦਾਰ ਨੂੰ ਆਇਆ ।। ..... "

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਨੀਓਟ ਜਾਣਾ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਆਪ ਰਨੀਓਟ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੋਏ ਦਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਚੈਤਨਾ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਭਾਂਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ :

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਲਿਖੀ ਕਦੋਂ ਗਈ, ਇਹ ਪੁਸ਼ਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਮੁਢਲਾ ਬਿਆਨ ਕਿ " ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀ ਸਿਖਾ ਪੁਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ।। ਜੇ ਗੋਸ਼ਟ ਜਨਮ ਸਾਖੀ... " ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ ਬਿਆਨ " ਇਹ ਵਾਰ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ... " ਇਹ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਨਾ 5 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, "ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।। ਜੇ ਅਗੇ ਦੇ ਜੇ ਸਿਖਾ ਨੂੰ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ ਬੁਲਾਵਦਾ ਹੀ।। ਉਸ ਵਲ ਮੇਰਾ ਮੁਖ ਹੋਦਾ ਹੈ"।। " ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ" ਬੁਲਾਣ ਦੀ ਗੀਤੀ ਖਾਲਸਾ ਮਾਜਣ (1699 ਈ:) ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਰਚਨਾ 1699 ਈ: ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਚੀ ਗਈ। ਪੱਤਰਾ 132 ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਈਰਾਨ ਯਾਤਰਾ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—"ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਰਜ ਬਖਸ਼ਿਆ।। ਬਚਨੁ ਹੋਆ ਸਾਡੇ ਕਉਲ ਉਤੇ ਚੌਰਤੇ ਜਉ ਲਉ ਕਾਇਮ ਰਹਨਗੇ।। ਤਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕਰਨਗੇ।। ਅਤੇ ਜੇ ਅਸਾਡੇ ਕਉਲ ਤੇ ਪੁਸਤਿ ਦਿਤੀ ਤਾ ਤੁਸਾਡਾ ਬਲੁ ਉਨਾ ਦੇ ਪਾਇ ਦੇਵਾਗੇ। ਇਹ ਗੁਰਜ ਜੇ ਤੁਸਾਨੂ ਬਖਸਿਆ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀ ਗੁਰਜੀ ਨਾਮ ਸਦਾਵੇਗੇ।। ਤਾ ਅਸੀ, ਤੁਸਾਡੀ ਮਦਤ ਕਰਾਗੇ।। ਤਾ ਕੋਈ ਦਿਨ ਤੁਸਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਠਹਰਣਾ।। ਭੀ ਤੁਸਾਨੂ ਕੋਈ ਮੁਲਖ ਦੇਸ ਹੋਰ ਬਹੁਤੇ ਦੇਵਾਗੇ।। ਉਸ ਤੇ ਉਪਰੀਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।। ਏਹ ਜਨਮ ਛਡ ਕੇ ਤੂ ਹੋਰ ਜਾਮਾ ਧਾਰੇਗਾ।। ਦੇ ਸੈ ਬੀਸ ਬਰਸ ਰਹਿਦੇ ਹੀਨਿ"।। ਸਾਖੀਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਰਵਾਦ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜੇ ਕਿ 1521 ਈ: ਦੀ ਗਲ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇ 1523 ਈ: ਤਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਈਰਾਨ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਣ ਤਾਂ " ਦੇ ਸੈ ਬੀਸ ਬਰਸ ਰਹਿਦੇ ਹੋਨ" ਬਾਰੇ ਉਪਰਲੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਜੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ $1523+220=1743$ ਈ: ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨੁਸਖਾ 1721 ਈ: ਦੀ ਨਕਲ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਗਰ ਮਹਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕ੍ਰਿਤ ਆਤਮ ਨਾਥ ਸਿੰਘ (ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 80) ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1739 ਈ: ਹੈ। ਸੋ

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 1739 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚਲੀ ਉਪਰਲੀ ਕਥਨੀ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ " ਕੋਈ ਦਿਨ ਤੁਸਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਠਹਰਣਾ" ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜੋ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਆਵਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ) ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ " ਦੇ ਸੌ ਬੀਸ ਬਰਸ " ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮਾਂ 1743 ਈ: ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 1739 ਈ: ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਜਾਕੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਾਂਗੇ 1715 ਈ: ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹੋਈ। ਜੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਜੋ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਇਹ ਗਲ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਇਉਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1730 ਤੋਂ 1735 ਈ: ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬਣਤਰ:

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਚਨੀਓਟ ਨਿਵਾਸੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ (ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੂਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਧੂ ਸਾਖੀਆਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਥੀਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਨਾਉਂ ਬੋਲੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ
 ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਖਾਤਰ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ
 ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, " ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਜਾਦਾ ਕੀਤੀ
 ਹੈ। ਤਿਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਗੋਸਟਾ ਦੀ ਮਿਰਜਾਦਾ — ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
 ਮਤ ਪੰਜ ਮੇਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਜੁਗਤਾ ਪਾਇ ਕੇ ਸਿਖਾ ਨੂੰ ਭਰਮਾਇ ਦੇਣੇ
 ਹੋਵਣ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਨ ਹੋਆ। ਤੁਸੀਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ
 ਕਰਨੀ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖ ਉਸ ਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਾਖੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਨੀਗੇ।
 ਤਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੇ ਵਾਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਹੋਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ।
 ਫਿਰ ਸਿਖਾ ਕਹਿਆ ਓਹੁ ਤਾਂ ਸੂਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਉਸ ਦੀ ਟੀਕਾ
 ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਜੇ ਸਿਖਾ ਨੇ ਸੁਣਿ ਕੇ ਸਰਧਾ ਓਪਜੈ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਮੰਨੀ ਸਿੰਘ
 ਜੀ ਕਹਿਆ... ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੇ ਮੁਖ ਰਖਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ
 ਜੇ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਥੀ ਜੇ ਸਾਖੀਆ ਸੁਣੀਆ ਹੈਨ। ਉਨਾ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ
 ਕਛੁ ਮੇਰੇ ਤੁਛ ਬੁਧੀ ਮੈਂ ਆਵਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡੇ ਅਗੇ ਟੀਕਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹਾਂ।
 ਸੇ ਪੰਜ ਮੇਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ—ਮੀਠੇ, ਮਸੀਦ, ਧੀਰ ਮਲੀਏ, ਸਿਰਹੀਮ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਈਏ, ਵਲੋਂ ਜਨਮ
 ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਜੁਗਤਾਂ ਪਾ ਦੇਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਬੰਧੀ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ
 ਕਰਵਾਈ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
 ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਇਕ ਮੋਟੀਆਂ 2 ਗੱਲਾਂ—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ
 ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਥੇ 2 ਗਏ ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।
 ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਆਏ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ, " ਜੇ ਗੋਸਟ ਜਨਮ ਸਾਖੀ
 ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਮੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਕਈ ਜੁਗਤਾ ਅਣਬਣਦੀਆਂ
 ਪਾਇ ਦਿਤੀਆਂ ਹੈਨ। ਜਿਨਾ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਖਾ ਦਾ ਸਿਦਕ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਘਟ ਜਾਦਾ ਹੈ...
 ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਚਨ ਤੇ ਮੀਠਿਆ ਕੇ ਬਚਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕੋਰ ਦੇਹੋ"। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
 ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ "ਜੁਗਤਾਂ ਅਣਬਣਦੀਆਂ" ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਛੋਟੇ ਮੇਲ ਵਾਲੇ,
 ਮੀਠੇ ਸੋਢੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ (ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇ ਪੁਤਰ ਸੰਮਤ 1515 ਤੋਂ ਸੰਮਤ
 1575 ਤਕ ਹੋਏ) ਦੀ ਔਨਾਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਭਾਈ ਮੰਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਪੰਜ
 ਮੇਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ" ਤੇ "ਮੀਠਿਆਂ" ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ

ਅਜੁਗਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਸਥਾਰ ਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੁਣੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ੀਕਿਆਂ ਦੀ ਤਵਿਰਤੀ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਉਪਜਾਣ ਖਾਤਰ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਚਰਨਾਵਲੀ:

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਚਰਨਾ ਰਚੀ ਗਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਨਮ. ਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਫਿਰ ਜਾਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਜਨਮ ਦੀ ਉਤੱਮਤਾ, ਚਾਰ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਤਾਰੇ, ਕੱਟ ਮਾਸਕੂ, ਤਿਆਇ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਵੇਦਾਂਤ, ਸਾਖ, ਵੈਸ਼ੇਖਕ, ਜੇ. ਨਾਨ, ਪਾਤੰਜਲ, ਤਨਜੁਗ ਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵਰਿਆਈ, ਬੁੱਧਮਤ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤ ਸਤੰਤਰ ਤੇ ਕਵੇ ਬਖੇ; ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਸੱਤ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਤੰਗਵਾਦ ਤੇ ਦਿਖਾਵਾ; ਅਭਾਤ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਨਿਆਉ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਭਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਦਸਣ ਉਪਰੰਤ 23ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ 45ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਉਪੀਆਂ 2 ਪਟਠਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 45ਵੀਂ, 47ਵੀਂ ਤੇ 48ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰ ਕੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਿੰਤਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਗੋਰਖ ਆਦਿ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ 28, 29, 30 ਤੇ 31ਵੀਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ; ਮੱਕੇ ਜਾ ਕੇ ਹਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ 32, 33 ਤੇ 34ਵੀਂ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਵਸਾਣਾ, ਬਰਦਾਦ ਜਾਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੀੜ ਦਸਤਖੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨੱਕਾ ਆਕਾਸ਼ਾ ਪਾਤਲਾਂ ਦੀ ਸੈਰ 35, 36ਵੀਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਾਣੀ; ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਨਾਂ ਮੰਨਣੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਾਈ ਉਚਾਰਣਾ, ਅਚਨ ਵਟਾਏ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ, ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਤੇ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 39, 40, 41, 42 ਤੇ 43ਵੀਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਏ ਠਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣੀ—ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਾਤ੍ਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ 23ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ 45ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਕੁਲ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕਾ-ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਜਿਠਿਆ ਹੈ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਪਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ ਦੇ 18 ਪਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਠਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਇਥੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਅਨਲੋੜੀਏ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਵਾਏ ਯਾਰਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਸਲੋਕੀ ਭਾਰਵਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੇ ਭਰਵਤ ਪੁਰਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। 23ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ 45ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ 19ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਤੋਂ 25ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਤੱਕ 237 ਪਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਜਪੁਜੀ, ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਤੇ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪੱਟੀ ਦੇ ਟੀਕੇ; ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਠ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ, ਸਲੋਕ ਸਹੀਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੧, ਟੀਕਾ ਸੀਹਰਫੀ, ਨਸੀਹਤ ਨਾਮਾ, ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਆਦਿ ਤੇ 127 ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੱਤਰੇ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕੁਲ 110 ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਕੁਲ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 219 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਸੋ ਇਉਂ ਐਸਤਨ ਇਕ ਸਾਖੀ ਅੱਧੇ ਪੱਤਰੇ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭਰਤੀ ਖਹੁਤੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਚੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਉਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕੁਝ ਇਕ ਮੇਲ ਤੇ ਅੰਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :-

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1526 ਵਸਾਖ ਮਾਹਿ ਤਿਉਤੀਆਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਾਲੀ ਜਨਮ

ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1525, ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ " ਤੇਤੀਸ ਕਰੋੜੀ ਦੇਵਤਿਉ ਨ ਆਨ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਆ ਚਉਰਾਸੀ ਸਿਧਾ ਨੋ ਨਾਥਾ ਛੇ ਜਤੀ ਬਵੰਜਾ ਬੀਰ ਆਨ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਆ। ਦੇਵ ਦੇਵੀਆਂ ਰਿਖ ਤਪੀਸਰ ਜਿਤਨੇ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਸੇ ਸਭਨੇ ਆਨ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਆ। ਜੇ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਉਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਲੀਆ ਹੈ"।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, "ਤੇਤੀਸ ਕਰੋੜੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਆ। ਚਉਸਠ ਜੋਗਣੀ ਬਵੰਜਾ ਬੀਰ ਛਿਆ ਜਤੀਆਂ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ ਨਵਾਂ ਨਾਥਾਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਆ ਜੇ ਵਠਾ ਭਗਤ ਜਗਤ ਨਿਸਤਾਰਣ ਕਉਆਇਆ।।" ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਭਾਈਬਾਲ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, " ਜੇ ਕੋਊ ਬਾਲਕ ਕੇ ਬੁਲਾਏ ਹਸ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਲਗੇ। ਜੇ ਪਘੁੜੇ ਮੇ ਡਾਲੇ ਤਾ ਪ੍ਰਾਨਾ ਕੇ ਰੋਕ ਕੇ ਸਮਾਧ ਨਗਾਇ ਰਹੈ... ਜਉ ਬਾਬਾ ਬਰਸ ਦਿਨ ਦਾ ਹੂਆ ਉਨੇ ਨੇ ਬਰਸ ਗੰਢ ਕਤੀ ਬਡਾ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਕੀਆ।। ਬਾਬਾ ਬੰਠਣ ਸੀਖਾ।। ਚਉਕੜੀ ਮਾਰ ਕਰਿ ਸਿਧ ਆਸਣ ਕਰਿ ਬੰਠੇ। ਪ੍ਰਾਣਾ ਕੇ ਬੀਚ ਵਾਹੁ ਗੁਰੂ ਕਾ ਜਾਪੁ ਕਰੈ।। ਜਬ ਛੇਵ ਬਰਸ ਕਾ ਹੂਆ।। ਤਾ ਬੋਲਣਾ/ਸੀਖਾ।। ਜਾ ਬੋਲੇ ਤਾ ਵਾਹੁਗੁਰੂ ਬੋਲੇ।। ਜਾ ਦੇ ਬਰਸ ਕਾ ਹੂਆ ਤਾ ਖਲੋਵਨ ਸੀਖਾ।। ਅਰ ਜੋਤੀਆਂ ਕੇ ਸਮਾਨ ਦੰਦੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ।। ਅਰੁ ਘਰ ਕੀਆ ਵਹੀਆਂ ਅਰੁ ਭਾਰਤਾ ਕੀਆ ਪੋਥੀਆਂ ਬਣਾਏ।। ਬਰਸ ਬਰਸ ਮੈ ਬਾਬੇ ਕੀ ਬਰਸ ਗੰਢ ਹੋਵੈ।। ਦਾਹ ਪੁੰਨ ਖਾਣਾ ਹੋਵੈ।। ਜਾ ਤੀਨ ਬਰਸ ਕਾ ਹੂਆ ਤਾ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਤਾ ਅਰੁ ਪਿਤਾ ਡੋਲ ਆਇ ਬੰਠੇ।। ਪੁਡਾ ਤੂ ਕਉਨ ਸੀ ਪੋਥੀ ਪੜਦਾ ਹੈ।। ਬਾਬੇ ਕਹਾ ਮੈ ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਪੜਦਾ ਹੈ। ਉਨੇ ਨੇ ਕਹਾ ਅਸਾਨੂ ਭੀ ਸੁਣਾਇ।। ਤਾ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ... ਤਕ ਕਾਨੂ ਨੇ ਕਹਾ।। ਇਸ ਕਾ ਅਰਥ ਸੁਣਾਵੇ।। ਜੇ ਮੇਰੇ ਸਮਝ ਮੈ ਆਵੈ।। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਬਚਨੁ ਕੀਤਾ... ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਾਏ"। ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੁਣਾਉਣਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਭਾਈ ਬਾਲ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵਾਰਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਦਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲ ਵਾਲੀ ਦੋਨਾਂ/ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਣਾ ਤੇ ਪੱਟੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨਾ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਯੂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਆਹ 26 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ "ਬਾਖਾ ਬਰਸਾਂ ਬਾਰਾਂ ਕਾ ਹੋਇਆ ਤਖ ਵਿਵਾਇਆ"। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪੱਟਣ ਦੇਸ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਟ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਖਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਦ ਹੋਈ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਯੂ ਉਸ ਸਮੇਂ 58 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਟ ਯੱਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ 1520 ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ 51 ਸਾਲ ਆਯੂ ਸੀ। ਫਿਰ, ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ "ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰੀ" ਪਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪਠੇਗੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਅਧੋਰਤੀ, ਦਿਖਾਵੇ, ਲੋਕਚਾਰ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਵੇਂ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਉਦਾਸੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਜਿਥੇ 2 ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਏ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਬਜੀਦ ਪਾਸ, ਬਨਾਰਸ, ਨਾਨਕ ਮਤੇ, ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਟਾਂਡੇ, ਕਾਵਰੂ ਦੇਸ—ਤ੍ਰਿਯਾ ਰਾਜ; ਕਨਜੁਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਕੀੜ ਨਗਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਾਲੇ ਪਾਸ, ਢਾਕੇ ਬੰਗਾਲੇ—ਕੁਉਰਾ ਰਾਖਸ਼, ਖਿਸੀਭਰ ਪੁਰ, ਦੇਵਲੂਤ ਪਾਸ, ਝੰਡੇ ਬਾਗੀ ਪਾਸ, ਮੱਕੇ, ਮਦੀਨੇ, ਉਨਾ ਪਰਬਤ, ਸਿਲਕਾ ਪਰਬਤ—ਆਦਿ, ਦੱਤਾ ਤੇਉ ਪਾਸ, ਕਾਰਾ ਭਸ਼ੀਫ, ਨੌ ਖੰਡ, ਸੱਤ ਦੀਪ,

ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ, ਪਾਣੀਪਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫ਼ ਪਾਸ, ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਦੇ ਦਸੇ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਲਖੇਤ, ਪਾਣੀਪਤ— ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਪਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ਗੰਗਾ ਜੀ, ਵੈਰਖਮਤਾ, ਹਸਤਨਾਪੁਰ, ਅਜੁਧਿਆ, ਪਟਣੇ, ਜਲੰਠਾਬ, ਕਲਜੁਗ ਪਾਸ, ਝੋਡਾ ਰਾਖਸ਼ ਪਾਸ, ਤਿਗੰਗਾ ਰਾਜ, ਬਿਦਰ ਤਜਾਵਰ, ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪਾਸ, ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਪਟਣੇ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਈਪਾਲਪੁਰ ਤੇ ਫਿਰ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾਦੇ ਦਸੇ ਰਏ ਹਨ। ਨੌਂ ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਸੱਤਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਦਸੀਆਂ ਰਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਦਸੀਆਂ ਰਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੈਦਪੁਰ ਮੀਰ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਮਿਲਦੇ ਦਸੇ ਰਏ ਹਨ।

ਉਢ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲੋਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਰਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਫ਼ਤਸ਼ੀਡ, ਦਿੱਲੀ ਹਾਥੀ ਜੀਵਾਣਾ, ਕਲਜੁਗ, ਪਟਣ ਦੇਸ਼—ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ। ਫਿਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਠਥਾਰਥ ਗਨਾਂ, ਉਪਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਅਥਵਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕੀਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਔਖਾ ਮੀਟ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਮੀਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਹੀ ਅਜੀਬ 2 ਤੇ ਹਾਸੇ ਗੀਣੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੜਾਵਾਂ ਉਤੇ ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਉਤੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਦੇ ਹਨ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇ ਲੋਗ ਦੈਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਜਨਮ ਨੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਬਾਬਾ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਜੀ ਜਨਮ ਲੰਦੇ ਹਨ; "ਮਰਦਾਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਠਾਵਦਾ।। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿ ਮੁਠੀ ਸੁਖੇ ਦੀਆਂ ਲੈ ਆਉ।। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਤਾਂ ਪੀੜੀਆ ਦਾ ਰਾਜ ਨੈ ਦੇਵਾਂਗਾ "—ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਠੀਵੇਂ ਆਚਾਰ ਦਾ

ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੰਕਿੰਠ ਧਾਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਗ ਭਸ਼ੀਡ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ " ਤੁਸਾਨੂੰ ਸਭ ਪੁਰੀਆਂ ਏਥੇ ਹੀ ਦਿਖਾਇ ਦੇਈਏ... ਤਬ ਬਾਬੇ ਉਬਾਸੀ ਲਈ।। ਤਾ ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇਵੈ ਬਾਬੇ ਦੇ ਉਦਰ ਵਿਚ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੂਏ।। ਕਿਆ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਰੀਆਂ ਅਕਾਸ ਸਮੁੰਦ੍ਰ, ਘਰ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਆਵੈਂ।। ... ਬਾਰਾ ਬਰਸ ਭਉਦੇ ਰਹੇ... ਤਾ ਬਾਬੇ ਫੇਰ ਉਬਾਸੀ ਲਈ ਤਾਂ ਦੇਨੇ ਖਾਹਿਰ ਆਏ।। ਵੇਖਣ ਤਾ ਕਿਆ ਵੇਖਣ ਜੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੈਠੇ ਹੀਨ।। ਤੇ ਕਾਗ ਭਸ਼ੀਡ ਭੀ ਬੈਠਾ ਹੈ"।। ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੀਤਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਮਰਦਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਸੰਦੇ ਤੇ ਸੀਹੇ ਜਾਤ ਘੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਹੋਸੂ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਸੀਹਾ ਛੱਬਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਚਉਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪਹਿਲੀ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਦੱਖਣ—ਦੋ ਉਦਾਸੀਆਂ ਉਪਰੰਤ, ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—"ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਉਥੋਂ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾ ਆਇ ਮਥਾ ਟੇਕਿਆ।। ਤਾ ਬਚਨ ਹੋਆ ਬਾਲਿਆ ਤੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲੇਗਾ ਕੇ ਘਰ ਜਾਵੇਗਾ।। ਤਾ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬਾਲੇ ਕਹਿਆ ਜੀ ਮੈ ਆਕੇ ਹੀ ਭੁਲਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀ ਗਇਆ।। ਤਾ ਬਚਨੁ ਹੋਇਆ ਬਾਲਿਆ ਚਲ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਕਰ ਆਈਏ।। ਤਾ ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਚਲੇ " (ਪਤਰਾ 122)।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀ ਮਿਲਦਾ; ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਖੁਰਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ " ਤਾਂ ਸਿਖਾ ਭਾਈ ਮੀਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀ ਪੁਛਿਆ ਜੀ ਖੁਰਮੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਕਬਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਸਿੱਖ ਦੇਖ ਆਏ ਹੈ।। ਭਾਈ ਮੀਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜੋ ਸਾਹਿਬ ਬਚਨੁ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਤੇਰੀ ਮੜੀ ਪੁਜਾਈਐ ਉਨਾ ਦੇ ਵਚਨਾ ਕਰਿ ਇਵੇ ਭੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।। ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨੁ ਇਸਥਿਰ ਹੀਨ " ।।

ਇਥੇ " ਇਹ ਭੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ " ਸ਼ਬਦ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਬਾਰੇ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਗੋਸਟ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ " ਤਾਂ ਸਿਖਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਜੀ ਇਹ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ॥ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਕਹੀ ਹੈ ॥ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਹਿਆ ਅਸਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹੀ ਹੈ॥ ਪਰੋਜਣ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਪੈਂਡ ਨਹੀ ਗਿਣਨਾ ॥ ਅੰਬਾ ਦਾ ਰਸ ਚੂਪਣਾ ਹੈ " ॥ ਇਥੇ ਫੇਰ ਸਿੰਘ ਗੋਸਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸੰਸ਼ੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ, ਸਗੋਂ, ਉਹ " ਪਰੋਜਣ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਪੈਂਡ ਨਹੀ ਗਿਣਨਾ " ਕਹਿ ਕੇ ਗਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸਿੰਘ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸੁਧ ਵਿਚ, ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਕੇਵਲ ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਘਟਾਉ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ— " ਖੁਰਮੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਕਬਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ", ਅਤੇ " ਇਹ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ" ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਖੁਰਮੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਹੋਈ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸਿੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:- " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਿਹਾ ਅਖੀ ਮੀਟ॥ ਖੇਲੀਆਂ ਤਾਂ ਪਟਣ ਦੇ ਕੋਸ਼ਠਰ ਬਾਹਿਰ ਬਾਬਾ ਤੇ ਮੈਂ ਦੇਨੇ ਬੈਠੇ ¹ ਹੈ॥ " , " ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ ਤੇ ਬਾਲਿਆ ਤੁਸੀਂ ਅਖੀ ਮੀਟੇ॥ ਜਦ ਉਨਾ ਅਖੀ ਮੀਟੀਆ ॥ ਜੇ ਫੇਰ ਅਖੀ ਖੋਲਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਐਰਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ² ਹਾਂ॥ ..... ਤਾਂ ਉਨਾ ਅਖੀ ਮੀਟ ਕੇ ਖੇਲੀਆ ਤਾਂ ਕਿਆ ਵੇਖਣ ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਨੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਆਹੇ॥ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸੋ ਉਥੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ—

1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਪੰਨਾ- 44

2) " " " - 132

" ਇਕ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕਰ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਜਾਇ $\frac{1}{2}$ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ । ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਥੋਂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਏ ਔਰ ਨਾਲ ਮਰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਰੰਧਾ ਨਾਮ ਨਦੀ ਉਪਰ ਜਾਇ $\frac{2}{2}$ ਖੜੇ ਹੋਏ " । ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਤੇ ਮੈਂ ਤਿੰਨੋਂ ਇਕਸ ਜਗਾ ਜਾਇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਓਥੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਵੀਹ ਸਿੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਆਯਾ " ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੀ ਹੈ ।

ਫਿਰ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਸੋਂ ਚਤਰ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਤੇ ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਵਾਉਣਾ, ਨਾਨੂ ਪੰਡਤ ਪਾਸੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਯਕੀਨ ਲਈ ਨਾਨੂ ਪੰਡਤ ਪਾਸੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਯਕੀਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤੇ ਭਵਿਖਤ ਪੁਰਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਗਮਨ ਬਾਰੇ ਭਵਿਖਤ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਖ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਕਹਾਉਣਾ, ਫਿਰ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸੁਣਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਗੁਰਖਾਣੀ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ ।

ਇਸਦਾ ਕਰਤਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸ਼ਹਿੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਜਪੁਜੀ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪੱਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਘੋਰੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ।

1. ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਪੰਨਾ 133
2. ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੰਨਾ 396
3. " " " " " 273
4. " " " " " 233

ਉੱਵ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 23 ਪਉੜੀਆਂ

ਸੂਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਾਰਮਕ ਮੱਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡਾ ਗਿਆਨ-ਭੰਡਾਰ ਸਮੇਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਤੇ ਸਰਬੱਗਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਅਚੰਬਤ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਚਾਰ ਜੁੱਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਤਾਰੇ, ਖੱਟ ਸਾਸਤ੍ਰ, ਨਿਆਇ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਵੇਦਾਂਤ, ਸਾਖ, ਵਸੇਖਕ, ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ, ਪਾਤੰਜਲ, ਕਲਜੁਗ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਮਤਾਂਤਰ ਅਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਝਗੜੇ ਬਖੇੜੇ, ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਮੱਤ, ਯੋਗ ਮੱਤ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਹਾਂ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਸਤਿਜੁਗ ਮੈ ਚਾਰ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇ ਹੈ।।ਕਛ।।੧।।ਮਛ।।2।।ਨਰ ਸਿੰਘ।।3।।

ਵੈਰਾਗ।।4।।ਪੁੰਨ ਚਾਰੋ ਪੈਰ ਧਰਮ ਕੇ ਹੂਏ ਹੈ।।ਸਤਿ।।੧।।ਜਗੁ।।2।।ਤਪੁ।।3।।ਨਾਮ।।4।।

ਅਉਰ ਤ੍ਰੇਤੇ ਮੈ ਤੀਨ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇ ਹੈ।।ਬਾਵਨ।।੧।।ਪ੍ਰਸਰਾਮ।।2।।ਰਾਮ ਜੀ।।3।।ਅਉਰ

ਤੀਨ ਪੈਰ ਧਰਮ ਕੇ ਹੂਏ ਹੈ।।ਜਗੁ।।੧।।ਤਪੁ।।2।।ਨਾਮ।।3।।ਸਤਿ ਖੀਣ ਪੈ ਰਇਆ।।

ਅਉਰ ਦੁਆਪੁਰ ਮੈ ਦੋ ਅਵਤਾਰ ਹੂਏ ਹੈ।।ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ।।੧।।ਬੋਧ।।2।।ਅਉਰ ਦੋਇ ਪੈਰ

ਧਰਮ ਕੇ।।ਤਪੁ।।੧।।ਅਰੁ ਨਾਮ।।2।।ਬੋਧ ਅਵਤਾਰ ਦੁਆਪਰ ਕਾ।।ਕਲਜੁਗ ਕੇ

ਨਿਹਕਲੰਕ ਅਵਤਾਰ ਹੋਣੇ ਲਗੁ ਬੋਧ ਵਰਤਤਾ ਹੈ।।ਅਰੁ ਨਾਮੁ ਕਾ ਪੈਰ ਰਹਿਆ ਹੈ।।ਅਰੁ

ਨਿਹਕਲੰਕ ਕੇ ਹੂਏ ਭੀ ਨਿਹਕਲੰਕ ਕਾ ਮਿਤ੍ਰ ਹੋਇ ਵਰਤਤਾ ਹੈ... " ¹

ਇਵੇਂ ਹੀ " ਚੌਦਾਂ ਵਿਦਿਆ ਕਵਨ ਹੈਨ" ਸਬੰਧੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ--

"ਜਗਤ ਕੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸ੍ਰੀ ਅਖਰ ਹੈ।।ਸ੍ਰੀ ਅਖਰ ਕਹੀਏ ਅਖਰ ਕਾ

ਪਾਠੁ ਛੰਦ ਬੰਦ ਧਾਰਨ ਸੰਜੁਗਤਿ ਸਮਝ ਪੜਨਾ।।ਦੂਜੀ ਜਲ ਨਦੀਆ ਕੇ ਤਰ ਜਾਣਾ।।

ਤੀਜੀ ਵਿਦਿਆ ਚਕ੍ਰਿਤਸਾ।।ਚਕ੍ਰਿਤਸਾ ਕਹੀਏ ਰੋਗ ਅਰ ਅਉਖਧ ਕਾ ਸਮਝਣਾ।।ਚੌਥੀ

ਰਸਾਇਣ ਕਹੀਏ ਧਾਰੇ ਆਦਿ ਧਾਤਾ ਕਾ ਮਾਰਨਾ।।ਪੰਜਵੀਂ ਜੋਤਕੀ।।ਰੂਹ ਨਛਤ੍ਰ ਕੀ

ਜੋਤਕਾ ਉੱਤੇ ਅਸਤ ਜਾਣਨਾ।।ਛੇਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਖਟ ਰਾਗ ਤੀਸ ਰਾਹਨੀਆ।।ਅਠਤਾਨੀ।।

ਉਠ ਕੇ ਬੇਟੇ ਇਤ ਆਦਿਕ ਗਾਵਣੇ।।ਅਰੁ ਸਮਝਣੇ।।ਸਪਤਮ ਕਹੀਏ ਕੋਕ।।ਇਸਤ੍ਰੀਆ

ਪੁਰਖ ਕੇ ਕਾਮ ਬਿਨਾਸ ਆਸਣ ਸਭ ਜਾਣਨਾ।।ਅਸਟਮ ਵਿਦਿਆ ਕਹੀਏ ਵਿਆਕਰਨ।।

ਸੰਧੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਆਦਿਕ ਅਖਰਾਂ ਕੀਆ ਪਛਾਣਨੀਆ।।ਨੌਮੀ ਸਭ ਬਜੀਤੁ ਬਜਾਵਣੇ।।ਅਰੁ

1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ-ਪੰਨਾ 16

2) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ-ਪੰਨਾ 20

ਸਮਝਣੇ।। ਦਸਵੀਂ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਉੜਾਵਣਾ ਠਹਿਰਾਵਣਾ।। ਵਾਗ ਤੇ ਨਿਆਵਣਾ।। ਯਾਰਵੀ ਨਟੋਕੀ ਨਿਰਤ ਕਰਣੀ ਭੀ ਅਰ ਸਮਝਣੀ ਭੀ।। ਬਾਰਵੀ ਪਲਖ ਬਾਣ ਆਦਿਕ ਸਸਤ੍ਰਾ ਕੇ ਚਲਾਵਣਾ ਭੀ ਔਰ ਬਚਾਵਣਾ ਵੀ।। ਤੇਰਵੀ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਰ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾ ਗਿਆਨ ਰਹਨਾ।। ਦੋਦਵੀ ਸਭ ਕਲਾ ਮੰ ਚੜ੍ਹ ਹੋਣਾ।।।

ਸ਼੍ਲੋਕੀ :

ਸ਼੍ਲੋਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਥਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਸ਼ਟੀ ਜਿਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਦੂਜਾ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਿਆਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਰ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਨਾਨਕ ਸੰਬੰਧਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ, ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੈ ਚੰਦ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਟਿੱਬੇ/ਠਕ , ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪੰਨੇ (127) ਟੀਕਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਥੋੜੇ (110) ਪੰਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਈ। ਸੋ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨਾਤਮਕ, ਵਿਆਖਿਆਮਈ—ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ/ਦੇਖੋ :-

"... ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਆਇਆ। ਖਾਨ ਤੇ ਕਾਜੀ ਨਿਵਾਜ ਪੜਨ ਲਗੇ।। ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਹਸਿਆ।। ਤਾਂ ਕਾਜੀ ਕਹਿਆ ਡਿਠੇ ਖਾਨ ਜੀ ਏਹੁ ਹੀਦੂ ਅਸਾਡੀ ਨਿਵਾਜ ਨੂ ਹਸਦਾ ਹੈ।। ਖਾਨ ਪੁੱਛਿਆ ਬਾਬਾ ਤੂ ਅਸਾਡੀ ਨਿਵਾਜ ਨੂ ਕਿਉ ਹਸਨਾ ਹੈ।। ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਤੁਸਾਡੀ ਨਿਵਾਜ ਕਬੂਲ ਨਹੀ ਪਈ ਖਾਨ ਕਹਿਆ ਕਿਉ ਨਹੀ ਪਈ।। ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਉਜੂ ਕਰਦੇ ਆਹੋ।। ਤਦਿ ਤੁਸਾਡਾ ਰਿਦਾ ਖੁਦਾ ਵਲ ਹੈਸੀ।। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਿਵਾਜ ਪੜਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਕਾਜੀ ਦਾ ਰਿਦਾ ਖੁਦਾਇ ਵਲੋ ਫਿਰ ਮਾਇਆ ਵਲ ਗਇਆ।। ਤਾਂ ਤੁਸਾਡੀ ਨਿਵਾਜ ਕਬੂਲ ਨ ਪਈ।। ਜੇ ਵਕਤਿਆ ਰਿਦਾ ਠਉੜ ਨਹੀ ਹੋਤਾ।। ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਰਿਦਾ ਕਤ ਨਾਉ ਹੋਤਾ ਹੈ।। ਤਾਂ ਕਾਜੀ ਕਹਿਆ ਜੇ ਤੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਸੁ ਮੇਰਾ ਰਿਦਾ ਕਿਥੇ ਗਇਆ ਸੀ।। ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਜੇ ਤੇਰੇ ਘਰਿ ਘੋੜੀ ਸੁਈ ਸੀ ਤੇ ਘਰਿ ਵਿਚ ਖੂਹ ਸੀ।। ਤੁਧ ਆਖਿਆ ਮਤ ਵਿਛੋਰਾ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੈ ਮਰਦਾ ਹੋਵੈ।। ਤਾਂ ਕਾਜੀ ਸਰਮੰਦਾ ਹੋਇ ਗਇਆ।।"

1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ—ਪੰਨਾ 63-64

ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹੀ ਸਾਖੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ:-

" ਉਹ ਪੇਸ਼ੀ ਕੀ ਨਿਮਾਜ ਕਾ ਵਖਤੁ ਹੋਇਆ ਸਭ ਉਠਿ ਕਰਿ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਣ ਕਏ ਅਰੁ ਬਾਬਾ ਭੀ ਨਾਨ ਗਇਆ। ਤਬਿ ਕਾਜੀ ਸਭਨਾ ਤੇ ਅਗੈ ਖੜਾ ਹੋਆ ਨਿਵਾਜ ਨਗਾ ਕਰਣੈ। ਤਬਿ ਬਾਬਾ ਕਾਜੀ ਕੀ ਤਕਫ਼ ਦੇਖਿ ਕਰ ਹਸਿਆ। ਤਬਿ ਕਾਜੀ ਡਿਠਾ ਜੇ ਨਾਨਕੁ ਹਸਦਾ ਹੈ ਤਬਿ ਨਿਮਾਜ ਕਰਿ ਆਏ ਤਬਿ ਕਾਜੀ ਕਹਿਆ ਖਾਨ ਜੀ ਸਨਾਮਤਿ ਡਿਠੈ ਕਿਉਂ ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਰਿੰਦੂ ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਹਸਦਾ ਹੈ ਤੂ ਜੇ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਾਨਕੁ ਭਲਾ ਹੈ। ਤਬਿ ਖਾਨਿ ਕਹਿਆ ਨਾਨਕ ਕਾਜੀ ਕਿਆ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਬੈ ਕਹਿਆ ਖਾਨ ਜੀ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਕੀ ਕਿਆ ਪਰਵਾਹ ਪਗੈ ਹੈ ਪਰ ਕਾਜੀ ਕੀ ਨਿਵਾਜ ਕਬੂਲ ਨਾਹੀ ਪਈ ਮੈਂ ਇਤਿ ਵਾਸਤੇ ਹਸਿਆ ਥਾ। ਤਬਿ ਕਾਜੀ ਕਹਿਆ ਖਾਨ ਜੀ ਇਨ ਕਾਈ ਪਾਈ ਹੈ ਤਾ ਮੇਰੀ ਤਕਸੀਰ ਜਾਹਰ ਕਰਉ। ਤਬਿ ਬਾਬੈ ਕਹਿਆ ਖਾਨ ਜੀ ਜਬ ਏਹੁ ਨਿਵਾਜ ਉਪਰਿ ਖੜਾ ਥਾ ਤਬਿ ਇਨ ਕਾ ਮਨ ਠਕੁੜ ਨਾ ਥਾ ਇਨ ਕੀ ਘੋੜੀ ਸੁਈ ਥੀ ਵਛੇਰੀ ਜਮੀ ਥੀ ਅਰੁ ਵਛੇਰੀ ਛਡਿ ਕਰਿ ਆਇਆ ਥਾ। ਅਰੁ ਵੇੜੈ ਵਿਚਿ ਖੂਹੀ ਥੀ ਅਰੁ ਇਨਿ ਕਹਿਆ ਮਤੁ ਵਛੇਰੀ ਖੂਹੀ ਵਿਚਿ ਪਉਦੀ ਹੋਵੈ। ਇਨ ਕਾ ਮਨੁ ਉਹੁੰ ਗਇਆ ਆਹਾ ਇਸ ਕੀ ਨਿਮਾਜ ਕਬੂਲ ਨਹੀ ਪੜੀ। ਤਬੁ ਕਾਜੀ ਆਇ ਪੈਰੀ ਪਇਆ"।

ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚਲੇ ਵਰਣਨ ਵਾਲੀ ਖਗੋਕ ਕਨਾਤਮਕ ਫੁਹ—ਘਟਨਾ ਸਬੰਧੀ ਸੁਝਾਉ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੋਟੇ 2 ਸੰਕੇਤ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਿਆਨਣ ਸਬੰਧੀ ਕਨਾਮਈ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਸੁਬੋਧ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ; ਇਹ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਐਥਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਦਿਖਾ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਖਲਿਹਾਰਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮੱਰਥਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦੀਗੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸਨਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ²ਸੁਚੇਤਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਸਿਪਤਦਾ ਦੇ ਇਕ ਦੀਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਬਵਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਣਨ ਕੀਤੀ ਜੀ ।

1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—ਪੰਨਾ 21

2) ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ " ਟੀਕੇ" ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੇਵਾਂਗੇ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

" ਸਿਧਾ ਪੁਛਿਆ ਜੋਗ ਕਰਕੇ ਵਾਸਨਾ ਤੁਰਤ ਖੀਲ ਹੋਈਆ ਹੈਨ ਕੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਖੀਲ ਹੋਈਆ ਹੈਨ। ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਉਤੇ ਵਾਹਤਾ ਹੈ। ਕਿਨਾ ਸਭਨਾ ਪਦਾਰਥਾ ਘਰਿ ਬਾਹਰਿ ਦੇ ਤਿਆਗ ਛੱਡੇ ਹੈ ਉਨਾ ਨੂ ਜੋਗ ਕਰਿ ਤੁਰਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰੋ ਵਿਵਹਾਰੀ ਹੈ ਉਨਾ ਥੀ ਜੋਗੁ ਨਹੀ ਹੋਦਾ। ਓਹ ਭਗਤ ਕਰਿ ਗਿਆਨ ਨੂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪੰਖੀ ਦੇ ਭਗਤਿ ਤੇ ਜੋਗ ਦੋਨੋ ਪੰਖ ਹੈ। ਜੇ ਦੋਨੋ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੁੰਦੇ ਹੈ ਤਾ ਗਿਆਨ ਸਥਿਰ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਕੇ ਇਕ ਭੀ ਹੋਦਾ ਹੈ ਤਾ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂ ਸਿਨ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇ ਇਕੀਤ ਹੋਦਾ ਹੈ ਤਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਤੇ ਵਾਸਨਾ ਹੋਕ ਕੇ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਦਾ ਹ। ਜਿਸ ਸਮੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚਿ ਸੁਖਤਿ ਆਵਈ ਹੈ ਤਾ ਮਨ ਨੂ ਸਖਦ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੋਦੀ ਹੈ ਤਾ ਭੀ ਈਸਰ ਨੂ ਸਚਾ ਜਾਣ ਕੇ ਸਚਾ ਹੋਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਹਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੋਦੀ ਹੈ ਤਾ ਈਸਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਗੁਰਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਸੰਜਮੁ ਨਾਲ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾ ਤੇ ਗੁਰਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਚਹਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਆਸਾ ਕਰਿ ਵਾਹਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਤੁਰਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਜੋਗ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਮੁਕਤਿ ਨਹੀ ਕਰਦਾ। ਭਗਤਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਹੈ ਸੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾ ਹੀ ਈਸਰ ਨੂ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਈਸਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਉਪਾਧ ਛੋਡ ਕੇ ਸੁਧਾ ਸਰੂਪ ਨੀਣ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਭਗਤਿ ਭੀ ਉਸੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਤੇ ਜੋਗ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹ। ਜੋਗੀ ਭੀ ਹੀਕਾਰ ਬਿਨਾ ਭਗਤਿ ਦਾ ਰਿਦਾ ਜਿਸਦਾ ਹੋਦਾ ਹੈ ਸੇ ਸੋਭਾ ਪਾਵਦਾ ਹੈ। ਤਾ ਤੇ ਭਗਤਿ ਸਭਸ ਦਾ ²ਮੁਕਟ ਹੈ। "

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਹੈ, ਤਰਕ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ "ਗਿਆਨ" ਨੂੰ ਪੰਖੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਕੇ "ਭਗਤਿ" ਤੇ "ਜੋਗ" ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੰਖ ਦਸੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਦਸ ਕੇ ਕਿ " ਜੇ ਦੋਨੋ (ਭਗਤਿ ਤੇ ਜੋਗ) ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੁੰਦੇ ਹੈ ਤਾ ਗਿਆਨ ਸਥਿਰ ਹੋਦਾ ਹੈ", ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦੇ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਧੀਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ-ਪੰਨਾ 144-145

2) " " " 132

ਬੋਲੀ.

ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਲੇਖਕ ਜਿਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ, ਕੋਈ ਦਲੀਲ, ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਰੋਸ਼ਨੀ ਆਦਿ ਬਿਆਣਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਰੰਗ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੁਸਨਮਾਣ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵੇਲੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਰੰਗ ਦੇਖੋ:-

" ਖੁਦਾ ਦਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਮਜ਼ੀਨ ਹੈ। ਜੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸਦ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਹੋਵਨ ਤਾਂ ਐਸਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹੇ ਜੇ ਉਤਰੇ ਨਾਹੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਖੁਦਾ ਦੇ ਯਾਦ ਨਾਲਿ ਰੰਗਣ ਹੋਈ ਹੈ ਸੋ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਜ਼ੀਕ ਹੈਨ। ਉਨਾ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਖਾਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਣੈ ਉਸ ਦੇ ਮੈਲ ਧੋਈਦੀ ਹੈ। ਉਨਾ ਕਹਿਆ ਮੈਲ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਈਦੀ ਹੈ। ਖਾਕ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਧੋਈਦੀ ਹੈ। ਬਚਨੁ ਹੋਇਆ ਬਜ਼ੁਰਕਾ ਦੇ ਸੁਖਨ ਹੈਨ ਸੋ ਆਬ ਹੈ ਖਾਕ ਜੇ ਹੈ ਸੋ ਸਾਬੁਣ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਆਬ ਤੇ ਸਾਬੁਣ ਦੇਨੇ ਮੈਲ ਕੇ ਧੋਏ ਹੈ। ਤਿਉ ਬਜ਼ੁਰਕਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਖਾਕ ਤੇ ਜਬਾਨ ਦੇ ਸੁਖਨ ਦਿਲ ਦੀ ਗੁਬਾਰ ਨੂੰ ਗਵਾਵਦੇ ਹੈਨ। ਜੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸਦਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਵਦੇ ਹੈਨ ਸੋ ਆਪੇ ਉਨਾ ਨੂੰ ਬੁਜਿਰਕਾ ਦੀ ਸੋਹਬਤ ਦੇਦੇ ਹੈਨ। ਤੇ ਖੁਦਾ ਦਾ (ਨਾਦ) ਯਾਦ ~~ਕਰੇ~~ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਮੈਲਦੇ ਹੈਨ। "

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗਣ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ—ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਬੁਜ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਮੱਧ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਭਗਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਧ ਪੂਰਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:-

" ਤਬ ਕ੍ਰੋਧ ਨੇ ਹੀਸਾ ਬੁਨਾਈ। ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸਾਬ ਲਗਾਈ। ਤਬ ਵਿਸਲਾਖੀ ਜੇ ਹੀਸਾ ਹੈ ਸੋ ਗਲਿ ਕੇ ਸਾਬ ਲਗਾਈ। ਜਬ ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸਾਬ ਲਗਤੀ ਹੈ। ਤਬ ਮਾਤਾ ਕੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਕੇ ਅਰ ਬਾਧਵਹੁ ਕਉ ਸਤ੍ਰੁ ਕਰਿ ਜਾਣਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਜਬ ਕ੍ਰੋਧ ਆਵਤਾ ਹੈ

ਤਖ ਕੁਝ ਸਮਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਤੀ।। ਇੰਦ੍ਰ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆ ਕਾ ਰਾਜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਿ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਜਗ ਕਰਾਵਤੇ ਕਉ ਮਾਰਿਆ।। ਸਿਵ ਜੋ ਬਡਾ ਤਪਸੀ ਹੈ ਤਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਕਾ ਸਿਰ ਕਾਟਿਆ "।।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ, ਬੁੱਝੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਝੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ:-

1. ਜਬ ਸੁਧ ਉਸ ਕਉ ਕਰੀਤਾ ਹੈ ਤਖ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਭਾਸਤਾ ਹੈ।।
2. ਹੈ ਮਰਦਾਨਾ ਸਖਤ ਪੁਰੀਆ ਜੋ ਮੁਕਤ ਗਾਮਨੀ ਕਰੀਤੀਆ ਹੈਨ।। ਤਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਮਥਰਾ ਪੁਰੀ ਹੈ।।
3. ਜੋ ਕਾਜੀ ਵਢੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਤਿਨ ਕਾ ਕੁਕਮ ਕ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿਚ ਮੰਨੀਤਾ ਹੈ।।

ਬੁੱਝੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਵਰਤਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ:-

1. ਜਹਾਂ ਕ੍ਰੂਪ ਖੇਦੀਦਾ ਹੈ ਤਹਾਂ ਹੀ ਜਨ ਪ੍ਰਕਾਸਤਾ ਹੈ।।
2. ਆਪੇ ਆਪਣਿਆ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਨਾ ਵਿਚ ਦੁਧ ਪਉਦਾ ਹੈ ਕੇਈ ਚੁਨੇ ਪਰਿ ਚੜੇ ਰਹਿਤੇ ਹੈ।। ਤੇ ਭੋਗ ਕੇ ਭੋਗਤੇ ਹੈ।।

ਲੇਖਕ ਆਪ ਨਹਿੰਦੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ, ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹਿੰਦੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

1. ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਪੇਕੀਬਰ ਦਾ ਕਹਿਆ ਮੰਨਦੇ ਰਹੋ ਆਹਿ ਤਦ ਤੁਸਾਡੇ ਪੇਕੀਬਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੇਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਆਹਾ।।
2. ਤਾ ਕਾਨੂ ਆਖਿਆ ਬਚਾ ਤੁਹ ਤਾ ਹੁਣੇ ਵੀਆਹੁ ਕੀਆ ਹੈ।।
3. ਮੈਂ ਸਭੇ ਸੌਦਾ ਆਪਣੇ ਲੇਖੇ ਦੇ ਆਵਸਾਂ।। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਲੇਖੇ ਦੇਸਾਂ।।
4. ਫਿਕੇ ਦੇ ਮੁਹਿ ਵਿਚ ਬੁਕਾ ਪਉਦੀਆ ਹੋਨਿ।।
5. ਤਾ ਬਾਬਾ ਝਲਾਏ ਹੀ ਨਾਲ ਟਹਿਲੀਏ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਵੇਈ ਤੇ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਆਇਆ।।
6. ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਉਜੂ ਕਰਦੇ ਆਹੇ।। ਤਦਿ ਤੁਸਾਡਾ ਰਿਦਾ ਖੁਦਾ ਵਨ ਹੈਸੀ।।
7. ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ ਬਾਬਾ ਸਾਨੂੰ ਤਾ ਆਣ ਮਾਰਾਇਓ।।

ਲਿਖਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਵਿਭੱਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ:-

1. ਖਾਬਾ ਸਾਧਾ ਸੰਤਾ ਨਾਲਿ ਸੰਗਿਤਿ ਕਰੇ।।

2. ਜਗਤਿ ਨੂ ਅਨਿਤ ਜਾਣਨੇ ਕਰਿ ਵਾਸਨਾ ਖੈ ਹੋਤੀ ਹੈ ।
3. ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮੁ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਸੰਗਿ ਨਹੀ ਕਰਦੇ ।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ, ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਗੱਦਕਾਰ ਵਾਂਗ ਏਹ ਅਨੰਕਾਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸੁਹਜ ਦਾ ਐਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਥਵਾ ਪੁਜਵੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਵੀ ਪਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

1. ਜੈਸੇ ਸਰਬ ਜਲੇ ਮੈ ਏਕ ਸੂਰਜ ਕਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਆਵਦਾ ਹੈ।। ਤੈਸੇ ਬੁਧੇ ਮਹਿ ਏਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਆਵਤਾ ਹੈ।
2. ਗ੍ਰਿਥ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹਟ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਕੇ ਸੁਣਤੇ ਪੜਤੇ ਹੈ। ਤਿਨ ਕੇ ਨਾਮ ਕੇ ਜਹਾਜ ਪਰ ਚੜਾਇ ਕਰਿ ਅਗਿਆਨ ਕੇ ਭਉਜਲ ਸੇ ਪਾਰ ਉਤਾਰ ਦੇਤਾ ਹੈ।
3. ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਕਾਸ ਮੇ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਜਲ ਮੇ ਹੋਤੀਆਂ ਹੈਨ।। ਜਿਧਰ ਜਿਧਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਤਿਧਰ ਤਿਧਰ ਨਿਵਤੀਆਂ ਹੈਨ।। ਤੈਸੇ ਜਗਤ ਰੂਪ ਇਕ ਤਨਾਵ ਹੈ।। ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਗੁਣਾ ਨਾ ਵਾਦ ਹੈ ਤੇ ਸੀਤ ਹੈ ਸੇ ਕਵਲ ਹੈ।। ਕੁਸੰਗੀ ਭਭੂ ਹੈਨ।। ਵਿਖਿਆ ਰੂਪੀ ਸਿਵਾਨ ਹੈ।। ਵਿਖਿਆ ਨੂ ਭੋਗਦੇ ਹੈਨ।। ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮੁ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਸੰਗਿ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।। ਜੇਕੇ ਜਗਿਆਸੀ ਭਵਰ ਹੈਨ ਸੇ ਦੂਰ ਸੇ ਆਏ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਜਸੁ ਸੁਣਦੇ ਹੈਨ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਦੇ ਹੈਨ।। ਕਵੀ ਰੂਪ ਜੇ ਜਗਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਹੈਨ।। ਤੇ ਚੰਦ ਰੂਪੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਚਨੁ ਸੁਣ ਕੇ ਪਏ ਨਿਵਦੇ ਹੈਨ।। ਐਸ਼ਿਤ ਤੇ ਬੰਡ ਤੇ ਦੁਧ ਤੇ ਮਾਖਿਓ ਤੂੰਬੇ ਵਿਚ ਪਾਈਏ ਤਾ ਤੂੰਬਾ ਮਿਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਦਾ।। ਅਥਵਾ ਬਾਂਦਰਾ ਅਗੇ ਮਿਠਾਈ ਪਾਈਏ ਤਾ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਦੇ ਚਣਿਆ ਤੇ ਰਾਜੀ ਹੋਦੇ ਹੈਨ।। ਤੈਸੇ ਐਸ਼ਿਤ ਰੂਪੀ ਸਬਦ ਸਾਕਤਾ ਨੂ ਸੁਣਾਈਐ ਪੜਾਈਐ ਉਨਾ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਜਾਦੀ।। ਜੈਸੇ ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਚੁਗਲ ਆਪਣੀ ਪੁਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਛੋਡਦੇ।। ਤੈਸੇ ਸਾਕਤ ਆਪਣਾ ਬੋਠਾ ਸੁਭਾਵ ਨਹੀਂ ਛੋਡਦੇ।। ਜੈਸੇ ਕੁਤੇ ਕੀ ਪੁਛਨ ਭੀ ਸਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਦੀ"।।

ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਕ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇੜ ਤੇੜ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ, ਵਾਕ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੀ ਵੁਝਤੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਥਵਾ ਦਲੀਲ ਸੁਕਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁ ਭਾਤੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਈ ਹੈ ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕੀ.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ 1793 ਬਿ:/1736 ਈ: ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਨੁਸਖਾ ਅਸਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਐਮਿਤਸਰ ਪਾਸ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

" ੧ ਓ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਜਨਕ ਭਗਤ ਜਗਤ ਨਿਸਤਾਰਣ ਕਉ ਆਇ ਆ। ਕਲਜੁਗੁ ਵਿਚਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਹੋਇ ਜਨਮਿਆ। ਸੰਬਤ 1526। ਅਖਰੀ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਛਬੀਹਾ। ਵੈਸਾਖ ਮਾਹਿ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਚਾਦਨੀ ਐਮਿਤ ਵੇਲੈ ਪਹਰੁ ਰਾਤ ਰਹਿਦੀ ਜਨਮਿਆ। ਅਨਾਹਦ ਸਬਦੁ ਪ੍ਰਮੇਸੁ ਕੇ ਦੁਵਾਰ ਵਜੈ। ਤੈਤੀਸ ਕਰੋੜੀ ਦੇਵਤਿਆ ਆ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਆ। ਵਡਾ ਭਗਤ ਜਗਤ ਨਿਸਤਾਰਣ ਕਉ ਜਨਮਿਆ ਇਸ ਕਉ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਚੈ। ਤਬ ਕਾਨੂ ਖੜੀ ਜਾਤ ਵੈਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਏ ਭਟੀ ਦੀ ਵਸਦੀ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਆਹਾ। ਓਥੈ ਜਨਮੁ ਪਾਇਆ। . . . . ."

ਅੰਤ:- . . . ਤਬ ਆਤਮੇ ਅੰਦ੍ਰ ਹਥ ਜੋੜੈ ਸੋ ਜੀ ਮੈ ਭੁਲਾ ਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਖਸੀਐ। ਹਉ ਖਰਾ ਪਤਤੁ ਹਾ। ਮਨ ਅੰਦ੍ਰ ਆਖਿਓਸੁ। ਤਾ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ ਬੁੜਿਆ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿਖੁ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਰਖੇ ਗਾ। ਮਥਾ ਟੇਕੁ ਨਿਹਾਲੁ ਹੋਇਆ। ਬੁੜੈ ਮਥਾ ਟੇਕਿਆ ਜੀ ਜਿਸ ਦੀ ਤੂੰ ਰਖਹਿ ਤਿਸ ਦੀ ਥਾਇ ਪਵੇ। ਗੁਰੂ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ। ਗੋਸਟ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਜੇ ਮਨੁ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਕਰਿ ਪੜੇਗਾ ਤਿਸ ਕੀ ਪ੍ਰਮਗਤ ਹੋਵੈਗੀ। ਅਰੁ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਕਰਿ ਸੁਣੇਗਾ ਸੋ ਨਿਹਾਲੁ ਹੋਵੈਗਾ। ਤਿਸ ਕੀ ਪ੍ਰਮਗਤ ਹੋਵੈਗੀ। ਆਖਹੁ ਭਾਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜੀ। ਸੰਬਤ 1793। ਅਖਰੀ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਇਕਾਠਵੈ ਏਹ ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ ਭੁਲ ਚੁਕੁ ਬਖਸ ਨੈਣੀ ਗੋਸਟ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ "।

ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ " ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੀਆ " ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਲਗ ਭਗ " ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ " ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ " ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੀਆਂ " ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਉਪ-ਰੂਪ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਖੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ.

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ¹ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਸ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ ਬ-193 ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਮੁਰਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਹੀ ਯਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਾਲੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਮੇਲਵੀਂ ਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਲਾਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਠੇ ਚਲਾਈਆਂ ਹਨ। ਫੋਨੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਬ੍ਰਜੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਨੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਇਲ-ਖਿਚਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਰਲ ਨਿਭਾਉ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਬੰਧ-ਕਨਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਕਨਾਤਮਕ ਛੇਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤਾ ਠੋਸ ਮਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਜਿਸ ਢੁੱਕਤੀ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ² "ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਚਤੁਰ ਦਾਸ, ਸ਼ਿਵ ਨਾਭ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਉਘੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ "।

---

1) ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ-ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 66 .
 2) " " " " " " " " 67

ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ .

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਦੋਸ਼ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

- 1) ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ,
 ਨਕਲ ਸਮਾਂ :- 1932 ਬਿ: ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ,
 ਆਰੰਭ :- ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਅਬ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕੀ ।।
 ਸਲੋਕ।। ਨੀਕੇ ਮਨ ਨੀਕੇ ਬਚਨ ਨੀਕੇ ਸਭ ਗੁਣ ਅੰਗ ।
 ਸੰਤ ਉਧਾਰ ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਜਨਮ ਨੀਓ ਸਰਬੰਗ ।
 ਸੀਤਲ ਸਾਂਤ ਸੁਮਤ ਘਨ ਹਉਮੈ ਦੁਰਮਤ ਨਾਮ ।
 ਪਰਚੀ ਰਾਚੀ ਸੰਤ ਕੀ ਮਨ ਮੇ ਏਹ ਨਮਿਤ ।
 ਜਿਉ ਜਿਉ ਉਨ ਕੈ ਗੁਨ ਕਥਉ ਮਨ ਖੁਧਿ ਹੋਇ ਪਵਿਤਿ ।
 ਇਤਿ ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਅਵਸਥਾ ਕੀ ਕਥਾ ਸੰਤ ਕੀ ਬਰਨਨ ਹੋਵੀਗੀ।।੧।। . . . .
 ਅੰਤ :- . . . ਦਰਸਨ ਕੀ ਭੂਖ ਬਾਕੀ ਰਹੀ। ਇਤ ਅੰਤ ਬ੍ਰਿਤੰਤ ਬਰਨਨੀ।। ਸਲੋਕ।।
 ਕਥਾ ਬੀਸ ਪਰਚੀ . . . . ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ। ਸੁਨਤੇ ਪੜ੍ਹਤੇ ਉਧਰਹਿ ਸੰਤ ਬਚਨ ਮਨੁ
 ਨਾਇ।।੧।। ਪ੍ਰਥਮੇ ਉਧਰੇ ਆਪ ਜਨ ਪਾਛੈ ਅਵਰ ਉਧਾਰਿ। ਤਿਨ ਕੀ ਬਾਤ ਪ੍ਰਵਾਨੁ
 ਸਭ ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਠੀਏ ਪੁਬਾਰ।।4।। ਇਤ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਭਈ
 ਸਮਾਪਤੀ। ਦੇਹਰਾ।। ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ਕੇ ਬੀਚ। . . . ਸੰਸਤ
 1932 ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਅਸਟਮੀ ਸਪੂਰਨ ਭਈ ਭਾਈ ਜੀ ਸਿੰਘ ਪੋਥੀ ਲਿਖਾਈ ਮਈਆ
 ਸਿੰਘ ਕੇ ਪਾਸ ।
 ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਾਲੀ ਹੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਦੁਰੂਆ ਦੀ ਦਰਜ ਹੈ ।
- 2) ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰੰਤ, ਫੜਾ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ , ਅੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।
 ਨਕਲ ਸਮਾਂ :- ਫੇਰ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ,
 ਆਰੰਭ :- ੧ ਓ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਅਬ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕੀ। ਸਲੋਕ।।
 ਨੀਕੇ ਮਨ ਨੀਕੇ ਬਚਨ ਨੀਕੇ ਸਭ ਗੁਣ ਅੰਗ। ਸੰਤ ਅਉਤਾਰ ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਜਨਮ ਨੀਓ
 ਸਰਵੰਗ। ੧।
 ਅੰਤ :- ਤਬ ਸਰਬ ਅਪਨਾ ਆਪ ਉਨਹੁ ਉਪਰ ਵਾਰਉ। ਅਰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ ਹੀ ਕੀ
 ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਠੇਵਉ। ਪਰ ਕਹੂੰ ਨ ਪਾਏ ਦਰਸਨ ਕੀ ਭੂਖ ਬਾਕੀ ਰਹੀ। 2੦। ਇਤ ਅੰਤ
 ਸਰੰਗ ਬਰਨਨੀ। ਸਲੋਕ। ਕਥਾ ਬੀਸ ਕੀ ਪਰਚੀ ਰਾਚੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ। ਸੁਨਤੇ ਪੜ੍ਹਤੇ
 ਉਧਰਹਿ ਸੰਤ ਬਚਨ ਮਨ ਨਾਇ। ੧। ਜਨਮ ਸੁਭੁ ਹੈ ਸੰਤ ਕਾ ਰਿਦਾ ਸੰਤ ਕਾ ਧੰਨੁ।
 ਬਰਤਨਿ ਸੰਤਹ ਪ੍ਰਭੁ ਭਜਨੁ ਬਰਤਨ ਪ੍ਰਭੁ (ਪ੍ਰਸੰਤ) 2। ਧੰਨੁ ਸੁਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜਿਨਿ ਸੇਵੁ
 ਜਾਇਆ ਪੂਤੁ। ਰਾਮ ਸਿਮਰਿ ਨਿਰਭਉ ਭਇਆ ਹੋਜੁ ਸਭ ਜਹੁ ਰਇਆ ਅਉਧੁਤ। 3। ਪ੍ਰਥਮੇ
 ਉਧਰੇ ਆਪ ਜਨ ਪਾਛੈ ਅਵਰ ਉਧਾਰਿ। ਤਿਨ ਕੀ ਬਾਤ ਪ੍ਰਵਾਨੁ ਸਭ ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਠੀਏ
 ਉਬਾਰਿ । 4। ਇਤ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕੀ ਪੂਰਣ ਸਮਾਪਤੀ। ੧।
- 3) ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਹੋਸ਼ ਲਿਖਤ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਭੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ (1730 ਬਿ:/1673 ਈ-1825 ਬਿ:/1768 ਈ:)

ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੇ ਆਦਿ ਸੰਚਾਲਕ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ:

ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1775 ਬਿ:/1718 ਈ: ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ¹ਚਲਾਣਾ 1785 ਬਿ:/1728 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ, ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਜੇ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਤ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਸਾਵਰੀਆ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 1796 ਬਿ:/1739 ਈ: ਤੋਂ 1809 ਬਿ:/1752 ਈ: ਵਿਚ ਦਾ ਹੈ। ²ਸੇ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 1785 ਬਿ:/1728 ਈ: ਤੋਂ 1796 ਬਿ:/1839 ਈ: ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਤੇ ਬਣਤਰ:

ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਕਾਂਡਾਂ ਜਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਥਾ ਦੇ ਆਦਿ ਜਾਂ ਅੰਤ ਉਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:—ਪ੍ਰਥਮ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਤ ਕੀ, ਧੂਹ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਯਤਨ, ਆਦਿ ਆਦਿ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ, ਅਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਥਨ ਕਰ ਕੇ "ਮਨ ਬੁਧਿ" ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੇ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਮੋਟੀਆਂ 2 ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ— ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜੇਬਾਂ ਕੋਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਰਖਣੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣੀਆਂ, ਵਗ਼ਾਰ ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ

1) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਪੰਨਾ 44

2) ਦੇਖੋ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ

3) ਪਰਚੀ ਰਾਚਉ ਸੰਤ ਜੀ ਮਨ ਮੈ ਇਹੁ ਨਮਿਤੁ ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਨ ਕੈ ਗੁਨ ਕਥਿਉ ।

ਮਨ ਬੁਧਿ ਹੋਇ ਪਵਿਤੁ ॥ (ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ)

ਪੋਟਾ ਆਪ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਆਉਣੀਆਂ, ਨਨੂਆ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨੀ, ਸੰਤ ਬੰਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ, ਵੈਰਾਗਵਾਨ ਹੋਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਰਹਿਣਾ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਾਸ ਡਰੋਲੀ ਆ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਹਵੈ' ਆਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ, ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਫਿਰ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਐਤ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਨੈਖਕ ਨੇ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 1703-04 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਣ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਿਲਾਏ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਉਘੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ। ਫਿਰ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਮਤ, ਬਿੱਤ ਵਾਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਇਤਿਹਾਸ-ਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਨੂਆ ਜੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨ ਉਪਰੰਤ ਨੈਖਕ ਨਨੂਆ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ, " ਅਬ ਨਨੂਏ ਸੰਤ ਕੀ ਸਾਖੀ ਸੁਣਹੁ। ਜਿਉ ਉਸ ਨੇ ਹਰਿ ਪਦ ਪਾਇਆ ਬਾ"। ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ" ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਨੂਆ ਜੀ ਦੀ ਹਰਿ ਪਦ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਇਕ ਵਾਧੂ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਧੂਹ ਭਗਤ ਦੇ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯਾਰਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ " ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਚੇ ਸਿਖ ਸਾਚੇ ਗੁਰਗੁ ਸੇ ਨਾਹੇ ਲੇਤੇ ਹੈ" ਭਾਵ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ "ਲਾਹੇ" ਲਏ, ਚੱਸਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਐਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਿਰ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਡੁੱਟ, ਨੌਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ, ਉਤੱਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਮਈ ਪਰ ਤਾਰਕਿਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇਰਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ "ਕਿਸੀ ਜੀਵ ਕਉ ਦੁਖੀ ਦੇਖਿ ਕਰਿ ਸੁਖੀ ਕਰਣਾ ਜਬਾ ਸੁਕਤਿ ਇਹ ਜਗਿਆਸੂ ਕਾ ਐਕੁਰ ਹੈ" ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ " ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਏਕ ਕਹਤੇ ਹੈ ਤਿਸ ਮਹਿ ਅਨੇਕਤਾ ਕੈਸੇ ਦ੍ਰਿਸਟਾਵਤੀ ਹੈ" ਦਾ ਉਤੱਰ ਹੈ, ਸੋਲਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ " ਜਬ ਸੰਤਹੁ ਕਉ ਜਗਤ ਸੰਤ ਹੋਇ ਮਿਲਤਾ ਹੈ ਤਬ ਨਿੰਦਕਹੁ ਕਾਹੇ ਸੰਤਹੁ ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਹੈ", ਸਤਾਰਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ, "ਸੰਤਹੁ ਕੀ ਕਿਆ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਰ ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਕਿਆ ਰਹਿਤ ਹੈ", ਅਠਾਰਵੀਂ ਵਿਚ, "ਕੁਟੰਬ ਸਿਉ ਮੇਹੁ ਕੈਸੇ ਟੁਟੈ" ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਨੀਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ, "ਸਰਬ ਕਰਮਹੁ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੇਸਟ ਕਰਮੁ ਕਵਨ ਹੈ", ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ

ਮਈ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੁੱਕ ਰੁੱਕ ਕੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਲੈਖਕ ਆਪ ਵੀ ਸਤਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਜਬ ਭਾਈ ਕਨਈਏ ਜੀ ਸਰਬ ਸੰਤਹੁ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲੀਨੀ। ਤਬ ਇਨ ਕੀ ਅਵਸਥਾ ਮਹਾ ਉਤਮ ਹੋਤ ਛਈ। ਇਹ ਭੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹੁਏ। ਸਰੀਰ ਅਪਨ ਕਉ ਖਸਤ੍ਰ ਕੀ ਨਿਆਈ ਜਾਨਿਆ। ਅਰ ਬੜਾ ਧੀਰਜੁ ਅਰ ਪਰਮ ਗੰਭੀਰਤਾ ਲੀਏ ਰਹਹਿ। ਸੀਤਲ ਚਿਤ ਅਰ ਸਹਿਤ ਬ੍ਰਿਤ । ਮਨ ਕੇ ਸੁਭਾਵ ਅਰ ਆਸਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸਭ ਹੀ ਖੀਨ ਛਏ। ਅਰ ਮਹਾ ਤੇਜਸੀ ਤਪਸੀ। ਅਰ ਬੀਸ ਬੀਸ ਦਿਨ ਭੋਜਨੁ ਨ ਖਾਵਹਿ ਤਉ ਨ ਖਾਵਹਿ। ਅਰ ਸਰੀਰ ਕਉ ਕੋਊ ਰੋਗ ਅਥਵਾ ਦੁਖੁ ਆਇ ਪਹੁਚੇ ਤਬ ਦੁਖੁ ਕਉ ਦੁਖੁ ਹੀ ਨ ਜਾਨਹਿ। ਸਰਬ ਅਉਧ ਮਹਿ ਅਉਖਦੁ ਕੋਊ ਨ ਕੀਨਾ। ਅਰ ਸਦਾ ਸੁਖ ਸਾਂਤ ਮਹਿ ਲੀਨਤਾ ਪਾਈ ਹੁਈ। ਅਰੁ ਭੋਗਹੁ ਉਪਰਿ ਐਸਾ ਬਲੁ ਪਾਇਆ ਹੁਆ ਜੈਸੇ ਅਗਨਿ ਉਪਰਿ ਜਲ ਕਾ ਬਲੁ ਹੈ। ਮਨ ਕੀ ਆਪ-ਕਿਰਤਾ ਐਸੇ ਟੋਲਿ ਟੋਲਿ ਮਾਰਹਿ ਜੈਸੇ ਮਛਲੀ ਕਉ ਮੇਊ ਟੋਲਿ ਮਾਰਤਾ ਹੈ। ਬੁਰੇ ਸੁਭਾਵ ਐਸੇ ਛਾਣਿ ਕਾਢਹਿ ਜੈਸੇ ਨਿਆਈ ਰਾਜਾ ਤਸਕਰ ਕਉ ਨਗਰ ਤੇ ਵਿਲੋੜਿ ਕਾਢਤਾ ਹੈ। ਅਰ ਮਨ ਅਪਨੇ ਉਪਰਿ ਸਦਾ ਡੰਡੁ ਰਾਖਹਿ। ਅਰ ਪਰਮ ਬਬੈਕੀ ਪੁਰਖ। ਅਰੁ ਸਮੂਹ ਆਰਜਾ ਮਹਿ ਕਿਨੈ ਰੇਵਤੈ ਨ ਦੇਖੇ ਨ ਕਿਾਨੇ ਹਸਤੇ ਦੇਖੇ। ਅਰ ਪਰਮ ਨਿਰਮੋਹਤਾ ਅਰ ਨਿਰਹੰਕਾਰਤਾ। ਅਰ ਪਰਮ ਉਦਾਰਤਾ। ਅਰ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸਟੀ। ਅਰ ਸੰਤਹੁ ਕੇ ਵਾਕਹੁ ਸਿਉ ਪਰਮ ਸਨੇਹੁ ਅਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚਰਚਾ ਮਹਿ ਅਨਭੈ ਖੁਲੀ ਹੁਈ। ਜਉ ਕੋਊ ਸ੍ਰਵਣ ਕਾ ਅਧਕਾਰੀ ਮਿਲੈ ਕਹਨ ਤੇ ਹਾਰਹਿ ਕਬਹੂ ਨਹੀ। ਅਰ ਜਉ ਅਧਕਾਰੀ ਨ ਮਿਲੈ ਤਬ ਇਉਂ ਦਿਸਟਿ ਆਵਹਿ ਜੁ ਇਹ ਤੇ ਕਛੁ ਜਾਨਤੇ ਹੀ ਨਹੀ। ਬਡੀ ਮਉਨ ਕਰਿ ਠਹਰ ਰਹਹਿ। ਅਰ ਬਾਟ ਖਾਵਣਾ ਅਰ ਨਿਹਸੀਚਤਾ। ਅਰ ਵਿਰਕਤਤਾ। ਅਰੁ ਪੂਰਨ ਜਤੁ ਅਰ ਸਹਨਸੀਨਤਾ। ਅਰੁ ਦੁਰਜਨਹੁ ਕੇ ਵਚਨੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤਵਤ ਪਾਨ ਕਰਹਿ। ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਭਗਵੰਤ ਚਿਤ ਆਵੈ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਮਹਿ ਬੰਧਾਇਮਾਨ ਨ ਹੋਵਹਿ। ਜਬ ਕੋਊ ਅਉਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜੀਉ ਪਾਸਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਤਬ ਉਨ ਕਉ ਭੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਨ ਫੁਰੈ... " ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਵਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ,

ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਉਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਡਿੱਤਣ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜੇ ਮਹਾਨ, ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਡਿੱਤਣ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖੀ (ਲੱਖਸ਼) ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਸੇਵਾ "ਘਟ ਘਟ ਮਹਿ ਰਮਤਾ ਰਾਮੁ ਜਾਨਿ ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਕਰਣੀ ਹੈ"। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ " ਜਗਤ ਕੇ ਠੇਕ ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰ ਹੁਏ ਮਾਨਤੇ ਹੈ। ਅਰੁ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ। ਸੇ ਜੇਤੇ ਜੀਵ ਹੈ ਸਭ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਦਿਸਟਿ ਦੇਖਤੇ ਹੈ। ਕਹਤੇ ਹੈ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਉਤਪਤਿ ਹੁਏ ਹੈ। ਇਤਰ ਕੇਉ ਠਗੀ। ਜੈਸੇ ਕਨਕ ਤੇ ਭੂਖਨ ਜੈਸੇ ਮਾਟੀ ਤੇ ਭਾਂਜਨ ਤੈਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜਗਤ। ਤਾ ਤੇ ਜੀਵਹੁ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਹੈ"।

ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ, ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ, ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉਪਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਐਸ਼ਾ—ਕਰਮਾਤਮਾ, ਅਸੰਭਵ ਤੇ ਅਨਯਥਾਰਥਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਰੱਖ ਕੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੋਲੀ :

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪਦਾਂ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :-
ਜੇ ਜੇਤੇ ਹਮਾਰੇ ਮਨੁਖ ਹੈ ਸਭ ਹੀ ਸਸਤ੍ਰੁ ਬਾਧਹਿ। ਗੁਰੀ ਅਥਵਾ ਦਰਸਨੀ
ਸਭ ਸਸਤ੍ਰੁ ਬਾਧਹਿ। ਤਬ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਭੀ ਪਾਸਿ ਥੇ। ਅਰੁ ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਮਹਿ ਰਹਤੇ
ਥੇ। ਮਸ਼ਕ ਭਰਿ ਨਿਆਵਣੀ ਜਨ ਪੀਵਾਵਣਾ। ਜਬ ਬਚਨੁ ਸਸਤ੍ਰੁ ਬਾਧਣੇ ਕਾ ਹੁਆ ਤਬ ਸਭ ਹੀ
ਸਸਤ੍ਰੁ ਬਾਧੇ। ਸਸਤ੍ਰੁ ਤੇ ਖਾਲੀ ਕੇਉ ਠ ਦੀਸੈ। ਤਬ ਭਾਈ ਕਨਈਏ ਜੀ ਕਉ ਏਕ ਸਿਖ ਕਹਿਆ
ਜੇ ਤੁਮ ਭੀ ਤੇਗ ਬਾਧਹੁ ਬਚਨੁ ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਨਹੁ। ਤਬ ਸਿਖ ਤੇਗਾ ਦੀਆ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ
ਲਕ ਬਾਧਿ ਲੀਆ। ਬਹੜਿ ਕਿਸੀ ਅਵਰ ਸਿਖ ਪੁਛਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਤੁਮਹੁ ਜੇ ਤੇਗਾ
ਬਾਧਿਆ ਹੈ ਜੀਗ ਕੇ ਬੀਚ ਆਇ ਕਰਿ ਮਾਰਹੁਗੈ ਤਬ ਭਾਈ ਕਨਈਏ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜੇ ਮਾਰਣੇ
ਕਉ ਹਮ ਤੇਗਾ ਠਗੀ ਬਾਧਿਆ। ਜਬ ਕੇਉ ਮਾਰਣੇ ਆਵੇਗਾ ਤਬ ਕਾਢਿ ਕਰਿ ਉਸ ਕਉ
ਪਕੜਾਵਉਗਾ। ਅਰ ਕਹਉਗਾ ਜੇ ਤੁਮ ਕਉ ਆਪਨੀ ਤੇਗ ਕਾਵਣੀ ਠ ਪਰੈ ਇਹ ਮਰੀ ਹੀ
ਮੇ ਕਉ ਮਾਰੈ "।

1) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਪੰਨਾ 17

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਣ ਖਾਤਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨੋਟ ਕਰਨ

ਯੋਗ ਹਨ :-

ਜੇਤੇ, ਹਮਾਰੇ, ਸਸਤ੍ਰ, ਖਾਧਹਿ, ਤਬ, ਥੇ, ਮਹਿ, ਰਹਤੇ ਥੇ, ਮਸਕ (ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ, ਉਚਾਰਣ ਬੁੱਜੀ), ਕਾ, ਹੁਆ, ਕੋਉ, ਦੀਸੈ, ਕਉ, ਏਕ, ਤੁਮ, ਮਾਨਹੁ, ਦੀਆ, ਨੀਆ, ਕਿਸੀ, ਅਵਰ, ਤੁਮਹੁ, ਬੀਚ, ਕਾਢਿ ਕਰਿ, ਪਰੇ, ਕਹਉਗਾ (ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ), ਮੇ ਕਉ ।

ਸ਼ੈਲੀ:

ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਬਿਆਨ ਸੰਕੁਚਵਾਂ, ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮੌਕੇ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲੈਖਕ ਨੇ ਚੰਗੀ ਸੁਹਣੀ, ਤਾਰਕਿਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਸੁਕਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ— ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਕਾਰੀਗਰ ਫਾਂਗ ਦਲੀਲ ਰੂਪੀ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ, ਘੜ, ਛਿੱਲ, ਤ੍ਰਾਸ਼ ਕੇ। ਲੈਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਕਿਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:- " ਜੈਸੇ ਚੋਰੀ ਕਾ ਮਾਨੁ ਬੇਚਤੇ ਹਹਿ ਤਬ ਸਭ ਹੀ ਪਕੜੀਤੇ ਹੈ। ਦਲਾਲ ਸਰਾਫ ਬਾਣੀਏ ਸੁਨਾਰੇ ਸਭ ਸਿਉ ਡੰਡੁ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਕਸਾਬੁ ਭੀ ਪਕੜੀਐਗਾ। ਅਰੁ ਪਸੂ ਬੇਚਣੇ ਹਾਰਾ ਭੀ ਅਰ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਰਨੇ ਕੀ ਆਗਿਆ ਦੀਨੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਲਿ ਨੈ ਖਾਇਆ ਹੈ ਉਹ ਭੀ ਪਕੜੀਐਗਾ। ਏਕ ਨੇ ਚਾੜਿਆ ਮੰਸੁ ਅਰ ਦਸਹੁ ਨੇ ਖਾਟਿ ਖਾਇਆ ਸਭ ਹੀ ਪਕੜੇ ਜਾਵਹਿਗੇ। ਅਰੁ ਜਉ ਭਗਵੰਤ ਆਗੇ ਮਾਨੁਖ ਇਉਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰੇਗਾ ਜੇ ਹੈ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਮੇਰੇ ਸਾਥਿ ਜੇ ਤੁਮ ਨੇ ਉਦਰੁ ਲਗਾਇਆ ਥਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਜੀਵ ਰੀਸਾ ਕਰ ਕੇ ਭਛਨੁ ਕੀਆ ਥਾ। ਤਬ ਭਗਵੰਤ ਕਹੇਗਾ ਜੇ ਦੇਇ ਸਾਖੀ ਤੁਮਾਰੇ ਪੁਛਤਾ ਹੈ। ਜਿਉ ਸਾਖੀ ਸਾਖ ਪਾਵਹਿਗੇ ਤੈਸੇ ਕਹਿਗਾ। ਏਕ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਪੁਛੀਐਗਾ। ਜਬ ਤੇਰੇ ਕ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਅਵਰੁ ਭਛਨੁ ਕਛੁ ਨ ਪਾਈਐ। ਅਨਾਜ ਅਥਵਾ ਮੇਵਾ ਅਥਵਾ ਕੰਦ ਮੂਲ ਤਬ ਭੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ। ਅਰ ਐਸੇ ਨਾ ਹੋਇ ਜਬ ਸਭੁਭਛਨ ਭੀ ਹੋਵੈ। ਅਰੁ ਭੁਖ ਕੇ ਦੂਖ ਕਰਿ ਮ੍ਰਿਤ ਭੀ ਨਾ ਹੋਵਨੁ ਨਾਗੇ ਤਬ ਮੰਸ ਖਾਵਨਾ ਅਜੇਗੁ ਹੈ। ਮੰਸ ਮਨ ਕੇ ਅਹਾਰ ਨਮਿਤ ਖਾਇਆ ਹੈ ਉਦਰ ਕੇ ਨਮਿਤਿ ਨਹੀ ਖਾਇਆ। ਬਿਹੁ ਹਿਸਾਬੁ ਦੇਨਾ ਆਵੇਗਾ। ਬਹੁੜਿ ਦੂਸਰਾ ਸਾਖੀ ਇਉਂ ਪੁਛੀਐਗਾ। ਜੇ ਜਿਹਵਾ ਕੇ ਨਮਿਤਿ ਤੈ ਨੇ ਘ੍ਰਿਤੁ ਪਾਇਆ ਹੋਇ ਨ ਤੈ ਨੇ ਨੂਨ ਜੀਰਾ ਧਨੀਆ ਪਾਇਆ ਹੋਹਿ। ਨ ਤੈ ਨੇ ਹਲਦੀ ਮਿਰਚਾ ਪਾਈਆ ਹੋਹਿ। ਜੈਸਾ ਵੇਸਾ ਕਰਿ ਕੇ ਉਦਰ ਮਹਿ ਦਾਰ ਦੀਆ ਹੋਇ। ਤਬ ਭੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਬ ਤੈ ਨੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਜੁਗਾਇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਧਾਰ

ਖਾਇਆ ਹੋਇ ਤਬ ਜਿਵਾ ਕੇ ਨਮਿਤ ਖਾਇਆ ਹੈ.... ਤਬ ਮਾਨੁਖ ਇਕ ਅਵਰ ਜੁਗਤਿ
ਲਿਆਵੈਗਾ। ਜੇ ਹੇ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਇਹੁ ਪਸੂ ਜੇ ਥਾ ਤੁਮਾਰੇ ਭਜਨੁ ਕਾ ਅਧਕਾਰੀ ਨਾ ਥਾ। ਇਤ
ਕਰਿ ਕੈ ਮੈ ਇਨ ਕੀ ਹੀਸਾ ਕਰੀ ਹੈ। ਤਬ ਭਗਵੰਤ ਕਰੇਗਾ ਜੇ ਇਹ ਬਚਨੁ ਭੀ $\frac{1}{2}$ ਝੁਠਾ ਹੈ।
ਕਾਰੇ ਤੈ ਜੇ.... "

ਠੇਖਕ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ—ਚੋਣ ਚੰਗੀ ਸਿਆਣਪ ਠਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ
ਬਾਈਨਾਦ—ਅਨੁਕਰਣਕ ਤੇ ਭਾਵ-ਅਨੁਕਰਣਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਅ
ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਅਥਵਾ ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼
ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:-

" ਜਬ ਧੂਮਸਾਲ ਬਨਾਵਨੇ ਕਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਆ ਤਬ ਨਗਰ ਕੇ ਲੋਗ ਦੀਨ
ਭਾਵ ਸਹਿਤ ਟਕਿਲ ਕਰਣੇ ਕਉ ਹਾਥ ਜੋੜਿ ਖੜੇ ਹੋਇ ਰਹੈ। ਅਰੁ ਕਹਿਆ ਜੇ ਹਮਾਰੀ
ਸੰਪਦਾ ਅਰ ਹਮਾਰੇ ਚਾਰ-ਪਾਏ ਅਰੁ ਹਮਾਰੇ ਦਾਮ ਅਰ ਹਮਾਰੇ ਸਰੀਰ ਸਭ ਤੁਮਾਰੇ ਹੈ।
ਹਮਾਰਾ ਕਛੁ ਨਾਹੀ। ਅਰੁ ਜਿਉ ਤੁਮ ਭਾਵੈ ਮਨ ਬਾਛੁਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਹੁ। ਆਪ ਤੇ ਆਪੀ
ਸਭ ਕਛੁ ਆਗੈ ਆਨਿ ਰਖਿਆ। ਬਸਤੁ ਅਰੁ ਠਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੈ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਆਗੈ ਆਨਿ ਰਾਖਹਿ।
ਕਹੂੰ ਆਵਹਿ ਕਹੂੰ ਲਗਾਵਹਿ। ਐਸੀ ਧੂਮਸਾਲਾ ਪਾਈ ਜਿਸ ਮਹਿ ਸਭ ਖਰਨ ਕੀ ਸਮਾਈ
ਹੋਇ। ਜਬ ਕੋਊ ਦਰਸਨ ਕਉ ਆਵੈ ਤਬ ਸਰਬ ਫਲੁ ਪਾਵੈ। ਬ੍ਰਿਥਾ ਕੋਊ ਨ $\frac{2}{2}$ ਜਾਵੈ।"

ਲਿਖਤ ਵਿਚਨੈ ਭਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ
ਲਈ ਕਈ ਥਾਂ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਨੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

1. " ਰੈਨ ਵਿਖੇ ਕਿਸੀ ਸਾਧ ਨਾਵੇ ਮਹਲ ਕੇ ਸਬਦ ਪੜੇ। ਤੰਬੂ ਮਹਿ ਭਾਈ ਕਨਈਆ
ਜੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਵਣ ਕੀਏ। ਸੂਵਣ ਕਰਤੇ ਬੈਰਾਗ ਪ੍ਰਬਲ ਆਨ ਪੜਾ। ਧੀਰਜੁ ਚੂਕਿ
ਗਇਆ। ਮਾਇਆ ਕੀ ਸਿਆਣਪ ਅਰ ਬਿਚਾਰੁ ਚਾਲਤੇ ਰਹੈ। ਜੈਸੇ ਅੰਧੀ ਕੇ ਆਏ ਤੇ
ਮਛਰ ਉਡਿ ਜਾਤਾ ਹੈ " ।
2. ਭਾਈ ਕਨਈਏ ਜੀ ਜਾਇ ਦਰਸਨੁ ਕੀਆ ਤਬ ਦੇਖ ਕਰਿ ਅਸਚਰਜਮਾਨ ਹੂਏ। ਅਰੁ
ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਜੈਸੇ ਮੂਆ ਮੀਤੁ ਬਹੁੜਿ ਦਿਸਟਿ ਆਵੈ ਤਬ ਸੁੰਨ ਹੋਇ ਜਾਈਐ ।

ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਧੂਹ ਭਗਤ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਨੀਮੀਆਂ 2
ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ
ਭਾਵੇਂ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚਨੈ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਠੋਸ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਗਾ ਹਿਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

-
- 1) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਕਥਾ ਨੌਵੀਂ
  - 2) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਕਥਾ ਸਭਵੀਂ

ਲਿਖਤ ਕਈ ਥਾਈਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਉਨਮਾਦ, ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਜੋਤ-ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ— ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ:-

" ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ ਕੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਚਰਨ ਜਾਇ ਰੁੰਮੇ । ਅਰੁ ਉਸਤਤਿ ਕਰੀ । ਜੋ ਤੁਮ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਦਰਸੀ ਹੋ । ਅਰੁ ਤੈ ਗੁਨ ਅਤੀਤ ਹੋ । ਅਰੁ ਸੁਖੀ ਲੋਗ ਹੋ । ਅਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਹੋ ਅਰ ਜੀਤ ਨਾਥ ਹੋ । ਅਰ ਸੰਤ ਅਵਤਾਰ ਹੋ । . . . . ਅਰੁ ਤੁਮ ਭਗਤਹੁ ਕੇ ਜੀਆ ਕੀ ਰਖਿਆ ਕੇ ਨਮਿਤ ਹੂਏ ਹੋ । ਤਾ ਤੇ ਸੰਤ ਅਵਤਾਰ ਹੋ । ਅਰੁ ਸਾਹ ਭੀ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋ , ਹੁੰਡੀ ਭੀ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋ । ਅਰ ਹੁੰਡੀ ਕੇ ਸਕਾਰਣੇ ਹਾਰੇ ਭੀ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋ । ਹਮ ਅਵਰ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਤੁਮ ਹੀ ਕਉ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਕਬਹੂੰ ਸੰਤ ਬੰਸ ਕਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿ ਮਿਲੈ ਬੇ । ਏਹਾਂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਾਮ ਧਰਾਇਆ ਹੈ । ਨਾਮ ਅਰੁ ਅਕਾਰ ਤੁਮਾਰੇ ਅਨੇਕ ਹੈ । ਪਰ ਤੁਮ ਏਕ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਹੋ । ਦੂਸਰਾ ਕੋਊ ਨਹੀਂ । ਅਰੁ ਮੋਹਿ ਦੀਨ ਉਪਰ ਦੀਰਘ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਹੈ । ਜੇ ਅਪਨੀ ਓਰ ਖੁਲਾਇ ਕਰਿ ਪਰਮ ਰੰਕ ਕਉ ਰਾਜਾ ਕੀਆ ਹੈ । ਧੰਨ ਮੇਰੇ $\frac{1}{\text{ਭਾਗ}}$ ਹੈ " ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਚੰਗਾ ਸਿਆਣਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀਆਂ ਬੁਰਸ਼ ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਇਉਂ ਚਿਤਰ ਬਿੱਚ ਨੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸਬੂਲ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗ ਪੱਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:-

" ਜਬ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਲਸਕਰ ਮਹਿ ਆਏ ਅਰੁ ਮਨੁਖਹੁ ਕੇ ਸਮੂਹ ਦੇਖਤੇ ਦੇਖਤੇ ਏਕ ਸਭਾ ਐਸੀ ਜਾਇ ਦੇਖੀ ਦੇਇ ਸੈ ਅਥਵਾ ਤੀਨ ਸੈ ਮਾਨੁਖ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੈ ਸੰਜੁਗਤਿ ਇਕਾਗਰ ਚਿਤ ਨਿਰੰਚਿਲ ਸਭਾ ਬੈਠੀ ਹੈ । ਅਰੁ ਸਭ ਹੀ ਮਉਨ ਬੈਠੇ ਹਹਿ । ਏਕ ਫਕੀਰ ਸੁਪੈਤ ਬਾਣੇ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਚੁਨ ਹੀ ਕੀ ਓਰ ਸਭ ਹੀ ਦੇਖਤ ਹੈ । ਭੇਖ ਕੋਊ ਜਾਪੈ ਨਾਹੀ । ਗਰੇ ਮਹਿ ਫਰਗਲ ਅਰੁ ਨੀਵੀ ਦਿਸਟਿ ਹਾਥ ਮਹਿ ਲਾਠੀ ਤੀ ਟੇਕ ਹੈ । ਉਸ ਉਪਰਿ ਸਿਰੁ ਧਰਿਆ ਹੂਆ ਹੈ । ਨੀਵੀ ਦਿਸਟਿ

1) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ- ਕਥਾ ਛੇਵੀਂ

ਛੁੱਟ ਦੇਖਤੇ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਬਦਨ ਅਰ ਪ੍ਰਮ ਫੀਭੀਰ । ਮਾਨੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਮੇਘ ਖੜਾ
ਬਰਸਤਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਸਭਾ ਕਾ ਰਿਦਾ ਐਸਾ ਖਿੰਚਿ ਨੀਆ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀਰ ਪੁਤਲੀਆ ਕਾ
ਤਾਰਾ ਰਾਬ ਮਹਿ ਰਾਖਤਾ ਹੈ । ਜਿਉ ਨਚਾਵਤਾ ਹੈ ਤਿਉ ਨਚਤੀ ਹੈ " ।

ਵਾਕ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ । ਇਕ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ
ਤੇੜ ਤੇੜ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਉੱਥੇ ਵਾਕ ਉਚਾਰਣੀਆਂ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ :-

1. ਚੰਚਲਾਈ ਤੇ ਐਸੇ ਮੂੰਦੇ ਗਏ । ਜੈਸੇ ਚੰਦ ਮੁਖੀ ਕਵਨ ਸੂਰਜ ਉਦੇ ਹੋਤਾ ਹੈ ।
ਤਬ ਮੂੰਦੇ ਜਾਤੇ ਹੈ ।
2. ਪਰੁ ਇਸ ਨਮਿਤ ਢੂਢਤੇ ਥੇ । ਜੇ ਉਨ ਕਾ ਦਰਸਨ ਕਰੀਏ । ਅਰੁ ਉਨ ਕਾ
ਬਲੁ ਦੇਖੀਐ । ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਇਆ ਜੈਸੀ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਕਾ ਤਿਆਗੁ ਕੀਆ ਹੈ ।
ਅਰ ਭੋਗਹੁ ਉਪਰਿ ਅਰੁ ਮਾਇਆ ਉਪਰਿ ਅਰ ਮੋਹ ਉਪਰਿ ਜਿਸ ਨੇ ਬਲੁ
ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਨਿਖਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ
ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਤਬ, ਬਹੁੜਿ, ਫਿਰਿ, ਜਬ ਆਦਿ
ਯੋਜਕਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਫਿਰ, — ਿ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ
ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ
ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ :-

1. ਜੇ ਮੈਂ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਅਪਨਾ ਆਪੁ ਦੇ ਕਰਿ ਅਪਨਾ ਸਭ ਹੀ ਕਾਰਜੁ ਕਰ ਲੈਵਉ ।
2. ਤਬ ਉਹਾਂ ਤੇ ਉਠਿ ਕਰਿ ਨਗਰ ਮਹਿ ਆਏ ।
3. ਤਬ ਬਹੁਤੁ ਅਨਗਨਤ ਮਾਨੁਖਹੁ ਕੇ ਸਮੂਹ ਏਕਠੇ ਹੁਏ ਥੇ ।

---

1) ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ—ਕਥਾ ਚੌਥੀ

" ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ " ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ
 =====

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੱਥੋਂ -ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ਨੰਬਰ ਐਮ 684

ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1798 ਬਿ: ਲਿਖਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ

ਆਰੰਭ:- ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਅਬ ਪ੍ਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਮੀ ਕੀ ਮ:੧ ॥

ਪ੍ਰਥਮੇ ਦਸਾ ਮਹਲਾ ਕੇ ਨਾਮ ਲਿਖੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ । . . . .

ਫੇਰ ਦਸਾ ਮਹਲਾ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆ । ਪ੍ਰਥਮੇ ਸਾਖੀ ਪਹਿਲੇ ਮਹਲ ਕੀ ਤੁਚੀ
 ਜਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਰਾਮਤ ਕਰਤੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਪਰਿ ਜਾਇ ਖੜੇ ਹੋਏ।

ਤਬ ਉਹਾ ਨਉ ਨਾਬ ਚਉਦਾਸੀ ਸਿਧ ਥੇ ਅਰੁ ਛਿਅ ਜਤੀ ਥੀ । . . .

ਅੰਤ:- ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕੀਤੀ ਪਰਚਰੀ ।

ਗੁਰੂ ਉਸਤਤ ਕੀ ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੈਸਰ ਚਰਚਰੀ ।

ਗੁਰੂ ਉਸਤਤਿ ਬੈ ਅੰਤ ਅਰੀਮ ਅਪਾਰ ਜੀ ।

ਕਛੁ ਅਪਨੇ ਭਨੈ ਕਉ ਕੀਨਾ ਛੁਦੁ ਉਚਾਰ ਜੀ ॥ ੧ ॥

ਅਠ ਸਾਖੀਆਂ ਮਹਲਾ ਅਠਾਂ ਕੀਆਂ ॥ ਚਾਰ ਸਾਖੀਆਂ ਮਹਲੇ ਨਾਵੇ ਕੀਆਂ ॥

ਅਠਤੀ ਸਾਖੀਆਂ ਮਹਲੇ ਦਸਵੇਂ ਕੀਆਂ ॥ ਦਸਾਂ ਮਹਲਾ ਕੀਆ ਸਾਖੀਆ ਕਾ ਜੁਮਲਾ ॥50॥

ਦੇਹਰਾ ॥ ਸਭ ਸੰਤਨ ਐਸੈ ਕਹਿਉ ਮਥਿ ਕਰਿ ਬੈਦ ਪੁਰਾਨ ।

ਤਾਰਨ ਕਉ ਹੈ ਧੀਨਗੀ ਡੋਬਣ ਕਉ ਅਭਿਮਾਨ ॥ ੧ ॥

ਕਬੀਰ ਹਰਿ ਦਰੀਆਉ ਸੁਭਰ ਭਗੀਆ ਸਾਧੋ ਕੈ ਮੁਖ ਸੀਪ ।

ਤਾ ਮਹਿ ਸੋਤੀ ਠੀਪਜਹਿ ਚਰਹਿ ਦਿਸਾਵਰ ਦੀਪ ॥ 2 ॥

ਦਾਸ ਦਮਾਸੈ ਦੇਵ ਕੈ ਬਾਣੀ ਸੰਬਸ ਹੋਇ ।

ਜਨ ਰਜਬ ਰਾਜ ਜੀਵਣਾ ਭੂਲਿ ਖੜੈ ਮਤਿ ਕੋਇ ॥ 3 ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਨਾਲੀ, ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਗੁਰ

ਖੀਸਾਵਲੀ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤੱਰ ਤ ਗੋਸਟਿ

ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਕੀ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ।

2. ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰਬਰ 7398

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਬੇਦੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ
 ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। (ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਚਲਾਣਾ 1794 ਬਿ:ਹੰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ)

ਆਰੰਭ :- ਅਥ ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ੧੦ । ਦਸਵੀਂ ਕੀ ॥.....

ਅੰਤ :- ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕੀਰੀ ਪਰਚਰੀ.....

ਇਸ ਹਥ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਅਜਿਤੇ ਰੀਧਾਵੇ ਕੀ, ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ (ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀ ਵਾਰ), ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਫੰਬ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ।

3. ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਇਕ ਅਠਿ ਪੁਰਾਤਨ ਨੁਸਖਾ ਹੈ।

ਆਰੰਭ :- ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਅਥ ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ੧੦ ॥ ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਪਰਚਾ ਦਸਾ ਮਰਨਾ ਕੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ.....

ਅੰਤ :- ਸਭ ਸਿਖ ਸੰਤ ਸਾਧ ਚੁੰਦੇ ਹੈ। ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਜੀਵਹੁ ਕੀ ਠਾਮਣਾ ਪੂਰਨ ਹੋਤੀ ਹੈ ॥ ਜਾਖੀਆ ਪੂਰੀਆ ਹੋਈਆਂ ਗੁਰੂ ਕੀਆ 5੦ ॥ ਸੰਮਤ 1765 ਆਇਤਵਾਰ ਬਿਤ ਪੰਚਵੀ ॥

ਇਸ ਹਥ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਚਲਾਏ ਕੀ ਸਾਖੀ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ੧੦ ਵੀ ਦਨ।

4. ਇਸ ਹਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ " ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾ ਦਾਸ " ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 1765 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਦੱਸੀ ਹੈ ।

ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਦਸਵੀਂ
ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ :

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਨਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸੰਖਿਪਤ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 1765 ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਨੁਸਖਾ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ " ਸੰਮਤ 1766 ਆਇਤਵਾਰ ਬਿਤ ਪੰਚਵੀ" ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵਜੋਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਠਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ, ਕਿ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਜਵੀਂ 1765 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ, ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਉਹਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਡੇਹਰਾ ਹੁਆ।। ਡੇਹਰੇ ਚਉਫੇਰ ਅਨੈਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਹੋਈਆ।। ਸਭ ਠੋੜ ਗਿਰੀਬ ਜੀ ਪੜੀਐ।। ਰਖਾਬੀਸਬਦ ਗਾਵਹਿ ॥ ਉਹਾ ਖਾਲਸੇ ਦਾ

ਨਿਵਾਸ ਹੁਆ ਸਿਖਾ ਉਦਾਸੀਆ ਕਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁਆ। ਸੰਤਹੁ ਸਾਧੋ ਕਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁਆ ।।
 ਓਹਾ ਹਰਿ ਜਸੁ ਹਰਿ ਚਰਚਾ ਹੋਤੀ ਰਹਿਤੀ ਹੈ।। ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਕੇ ਦੱਖ ਕਰ ਗੁਰੂ ਚਿਤ
 ਆਵਦਾ ਹੈ।। ਜੇ ਜੀਉ ਜਾਤਾ ਹੈ ਸੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਕੰਉ ਪਾਵਤਾ ਹੈ।। ਜਗਤੁ ਪੂਜਾ ਚਾੜਤਾ
 ਹੈ।। ਜਿਸ ਜਿਸ ਭਾਵਨੀ ਕਰਿ ਕੰ ਕੇਉ ਪੂਜਾ ਚਾੜਤਾ ਹੈ ਸੇ ਸੇ ਭਾਵਨੀਆ ਗੁਰੂ
 ਪੂਰੀਆ ਕਰਤਾ ਹੈ।। ਛਤ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੋਤੈ ਹੈ।। ਸਭ ਸਿਖ ਸੰਤ ਸਾਧ ਭੁੰਚਤੇ ਹੈ ।।
 ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਹੁ ਕੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤ ਹੋਤੀ ਹੈ " ।। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
 ਡੇਹਰੇ ਦੇ " ਚਉਫੇਰ ਅਨੈਕ ਧਰਮਸਾਲਾ" ਬਣਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗੀ ਹੋਣਗੇ। ਫਿਰ,
 ਉਥੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ
 ਲਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ, ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨੋਂ ਸੰਮਤ ਹੀ ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ
 ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਉਪਰੰਤ
 ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ
 ਨੁਸਖੇ ਵਾਲੀ ਤਾਰੀਖ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ।
 ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ ਤੇ " ਸੰਮਤ 1766 ਆਇਤਵਾਹ ਬਿਤ ਪੰਚਵੀ " ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ
 ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕੇਵਲ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕਰਤਾ ਪਾਸੋਂ ਜਾਂ ਨਕਲ
 ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੋਂ 1765 ਦੀ ਥਾਂ 1766 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ
 ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
 ਦੇ 1765 ਬਿ:/1708 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈ । ਜੇ
 ਇਹ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਵੀ ਮਿਥ ਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ
 ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ 1770 ਬਿ:/1713 ਈ: ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ
 ਨਕਲ ¹ 1798 ਬਿ:/1741 ਈਸਵੀ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤੋਂ
 ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਚੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਕਲਾਪਾਰੀ ਜੀ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ², ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ
 ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦ ਅਕਾਲ ਚਨਾਣੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ
 ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ " ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ " ਦੀ ਰਚਨਾ 1789 ਬਿ:/
 1732 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਉਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ
 1770 ਬਿ:/1713 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1789 ਬਿ:/1732 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਕਰਤਾ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ
 ਰਚਨਹਾਰਾ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਸਾਧੂ "ਸੇਵਾ ਦਾਸ " ਹੈ —
 " ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕੀਨੀ ਪਰਚਰੀ ।।

-
- 1) ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:ਐਮ 684, ਨਕਲ ਸਮਾਂ-1798 ਬਿ:/1741
 2) ਸਿੱਖ ਰੋਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 7398

ਗੁਰ ਉਸਤਤ ਕੀ ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਸਰ ਚਰਚਰੀ"।।

ਪਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਖੋਜੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੂੰ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਾਧੂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ "ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕੀਨੀ ਪਰਚਰੀ " ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ । ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਜਾਂ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ, ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ :

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਠ ਪੰਜਾਹ ਸਾਖੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਔਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਬੰਧੀ ਔਠ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਚਾਰ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 38 ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਰਾਹ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਾਰਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜੋ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਗਲ ਖਾਤ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਤੁਲਤ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ; ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਖਿਆ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤਿ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਵਲੋਂ ਹੋਂਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਇਕਾਗਰ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਨਮੂਨਾ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ " ਕਰਨ ਕਰਾਵਣ ਹਾਰ ਸੁਆਮੀ" ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ , ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਤਿਆਗੀ ਬਿਰਤੀ—ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਆਗਰੈ ਜਾਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ 38 ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜਵਰਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਣਾ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਖਣਾ

ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਤੇ ਕਾਰਵਿਹਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ
 ਖਾਕੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ
 ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ, ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਉਣੀ;
 ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਸੀਦਾ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ; ਆਚਾਰ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਧਰਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੱਸਣੀ, ਸੰਗੀਤ
 ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪਾਠ ਮਾਤ੍ਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਸਾਈ; ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ
 ਨਾਂ ਰੱਖਣਾ; ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਪੂਜਾ ਦੇ ਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿੰਦਨਾ; ਆਦਰਸ਼ਕ ਗ੍ਰਿਹਿਸਥੀ ਤੇ
 ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਰਤੱਵ, ਰੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਆਦਿ
 ਆਦਿ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਰਧਾ-ਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
 ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਬੰਧਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ
 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਜੀਵਨ-ਅੰਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ
 ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 12 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ
 ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਣ ਉਪਰੰਤ
 ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਕੋਲੋਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਜੁਦਾ
 ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜੱਲਾਦ ਪਾਸੋਂ ਕਤਲ ਹੋਏ
 ਦੱਸਣਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਨ
 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ
 ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਜੇਬ-ਕੁਤਰੇ ਦੀ ਅਰਦਾਸ
 ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਜੇਬਾਂ ਕੁਤਰੇ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਪਰ
 ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ — " ਚੋਰ ਕੀ ਹਾਮੀ ਭਰੇ ਨਾ ਕੋਇ "।

28ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚਾਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ
 ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ
 ਥਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ।

29ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਿਰ ਪੰਜ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੀਂਹ
 ਵਰ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ।

50ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਬਾਰੇ
 ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੈਂਦੇ ਖਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ

ਨਈ ਉਕਸਾਏ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਕਟਾਰ ਠਾਠ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ " ਛਤ੍ਰਧਾਰ" (ਅਫ਼ੀਮ) ਦਾ ਅਸਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉੱਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਲਟ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਲਤ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਜੋਂ ਰਿਖਣਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਕੋਲਿਤੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, " ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਕੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹੁ ਜੀ ਉਸ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਮੰਤ੍ਰੀਆਹੁ ਸਿਉ ਪੁਛਿਆ... " ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 24 ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ " ਏਕ ਬੈਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੀ ਠਗੁੜ ਉਤਰੇ ਹੁਏ ਥੇ", ਆਦਿ ਆਦਿ। ਜੇ ਇਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ, ਥਾਂ, ਟਿਕਾਣੇ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਬੰਧੀ 38 ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਰਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲ ਭੇਜਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਹੈ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਾਖੀ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ " ਸੋਧਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਫੱਰਣ 1754 ਬਿ:/1697 ਈ: ਦੀ ਗਲ ਹੈ। 27ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੋਠੇ ਦੇ ਮੋਤੀਆਂ ਜੜੇ ਕੜੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਘਟਨਾ 1735 ਬਿ:/1678 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ:

ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਖੂਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਮੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੋਖਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

" ਏਕ ਬੈਰਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਵਿਦਵਾਨ ਥੇ।। ਲੰਗਰ ਕੇ ਸਿਖ ਘੜੇ ਨੈ ਕਰਿ ਜਲ ਭਰਨ ਜਾਵਹਿ ਤੁਰਕਾ ਕੇ ਬੇਟੇ ਗਲੇਨੈ ਮਾਰ ਕਰਿ ਘੜੇ ਭੰਨ ਛੋਡਹਿ ਉਹ ਤੁਰਕ ਸੈਖ ਕਹਾਵਦੇ ਸੇ।। ਉਨ ਕੇ ਮਾਈ ਬਾਪ ਭੀ ਜਾਨਹਿ ਜੋ ਬੇਟੇ ਹਮਾਰੇ ਐਸਾ ਕਾਮ ਕਰਤੇ ਹੈ।। ਪਰ ਉਹੁ ਮਨਹ ਕਰਹ ਨਾਹੀ।। ਇ ਬਾਤ ਉਨ ਕੋ ਭੀ ਭਾਵੈ।। ਤਾ ਸਿਖਾ ਇਹ ਬਾਤ ਹਜੂਰਿ ਆਨ ਕਹੀ ।।

1) ਪੜ੍ਹੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੋਟੋਲਡ—ਸ: ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 326 ਤੋਂ 329

ਜੇ ਸਰੇ ਪਾਤਸਾਹ ਤੁਰਕਾ ਕੇ ਬੇਟੇ ਗਲੋਨੈ ਮਾਰਿ ਕਰਿ ਘੜੇ ਭੰਨ ਛੋੜਦੇ ਹੋਨਿ।। ਹੁਕਮ
ਹੋਆ ਭਾਈ ਮਸਕਾ ਨਾਲਿ ਪਾਨੀ ਭਰਆ ਕਰੋ।। ਤਾ ਸਿਖਾ ਮਸਕਾ ਰਖੀਆ "।।

(ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 3, ਪੰਨਾ 25-26)

ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾ ਕੇ ਕੀ —ਕਾਰਕ; ਅਬ, ਜਬ, ਤਬ—
ਅਵਿਯ; ਹਮ, ਤੁਮ, ਉਨ—ਸਰਵਨਾਮ; ਹੋਤਾ, ਜਾਨਤਾ, ਕੀਆ, ਹੁਏ—ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ
ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਲ-ਸਾਧਾਰਣ ਉਤੇ,
ਖਾਸ ਕਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉਤੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ
ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਇਹ ਰੰਗਣ ਉਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲਿਖਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ " ਜਫ਼ਰਨਾਮੇ" ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:-

" ਜਬ ਪਰਵਦਗਾਰੁ ਅਦਾਲਤ ਪਰਿ ਬੈਸੇਗਾ ਅਰੁ ਤੁਮ ਸਿਉਂ ਪੁਛੇਗਾ ਜੇ ਰਾਮ
ਦਾਸ ਤੇਰਾ ਕੀ ਫੇਕਿਆ ਸੀ।। ਜੇ ਉਨ ਕੇ ਸਾਥਿ ਤੁਮ ਐਸੀ ਤਾਦੀ ਕੀਨੀ।। ਤਬ ਤੂ
ਕਿਆ ਜਬਾਬੁ ਕਰੀਗਾ।। ਖਬਰਿਦਾਰੁ ਹੋਹੁ ਉਹੁ ਵਖਤ ਆਇਆ ਕੇ ਆਇਆ।। ਦੂਰਿ
ਨ ਜਾਣੁ ਅਰ ਤਿਸ ਵਖਤ ਮੈ ਦਾਵਨਗੀਰ ਹੋਵਉਗਾ ਕੇਈ ਜਬਾਬੁ ਆਗੈ ਸਦੇਕੁ ਰਖੁ।।
ਠਾਹੀ ਤਾ ਦੇਜਕ ਕੀ ਸਜਾਇ ਮਿਲੈਗੀ।। ਜਿਤਨੈ ਦੇਜਕ ਬਣਾਏ ਹਹਿ ਤਿਤਨੈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ਾ
ਕੇ ਨਮਿਤ ਬਣਾਇ ਹੈ।। ਉਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੁ ਅਰੁ ਕੀਕਾ ਬਰਾਬਰਿ ਹੈ।। ਕੀੜੈ ਕੀ
ਪੁਕਾਰਿ ਪਹਿਨੈ ਸੁਨਤਾ ਹੈ।। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੀ ਪੁਕਾਰਿ ਪਾਛੈ ਸੁਨਤਾ ਹੈ "।।

(ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 13, ਪੰਨਾ 72-73)

ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਆਨੀ ਜਾ ਰਹੀ
ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਖਲਿਹਾਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਨਾਤਮਕ ਢੁਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਬੰਧਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ
ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ
ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੀ
ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਹੀ; ਜਿਵੇਂ :-

" ਫਿਰਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਭਾਈ ਤੁਮ ਛੂਟਿ ਜਾਵਹੁ।। ਤਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਇਸ ਬਚਨ ਕਰਿ
ਸਿਖਾ ਕੇ ਜੀਜੀਰ ਖੁਲਿ ਰਏ।। ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੀਸਰੈ ਸਿਖ ਕੀ ਓਰਿ ਦੇਖਿਆ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ
ਸਿਖਾ ਤੂ ਭੀ ਉਠਿ ਜਾਹੁ "।।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਕ ਹਾਲੇ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ । ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਵਾਕ ਨੂੰ ਤੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ " ਤਾਂ " " ਫਰ ", " ਤਬ ", " ਅਰ " ਆਦਿ ਯੋਜਨਾਂ ਤਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ ਜਾਂ ਸੌ ਸਾਖੀ
=====

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ " ਸੌ ਸਾਖੀ " ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੌ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਨਈ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖੱਧਰ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨਵਾਦੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਭਵਿਖਤ ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ¹ਰਾਮ ਕੁੰਵਰ ਜੀ (ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੇ ਉਹ ਲੇਖਕ—ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲਿਆ ।

ਕੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ/ਜੀ ^{ਸਿੰਘ} ਨੇ ਰਚੀ ਅਥਵਾ ਲਿਖਵਾਈ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸੰਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1791 ਬਿ:/1734 ਈ: ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ —

ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਭੂਪਤੀ ਸਤਾਰਾਂ ਸਤ ਨੌ ਏਕ

ਸਾਹਿਬ ਸਾਖੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਮਲਕੀ ਦੁਤਿਆ ਭੇਕ "।।

ਫਿਰ, ਅੰਤਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1781 ਬਿ:/1724 ਈ: ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ —

" ਸੰਮਤ ਸਤਰਾਂ ਸਹਸ ਬਾ ਅਸੀ ਏਕ ਸੁਭਾਸ,

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖ ਸਾਖੀਆਂ ਧੋਬੀ ਕਰੀ ਜਗਿਆਸ " ।।

ਸੋ ਮੁੱਢ ਵਿਚ 1791 ਬਿ:/1734 ਈ: ਤੇ ਅਖੀਰ 1781 ਬਿ:/1723 ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਗਈ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ—ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

- 1) ਬਾਬਾਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਵੰਸ ਦੇ ਭੂਸ਼ਣ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਨਾਮ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸਦਾ ਕਲਗੀਧਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਾਜਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਤੱਤ ਮਨੂਮ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਰਾਮ ਕੁੰਵਰ ਜੀ ਨੇ ਦਸਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ।

(ਮਹਾਂ ਕੋਸ਼—ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 774)

ਫਿਰ, ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਰਣ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਮੁਸਲੀ ਸੇਵਨ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬਾਰੇ। ਸੋ ਇਵੇਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ 1781 ਬਿ:/ 1724 ਈ: ਜਾਂ 1791 ਬਿ:/ 1734 ਈ: ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭੌਂਡੇ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਰੁਪਿਆਂ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈਮੂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਪੇਸ਼ੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—

" ਦੇਸ ਬੇਚ ਕਰ ਜਾਹਿ ਫਿਰੀਗੀ। ਗਾਜ਼ੀ ਤਬ ਮੋਰ ¹ਭੁਜੀਗੀ"

ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

1. " ਪਾਡਵਾਂ ਵੇਲੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ²ਹੋਈ "।
2. " ਖੱਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਨਾਉਂ ³ਹੋਇਆ "।
3. " ਈਸਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੂਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ⁴ਹੋਈ "।
4. ਹਰੀ ਚੰਦ ਦੀ ਕਥਾ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ⁵ਲਿਖੀ ਹੈ ।
5. " ਸਤਲੁਜ ਕਾ ਧੰਨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ 1899 ਵਿਚ ⁶ਲਵਾਂਗੇ "।

ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਕਾਵਿ-ਭਾਗ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚਾ ਹੈ।

ਉਵ ਦਸਿਆ ਇਹ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਲੀ "ਸੋ ਸਾਖੀ" ਜੁਬਤ ਕਰ ਲਈ ⁷ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਖੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਪਵਾ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਮਿਲਦੇ ਹਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮਿਤੀ-ਬੱਧ ਨੁਸਖਾ 1893 ਬਿ:/ 1836 ਈ: ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ:ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ।

---

1)	ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ	-	ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ	85
2)	"	"	"	1
3)	"	"	"	13
4)	"	"	"	14
5)	"	"	"	20
6)	"	"	"	37

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ

=====

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 2827—ਮੁਕੱਮਲ
ਨਕਲ ਸਮੇਂ 1883 ਖਿ: ਲਿਖਾਰੀ—ਨਾਮਾਲੂਮ
ਆਰੰਭ :- ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਯਾਰਵੀਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀ
ਭਗਤ ਮਾਲਾ। ਏਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੀਂ....

ਅੰਤ :- ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇਹ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨੁ ਹੈ ਸੇ ਤਾਂ ਦੇਹ ਅਛਿਤ ਹੈ। ਤੇ ਵਾਸਤਵ
ਬੀੜਾ ਜੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੇ ਪਾਨ ਕਥ ਸੁਪਾਰੀ ਚੂਨਾ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਡੇਡਾਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗੁ
ਓਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਜੋ ਸਿਖ ਆਪਣਾ ਅਭਿਮਾਨੁ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਛਡੇ ਹੈਨ ਸੇਈ ਗੁਰਮੁਖ
ਹੁੰਦੇ ਹੈਨ। 19੦। ਬੋਲੇ ਭਾਈ ਵਾਹਗੁਰੂ, ਸਾਖੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਮਾਪਤ ਮਸਤੁ ਸੁਭ
ਮਸਤੁ। ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ—ਪਾਤਸਾਹੀ। 1। ੧। ਪਾਤਸਾਹੀ। 2। ਪਾਤਸਾਹੀ। 3।
ਪਾਤਸਾਹੀ। 4। ਪਾਤਸਾਹੀ। 5। ਪਾਤਸਾਹੀ। 6। ਪਾਤਸਾਹੀ। 7। ਪਾਤਸਾਹੀ। 8।
ਪਾਤਸਾਹੀ। 9। ਪਾਤਸਾਹੀ। ੧੦। ਇਕ ਸੌ ਤੇ ਸਠਿ ਸਾਖੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਬੋਲੇ
ਭਾਈ ਜੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ ਹੈ।

ਹਾਕ ਸੁਦੀ 11 12। ਥਿਤ ਰੋਥ। ਵਾਰ ਸੁਕ੍ਰ। ਪੋਥੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।

ਸੰਮਤ 1883 11 ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਇ 11

2. ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੰ: 564

ਆਰੰਭ :- ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਯਾਰਵੀਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀ
ਭਗਤ ਮਾਲਾ। ਏਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ... ।

ਅੰਤ :- ਪਾਨ ਕਥ ਸੁਪਾਰੀ ਚੂਨਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਡੇਡਾਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਜੋ
ਸੰਤ ਆਪਣਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਛਡੇ ਹੈਨ ਸੇਈ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈਨ। ੧। ਬੋਲੇ ਭਾਈ ਜੀ
ਵਾਹਗੁਰੂ। ਸਾਖੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਮਾਪਤ ਮਸਤੁ ਸੁਭਮਸਤੁ। ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ।
ਪਾਤਸਾਹੀ 1। 14। ਪਾਤਸਾਹੀ 3। 9। ਪਾਤਸਾਹੀ 3। 2। ਪਾਤਸਾਹੀ 4। 6।
ਪਾਤਸਾਹੀ 4। 7। ਪਾਤਸਾਹੀ 6। 23। ਪਾਤਸਾਹੀ ਸਤਵੀਂ ਅਠਵੀਂ। ੧। ਪਾਤਸਾਹੀ 9। ੧।
ਪਾਤਸਾਹੀ 10। 13। ਜੁਮਲਾ (ਜੋੜ) ਦੇਹਰਾ :-

ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਹਰਿ ਸਿਮਰੀਐ, ਬਿਰਥਾ ਸਾਸ ਨ ਖੋਇ ।

ਕਿਆ ਜਾਣਾ ਇਸ ਅੰਤ ਕਾ, ਇਹੀ ਸਾਸ ਮਤ ਹੋਇ ।

ਨੋਟ :- ਇਹ ਖਰੜਾ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 1912 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛੱਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

3. ਸ਼ੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ :

ਨਕਲ ਸਮਾਂ - 1861 ਬਿ:

ਆਰੰਭ - ਏਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੀ ਸਿਖਾ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਸਭਨਾ ਦੇਸ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੋਏ।।।।।

ਅੰਤ:- ਸੋ ਪਾਠ ਕਥ ਸੁਪਾਰੀ ਚੂਨਾ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਛਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਜੋ ਸਿਖ ਆਪਣਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਛੋਡਦੇ ਹੋਏ ਸੋਈ ਗੁਰਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ।।193।।

ਬੋਲਹੁ ਭਾਈ ਜੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਾਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਪਤ ਮਸਤ ਸੁਭ ਮਸਤ।। ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। ੧।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 2।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 3।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 4।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 5।।

ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 6।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 7।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 8।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। 9।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। ੧੦।।

ਇਸ ਸਉ ਤੇ ਤੇਹਨ ਸਾਖੀਆ ਪੂਰੀਆ ਹੋਈਆ।। ਬੋਲਹੁ ਭਾਈ ਜੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ।। ਫਗਣ ਦਿਨ ਤੇਰਸ।। 13।। ਬਿਤ ਸਪਤਮੀ ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਪੋਥੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ।। ਸੰਮਤ 1861।।

ਭੁਲਿਆ ਚੁਕਿਆ ਬਖਸ ਲੈਣਾ।। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੋਰ ਸੁਖ ਹੈ।। ਗੁਰੂ ਚਿਤ ਆਵੈ।।

4. ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ; 7398

ਇਹ ਪੋਥੀ ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਨੇ 1794 ਬਿ:/1737 ਈ: ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਪੋਥੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਕਲ ਹੈ।

ਆਰੰਭ:- ਏਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੀ ਸਿਖਾ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।। ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ.....

ਅੰਤ:- ਸੋ ਪਾਠ ਕਥ ਸੁਪਾਰੀ ਚੂਨਾ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਛਡਦਾ ਹੈ।। ਤਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।। ਤੈਸੇ ਜੋ ਸਿਖ ਆਪਣਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਿ ਆਦਾ ਛੋਡਦੇ ਹੋਏ।। ਸੋਈ ਗੁਰਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ।। 190।।

ਬੋਲਹੁ ਭਾਈ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਾਖੀਆਂ ਪੂਰੀਆ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਪਤ ਮਸਤ ਸੁਭ ਮਸਤ।।

ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ..... ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ " ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ।। ਟਹਿਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ।।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ:

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਥੱਲੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਇਉਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨ ਦੀ ਪੂਰੀ

ਤਸੱਲੀ ਨਗੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1912 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ: " ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਯਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਲ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਢੂੰਡ ਦੀ ¹ ਮੁਥਾਜ ਹੈ"। ਉਂਵ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ " ਏਹ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਥੋਂ ਸਿਖਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੁ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਸਭ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਤੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਮਲੂਮ ਕਰਾਵੇ। ਜੁ ਅਸੀਂ ਭੀ ਜਾਣੀਏ ਜੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਵਰਤਣਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਾਨੂੰ ਭੀ ਗੀਸ ਆਵੇ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਵਚਨ ਕੀਤਾ। ਜੁ ਤੁਸਾਂ ਭਲਾ ਪ੍ਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਵਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਸਾ ਭੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਮ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਪਾਤਸਾਹੀ ਦਸਵੇਂ ਥੀ ਅਦਾਸ ਕ੍ਰ ਕੇ ਪੁਛਿਆ ਜੀ। ਸੇ ਅਸੀਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਰਿਦਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਨਣਾ। ਤੇ ਐਸੀ ਹੀ ਵਰਤਣ ਰਖਣੀ ਤੁਸਾਨੂੰ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਵੇਗੀ। . . . . ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖਾਸ ਰਸਨਾ ਥੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਖਿਆਨ ² ਕਰਦਾ ਹਾਂ" ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਥੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ. . . ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਉਂ ਕਰ ਸਮਝੀਐ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੀ ਕਹਿਆ. . . "। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਏਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀਰਤਨੁ ਹੀ। ਪਰ ਹੋਰ ਭੀ ਜੇਕੋ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਕਰਮ ਹਨ ਸੇ ਭੀ ਮੈਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਅਖਦਾ ਹਾਂ"। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਅਉਤਾਰ ਜਗਤ ਦੇ ਉਦਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ. . . ਪਰ ਜਿਤਣਿਆਂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਭ ਦੇਸ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਓਹੁ ਭੀ ਸਭੇ ਨਾਹੀ ਗਿਣੇ ਜਾਏ। ਪਰ ਜੇਕੋ ਮੇਰੇ ਸਮਝਨ ਵਿਚ ਆਵਦੇ ਹਨ। ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਥਾਉਂ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰ ਕਰਕੇ ³ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹਾਂ " ।

ਸੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ, ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ

-
- 1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1912 ਈ: —ਭੂਮਕਾ
  - 2) " " " —(ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾ ਨੁਸਖਾ) — ਪੰਨਾ 273
  - 3) " " " " " " — ਪੰਨਾ 236

ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਨ।

ਉਵ ਵੀ ਜੇ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਜੁਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁਲਤ ਬਿਆਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਕਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

1. ਕਈ ਥਾਈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੀ ਗੁਲਤ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:-
  - ੳ) ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੋ ਲੁਣੇ ਕਰਮ ਕਾ ਖੇਤੁ
  - ਅ) ਨਹ ਕਛ ਜਨਮੇ ਨਹ ਕਛ ਮਰੈ ਆਪਨ ਚਲਤ ਅਪਣੀ ਕਰੈ ।
2. ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਆਸ਼ੇ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, " ਜੋ ਏਥੇ ਪਿੜ੍ਹਾ ਦੇ ਨਮਿਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਿੜ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਹੁਚਦਾ ਹੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁਚਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਪਹੁਚਦਾ ਹੈ....ਜੋ ਪਿੜ੍ਹਾ ਦੇ ਦਿਨ ਆਵਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਆਨ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਖੜੀਆਂ ਬ੍ਰਹਮਣਾ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਦੇ ਪਿੜ੍ਹਾ ਬ੍ਰਹਮਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰਦੇ ਹੈ। ਓਹ ਅਹਾਰ ਉਨਾ ਨੂੰ ¹ਪਹੁਚਦਾ ਹੈ " ।

ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਭਾਰੀ ਉਕਾਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਧਰਮ ਦਾਸ ਖੇਟੜ ਤੇ ਡੂਗਰ ਦਾਸ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ " ਪਿਛਲੀ ਰਾਤੀ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਵਾਹਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ। ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਇ ਕੇ ਗਿਰੰਥ ਜੀ ਦਾ ²ਚਰਨ ਕਰਨਾ"। ਪਰ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗਿਆਨੀ ਅਥਵਾ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇਵਲ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੀ ਸਨ।

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 90, ਪੰਨਾ 350

2) " " " —ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 47, ਪੰਨਾ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਮੂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ :-

" ਆਮੂ ਪੈਤੀ ਖਰਖ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਇ ।

ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆ ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਇ । 40।। "

" ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ੧੦ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਕਾ " ਵਿਚ ਖਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਗੁਰ ਬਿਨਾਸਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਸਦੇ/ਹਨ :-

" ਸੇਠਾ ਸਿੰਘ ਕਹੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ। ਸੜ੍ਹਹ ਸਤ ਅਠ ਸਠ ਨਿਜ ਓਭਾ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਨਾਏ। ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਅਤਿ ਅਨੁਪਮ ਗਾਏ।।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਦੁਦਾਸੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਨਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਨਾ 73 ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ—

ਦੱਖਨ ਦਿਸ ਸਤਿਗੁਰੁ ਗਏ, ਸੰਗਤ ਭਈ ਉਦਾਸ ।

ਧੀਰਜ ਦੇਵੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰਚ ਸਾਖੀਆਂ ਖਾਸ। 99।

ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹੜਾ ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚੀਆਂ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਅਤੇ "ਰੱਚ" ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਹੀ ਲੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨਾ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਨਈਂ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।

ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿਲੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਵਲ ਲਿਖੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ "ਟ੍ਰੰਪ" ਦੇ "ਵਾਂਸਲੈਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਭਰਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਨਕਲ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :-

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ —

• ੧ ਓ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ ।।

ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾ ਪਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਭੈਰੋਤ ਬੰਦਨਾ ਬਹੁਟੇ ਸਮਾਦਾਰ

ਵਾਚਨਾ ਕਿ ਇਧਰ ਆਉਣ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਵਾਧੂ ਦਾ ਅਧਕ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋਇ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਸਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ। ਤਾਪ ਕੀ ਕਥਾ ਦੇ ਖਾਰੀ ਸੁਹੀ। ਪਰ ਸੰਦਰ ਕੀ ਸੈਵਾ ਮੇ ਕੋਈ ਆਲਕ ਨਾਹੀ।। ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਣ ਛੂਟ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਪਰਬਤਾ ਬਖਾਨਾ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਬਸੇ ਹੈਨ। ਸਲੋਛੋ ਕੀ ਦੇਸ ਮੇ ਦੇਹੀ ਹੈ। ਬਸਤੀ ਮੇ ਬਾਲਕ ਜੁਵਾ ਇਸਤਰੀ ਸਨਾਮਤ ਨਾਹੀ।। ਮੁਛ ਮੁਛ ਕਰ ਮਾਰਦੇ ਹੈਨ।। ਰੁਰੂ ਦਹੇਰੀ ਬੀ ਦੁਨਾ ਦੇ ਸੰਗੁ ਮਿਲਿ ਗਏ ਹੈਨ।। ਹੀਦਾਲੀਏ ਮਿਲਿ ਕਰ ਮੁਕਬਰੀ ਕਰਦੇਹੈਨ।। ਸਖੀ ਰਹੁ ਛੋੜ ਗਏ ਹੈਨ। ਸੁਤਸਦੀ ਭਾਗ ਗਏ ਹੈਨ।। ਸਾਡੇ ਪਰ ਅਬੀ ਤੇ ਆਹਾਲ ਦੀ ਰੱਛਾ ਹੈ।। ਕਲ ਕੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀ।। ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਟਲ ਹੈਨ। ਬਿਲੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰੇਨੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਤ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ। ਪੋਥੀਆ ਜੋ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹਾਥਿ ਭੇਜੀ ਥੀ ਉਨਾ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ 303 ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਪਖਿਆਨ ਦੀ ਪੋਥੀ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਸੀਹਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀ। ਤਾਮ ਮਾਲਾ ਕੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਖਬਰੁ ਅਬੀ ਮਿਲੀ ਨਹੀ। ਕਰਿਸਨਾਵਤਾਰ ਪੂਰਬਾਰਥ ਤੇ ਮਿਲਾ। ਉਤਾਰਥ ਨਾਹੀ।। ਜੋ ਮਿਲਾ ਅਸੀਂ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗੇ।। ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਗੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਭਾਗ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰਨਗੇ।। ਤੇਨੇ 5 ਸੇਰਾ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਕੀ ਘਰਨੀ ਕੇ ਆਭੂਖਨ ਨਈ ਦੁਰੂ ਤਿਆ ਖੰਡੂਰ ਸੇ ਭੇਜਾ ਹੈ। 17 ਰਜਤਪਨ ਬੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੇ ਭਰ ਪਾਨੇ। ਪੰਜ ਰਜਤਪਨ ਇਸੇ ਤੇਸਾ ਦੀਆ।। ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਰਕਾ ਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੇ ਉਠਿ ਜਾਵੇਗਾ।। ਮੋਤਸਈਠ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀ ਦੀਆ। ਜੋ ਦਿੰਦੇ ਤਾ ਬੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੇ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਦੇ। ਅਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਛਿਆ ਰਹੀ ਤਾ ਕੁਆਰ ਦੇ ਮਗੀਨੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ 22 ।। ਦਸਖਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ। ਰੁਰੂ ਚਕੁ ਬੁੰਗਾ। ਜੁਆਖ ਪੋਰੀ ਮੈ " ।।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ:- ਤਿਲੋਕਾ ਜਾਤ ਦਾ ਸੂਹੜ ਸੂਰਮਾ ਹੈਸੀ। ਤੇ ਮੁਕਲਾ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈਸੀ।। ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਆਇਆ।। ਜੋ ਅਸਾਡਾ ਕਰਮ ਜੁਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਧਰਮ ਅਸਾਡਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਉਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।। ਤਾ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਰਿਦੇ ਕਰਕੇ ਹੀਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।। ਹੋਰ ਆਪਣੇ ਛਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਥਿਰ ਰਹਣਾ।। ਇਕਸ ਦਿਨ ਜੋ ਸਿਕਾਰ ਚੜੇ ਸਿਨ ਤੇ ਤਿਲੋਕੇ ਨੇ ਘੋੜਾ ਦੌੜਾਇ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਮਿਰਗੀ ਨੂੰ ਤਰਵਾਰ ਚਨਾਈ।। ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਬੀ ਬਚਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੈ ਆਇਆ।। ਤਾ ਉਸ ਨੇ ਕਾਠ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਘੜਾਇ ਕੇ ਫਲ ਮਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ।।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ।

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਅੰਤਰ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀ

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਮਿਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

" ਕੁਰਬੰਦ ਦੇ ਜਿਤਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਣਾ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਜਾ ਤੇ ਸਦਾ ਜੁਵਾਨ ਰਹਦੇ ਸੇ।। ਸਭ ਆਏ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਰਨੀ ਨਕੇ।। ਮਰਦਾਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਏ ਭਾਈ ਕਲਜੁਗ ਸੇ ਬਰਖਾਂ ਦੀ ਆਰਜਾ ਹੈ।। ਤੇ ਚਾਲੀਆ ਬਰਸਾ ਤੇ ਉਪਰੰਤ ਹੋਇਆ ਮਨੁਖ ਜੁ ਬੁਵੇਪਾ ਆਵਤਾ ਹੈ।। ਤੁਸਾਡੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਰੈਨ ਤੇ ਸਦਾ ਜੁਆਨ ਰਹਦੇ ਹੋ ਤੁਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਉਨਾ ਕਹਿਆ ਸਚੁ ਬੋਲਦੇ ਹਾ ਸਚ ਕਮਾਵਦੇ ਹਾ ਸਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰਦੇ ਹਾ ਕਲਜੁਗ ਉਥੇ ਹੀ ਪਰ-ਵਰਤਿ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੂੜ ਕੁਸਤ ਹੋਦਾ ਹੈ।। ਤਾ ਮਰਦਾਨੇ ਕਹਿਆ ਜੇ ਤੁਸਾ ਨੂੰ ਏਹ ਬੁਧ ਕਿਥੋ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ।। ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਆ ਅਸੀਂ ਸਾਸਤ੍ਰਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸੀਤਾ ਸਾਧਾ ਦਾ ਸੰਗਿ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।। ਤਾ ਮਰਦਾਨੇ ਕਹਿਆ ਜੇ ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਜਪਦੇ ਹੋ ਕਿ ਨਾਗੇ ¹ਜਪਦੇ"।।

ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਰ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ" ਏਕ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਰ ਵਿਸ਼ਨ ਅਰ ਮਹੇਸ਼ ਸੇ ਤੀਨੋ ਕੇ ਮਨ ਮੇ ਆਈ ਕਿ ਹਮ ਤੀਨੋ ਤੇ ਏਕ ਸਾਰਖੇ ਹੈ ਪਰ ਹਮ ਤੀਨੋ ਮੇ ਈਸ਼ਵਰ ਕਠੁਣ ਹੈ ਤਾ ਬ੍ਰਹਮੇ ਮੈ ਜੇ ਜਗਤ ਨੂ ਉਤਪਤ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤਾ ਤੇ ਮੈ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ, ਅਰ ਵਿਸ਼ਨ ਕਹਾ ਮੈ ਜੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤਾ ਤੇ ਮੈ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ ਅਰ ਸ਼ਿਵ ਕਹਾ ਮੈ ਜੇ ਸੰਤਾਰ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸੇ ਮੈ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ ਤਬ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਿੰਗ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਆ ਅਰ ਕਹਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਲਿੰਗ ਕਾ ਅੰਤ ਦੇਖ ਆਵੈ ਸੇ ਤਿਸ ਕੋ ਮੈ ਈਸ਼ਵਰ ²ਜਾਨੈਗਾ"।।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਠੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫਰਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਾਲਾ ਨਗੇ ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1775 ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ, ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅਗੋਂ ਉਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸੁਣਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇ ਇਉਂ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋਤ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ — ਪੰਨਾ 137

2) " " — " 30

ਪਰ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਰਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ² ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੇ ਪੰਨਾ 143 ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਖੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸਾਖੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਪੰਨਾ 67, 68 ਉਤੇ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਖਾਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਭੁੱਲ ਸਮਝ ਕੇ ਸੋਧ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।"³

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 126 ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਕੁਹਲੀ ਨੂੰ ਸੰਗਲਾ ਦੀਪ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਨਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਾਖੀ ੪ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚ ਸਫਾ 110, 111, 112, 113 ਉਤੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:-

" ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਕੁਹਲੀ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹੁਦਾ ਹੋਸੀ ਤੇ ਵਰਨਾ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੀ।। ਤੇ ਇਕ ਪੰਡਤ ਕਾਸੀ ਥੀ ਅਣਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਥਾ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਸੁਣਾਇੰਦਾ ਸੀ।। ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪੁਛਿਆ।। ਤਾਂ ਉਸ ਆਖਿਆ ਮੈਂ ਕਾਸੀ ਥੀ ਆਪਣਾ ਪੁਤ੍ਰ ਭੇਜ ਕੇ ਅਣਵਾਇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।। ਤੇ ਪੰਡਤ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਕਹਾਵਦਾ ਸੀ।। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਹਿਬ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਪੰਡਤ ਜੈਸੇ ਏਹੁ ਸਿਖ ਅੰਨੰਨ ਭਗਤ ਹੈਨ ਤੈਸੇ ਹੋਰ ਥੋੜੇ ਹੈਨ।। ਤਾ ਪੰਡਤ ਸਾਇਤ ਭਲੀ ਗਿਣ ਕੇ ਲਗਨ ਸਗਨ ਮਨਾਇ ਕੇ ਤੇ ਗਣੇਸ ਨੂੰ ਪੂਜ ਕੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਥੀ ਖਰਚ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ ਸੈ ਰੁਪਈਆ ਦਿਵਾਇਆ।। ਤੇ ਕਾਸੀ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਅਗੇ ਥੀ ਸਨਮੁਖ ਗਯਾ ਆਇਆ।। ਤਾ ਏਹੀਫਿਰ ਮੁੜ ਆਇਆ।। ਤਾ ਸਾਹਿਬ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਤੁਸੀ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਕਹਾਵਦੇ ਹੋ ਤੇ ਗਧੇ ਦੇ ਸਗਨ ਥੀ ਮੁੜ ਆਏ ਹੋ ।। ਹੁਣਿ ਸਿਖਾ ਦੀ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਵੇਖੋ।। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਭਾਈ ਸਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸਾਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਰਾਜੇ ਸਿਉਨਾਭ ਦੀ ਨਗਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਗਿਰੰਥ ਛੋੜ ਆਏ ਹੈ।। ਕੋਈ ਉਥੇ ਨੈ ਆਵੈ।। ਤਾ ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਉਠ ਖੜ ਹੋਇਆ।। ਤਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਲਿਖ ਦਿਤੀ।। ਤੇ ਪੰਜ ਪੰਸੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਨੈ ਆਇਆ ਸੀ ਅਰਦਾਸ ਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਚ ਦਿੱਤੇ।। ਤੇ ਉਸੇ ਰਾਹ ਉਠ ਤੁਰਿਆ ।।

-
- 1) ਇਹ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਕੈਕਸਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਨਾਰਕਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੀਆਂ ਚਰਾਗ ਦੀਨ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਸੀ।
  - 2) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ -ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ 17, 18
  - 3) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ- " " " " " ਪੰਨਾ 18
  - 4) " " " " " " " ਪੰਨਾ 18

ਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਆ ਏਹ ਪੰਡਤ ਅੰਸੇ ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹੈਨ। ਜੋ ਬਿਤ ਵਾਰ ਗ੍ਰਹ ਨਿਛੜੁ ਨਹੀ ਪੁਛਦੇ। ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹੈਨਿ। ਤਾ ਉਥੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਲੈਣ ਨੂੰ ਗਇਆ। ਸੰਗਲਾ ਦੀਪ ਵਿਚ ਜਾਇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸਾਥ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਪਦਾਰਥ ਭੇਟ ਲੈ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਚਰਨੀ ਆਇ ਲਗਾ। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਤੂ ਮੋਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਵਾਰੀ ਤਾ ਸਭ ਜੋਗ ਦੀ ਕਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਜੋਗ ਕਿਸ ਸਾਧਣਾ ਹੈ। ਤਾ ਪੋਥੀ ਪਾੜ ਕੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਅਨਿਨ ਭਗਤਿ ਬਾਣੀ ਗਿਰੰਥ ਜੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਜੋ ਚਿਤ ਲਾਇ ਕੇ ਸੁਣੇਗਾ ਤਾ ਉਸ ਦਾ ਉਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਮੋਖ¹ ਹੋਇਆ। 126।।

"ਉਦਾਹਰਣ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6 " ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਵਿਚੋ:-

ਐਰ ਕਥਾ ਸੁਨਹੋ ਹਿਤ ਲਾਈ। ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੀ ਸਭ ਸੁਖਦਾਈ।

ਕਾਸ਼ੀ ਤੇ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਆਯੋ। ਗੋਪਾਲ ਰਾਇ ਤਿਹ ਨਾਮ ਸੁਰਾਯੋ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਸੁਨ ਕੀ ਆਵਾ। ਦਰਸਨ ਕਰ ਅਤਿ ਹੀ ਸੁਖ ਪਾਵਾ।। 122।।

ਦੇਹਰਾ।। ਦਯਾ ਸਿੰਧ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਕਹਾ। ਪੰਡਿਤ ਕਥ ਸੁਨਾਇ ।

ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਨ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੋ ਪੰਡਿਤ ਸੁਨ ਸੁਖ ਪਾਇ।। 123 ।।

ਚੌਪਈ।। ਜਨਮ ਸਫਲ ਨਿਜ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨਾ। ਜਸ ਨਾਇਕ ਕਾਰਜ ਮੋਹਿ ਠਾਨਾ।

ਲਾਗੋ ਕਥਾ ਕਰਨ ਸਨ ਲਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਸੁਣੈ ਨੈਮ ਨਿਤ ਪਾਈ।

ਜਗ ਉਪਕਾਰ ਕਥਾ ਨਿਤ ਸੁਣੈ। ਬਛਨ ਰੀਤ ਸਭ ਹੀ ਜਗ ਗੁਣੈ।।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਸ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ। ਸ੍ਰੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਣੈ ਜੁ ਸਾਰ।। 124।।

ਦੇਹਰਾ।। ਤੈਸ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੁਣੈ ਜਗ ਜੀਵਨ ਕੇ ਹੇਤ ।

ਬੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਇਨ ਕੇ ਕਰੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਨਿਰੋਤ ।। 125 ।।

ਚੌਪਈ।। ਹੇਤ ਕਥਾ ਨਿਤ ਨੈਮ ਕਰਾਯੋ। ਤਬ ਲੋ ਭਾਈ ਸਾਠੈ ਆਯੋ।

ਆਇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਪਗ ਠਪਟਾਨਾ। ਬਹੁ ਆਦਰ ਤਿਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਠਾਨਾ।

ਬਹੁਰੋ ਸਾਠੈ ਜੀਨ ਉਚਾਰ। ਬਾਵਲੀ ਭਈ ਤੁਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤਿਆਰ ।

ਪੰਨ ਸਾਠੈ ਕਹਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਠਾਨਾ। ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਗੁਰ ਨਿਖ ਸਵਾਨਾ ।। 126 ।।

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ, ਸਾਖੀ ਨੰ: 126, ਪੰਨਾ 364, 365

ਦੇਹਰਾ ॥ ਪੰਡਿਤ ਸੁਨ ਅਨੰਨ ਬਚ ਸਿਖ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰ ਉਚਾਰ ।

ਹੋ ਅਨੰਨ ਗਾਧਾ ਕਹੋ ਗੁਰ ਫਿਗ ਨਿਤ ਵਿਚਾਰ ॥ 127 ॥

ਚੌਪਈ ॥ ਪੰਡਿਤ ਮਨ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰੀ। ਕਬ ਪਰਤਾਵਾ ਨੈਹੁ ਸੁਧਾਰੀ ।

ਪੰਡਿਤ ਮਨ ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਜਾਨੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਭ ਘਟ ਗੁਰ ਗਿਆਨੀ ।

ਪੰਡਿਤ ਪੁਰਾਣ ਭੋਗ ਭੀ ਪਾਯੋ। ਸੁਨ ਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਹਰਖਾਯੋ ।

ਪੰਡਿਤ ਕੇ ਧਨ ਦੋਓ ਅਪਾਰਾ। ਪਾਇ ਦਰਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁਖ ਧਾਰਾ ॥ 128 ॥

ਦੇਹਰਾ ॥ ਬਹੁਰੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਕਮਲ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਕਹਾ ਸੁਨਾਇ । ਪੋਥੀ

ਔਰ ਵੇਦਾਂਤ ਕੀ ਪੰਡਿਤ ਲਹੁ ਮੰਗਾਇ ॥ 129 ॥

ਚੌਪਈ ॥ ਹਰਖ ਧਾਰ ਪੰਡਿਤ ਯੋ ਕਹਾ। ਕਾਂਸੀ ਮੱਧ ਪ੍ਰਭੂ ਸੋ ਅਹਾ। ਆਗਿ ਯਾ ਹੋਇ

ਜਾਇ ਨੈ ਆਵੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮੈਂ ਤੁਮੈ ਸੁਨਾਵੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਕਹਾ ਦੇਰ ਨਹਿ ਕੱਯੈ। ਜਾਇ

ਕਿਤਾਬ ਸੋਈ ਨੈ ਅੱਖੈ। ਪੰਡਿਤ ਸੁਨ ਮਨ ਆਨੰਦ ਪਾਯੋ। ਸੋਧ ਮਹੂਰਤ ਸੁਭ ਦਿਨ ਪਾਯੋ। 130 ॥

ਦੇਹਰਾ ॥ ਨਖੰਸ਼ਤ੍ਰੁ ਸੁਭ ਲਗਣ ਔ ਮਹੂਰਤ ਭਲੇ ਨਿਹਾਰ ।

ਜਾਇ ਗੁਰੁ ਜੀ ਕੋ ਕਹਾ ਅਬਹੈ ਭਯੋ ਤਿਆਰ ॥ 131 ॥

ਚੌਪਈ ॥ ਪੰਜ ਸੈ ਰੁਪਯਾ ਸੰਬਲ ਦੀਨਾ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪੰਡਿਤ ਵਿਦਿਆ ਕੀਨਾ ।

ਲਗਨਸੋਧ ਪੰਡਿਤ ਕਰੇ ਪਿਆਨਾ। ਪੁਰ ਬਾਹਰ ਗਰਧਬ ਸਮੁਰਾਨਾ ।

ਗਧੈ ਸ਼ਖਦ ਸੁਨ ਬ੍ਰਿਪ ਮੁੜਯੋ । ਆਇ ਗੁਰੁ ਕ ਪਾਸ ਬੈਠਿਯੋ ।

ਪੂਛਤ ਛਏ ਗੁਰ ਕਿਮ ਮੁੜ ਆਏ। ਪੰਡਿਤ ਗਰਧਬ ਸ਼ਬਦ ਸੁਨਾਏ ॥ 132 ॥

ਦੇਹਰਾ ॥ ਤਬ ਮੁਸਕਾਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਕਹਾ ਤੁਮ ਨਿਜ ਕਹਤ ਅਨੰਨ ।

ਬਹੁਰ ਲਗਨ ਦਿਖ ਤੁਮ ਤੁਹੈ ਮੁੜਿਓ ਗਧ ਧਰ ਜੀਨ ॥ 133 ॥

ਚੌਪਈ ॥ ਤਾਂ ਤੇ ਲਗਨ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨੈ ਗਧੈ ਬਚਨ ਤੁਮ ਸੈਂਤ ਪਛਾਨੈ ।

ਅਬ ਦੋਖੋ ਸਿੱਖਨ ਵਡਿਆਈ। ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਇਨ ਆਈ ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਤੇ ਤਬ ਗੁਰੁ ਉਚਾਰੈ । ਸੁਨੈ ਸਿਖ ਤੁਮ ਬਚਨ ਹਮਾਰੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਰੂਪ ਮੁਰਾਰ । ਸਿੰਗਲਾ ਦੀਪ ਗਏ ਇਕ ਵਾਰ ॥ 134 ॥

ਦੇਹਰਾ ॥ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕੀ ਤਹਾਂ ਪੋਥੀ ਰਜੀ ਬਨਾਇ । ਜਾਇ ਸਿਖ ਕੋਢੁ ਨਿਆਵਈ ਯਾ ਮੈਂ ਦੇਰ

ਨਾ ਲਾਇ । 135 ॥

ਚੌਪਈ ॥ ਇਹ ਸੁਨ ਪੈੜਾ ਉਠ ਹਰਖਾਏ । ਹੋ ਪ੍ਰਭ ਆਗਿਆ ਮੋਹਿ ਕਰਾਏ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕਹਿ ਇਹ ਗੀਤ ਸਿਧਾਵੈ। ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਕਾ ਜਾਪ ਜਪਾਵੈ ।

ਫ਼ਿਆ ਰਾਜ ਛਲ ਨਿਕਟ ਨਾ ਆਵੈ। ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਤੁਹਿ ਰਛ ਕਰਾਵੈ ।

ਨਿਰਧਨ ਏਕ ਸਿਖ ਤਹਿ ਆਇਓ । ਪੈਸੈ ਪਾਂਚ ਸੁ ਭੇਟ ਧਰਾਯੋ ॥ 136 ॥

ਦੇਹਰਾ ।। ਰਿੱਧ ਸਿੱਧ ਤਿਹ ਕਰ ਦਈ ਪੈਸੇ ਨਿਜਕਰ ਲੀਨ ।

ਸੰਬਲ ਹਿਤ ਅਤਿ ਹਰਖ ਸੋ ਪੈੜੇ ਕੇ ਗੁਰ ਦੀਨ । 137 ।।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾ ਉਦਾਹਰਣ-ਰੂਪ ਦਿਤੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਨਾਲੇ ਨਾਨ ਦੋਨਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਦੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਬੋਲੀ, ਸੁੱਲੀ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਦਿ ਸਭ ਨਿਸਚੈ ਕਰਾਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਜੁਰਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਗਲ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ (ਵਿਸਥਾਰਕ) ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੋ ਸਾਡੀ ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ :-

1. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ।
2. ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੋਰ ਹੈ (ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ) ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੋਰ ।
3. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6 ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6 ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਉਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-

ਪ੍ਰਤਖ ਹੋਤ ਗੁਰ ਦੇਵ ਕੇ, ਸੇਵਕ ਸੋਹਿਨ ਨਾਮ ।

ਤਾ ਤੇ ਜਾਨੇ ਦਾਸ ਕਵਿ, ਸੀਤ ਪੂਰ ਮਮ ਕਾਮ ।। 693 ।।

ਸੋ, "ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ" "ਕਵੀ ਸੋਹਨ" ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਰਚਨਾ ਕਾਨ.

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 155 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1699 ਈਸਵੀ ਦੀ ਇਕ ਉਘੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਰਚਨਾ 1699 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਨੰਬਰ 7393 ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਕੁਲ ਪੰਨੇ 862 ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ " ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ" (ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ) ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ— " ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਕਨਾਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਟਹਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦੀ" । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੋਥੀ ਬਾਬਾ ਕਨਾਧਾਰੀ ਬੇਦੀ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਕਨਾਧਾਰੀ ਜੀ ਨੇ 1794 ਖਿਕ੍ਰਮੀ/1737 ਈ: ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ ਸੀ। (ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ ਹਨ) ਸੋ ਜੇ ਇਹ "ਪੋਥੀ" ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਣ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ—ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ 1777 ਬਿ:/1720 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ, ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 6 ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਸਾਝੀਆਂ ਹਨ, ਦੀ ਰਚਨਾ 1718 ਈ:(1775 ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ। ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1715 ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ "ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ ਕਰਤੂਤਾਂ" ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੀਸ ਆ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਹੇ ਜਿਹੀ ਹੀ " ਵਰਤਣ" ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਲ 313 ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ 21, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ 15, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ 11, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ 20, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ 209 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ 37 । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਇਲਾਕੇ, ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਚੁਘੇ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਝੱਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਭਰਵਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਨਤਾਲੂ ਦੇ ਸਿੱਖ, ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਚੁਘੇ 2 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਬਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਰਹਿੰਦ, ਥਾਨੇਸਰ, ਦਿੱਲੀ, ਫ਼ਤਹਿਪੁਰ, ਆਗਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤੇ

ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਘੇ 2 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਘੇ 2 ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, " ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਕਿਆਸ ਏਸ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਪੁਰਦ ਹੋਇਆ¹ ਹੋਵੇ "।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਨਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ, ਜਿਵੇਂ—ਮੂਲਾ ਕੀੜ, ਪਿਰਥੀ ਮਲ, ਰਾਮਾ ਦੀਦੀ, ਪਿਰਥੀ ਖੇਡਾ, ਮੈਗਾ, ਗੱਜਨ, ਫਿਰਨਾ ਖੇਰਾ ਤੇ ਜੇਧ ਆਦਿ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਸ ਟੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ।

ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਣਾ ਅਥਵਾ ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਇਸ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਦੇਸ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਚੇ, ਸੁੱਚੇ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਾਲੇ, ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਿਦਕ, ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਹਣਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗਦੇ, ਮੁੱਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੀ ਸਾਰਨਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ—ਭਗਤੀ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਜੋਗ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮੁੱਖ ਤੇ ਮਨਮੁੱਖ ਕਿਤਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ 2 ਚੌਦਾਂ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਨ ਕਿਵੇਂ ਵੱਸ ਆਵੇ; ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ਬਿਨ ਸਾਸ ਤੇ ਰਾਖੀ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ਤਾ ਹਰ ਗੁਣ ਭਾਖੈ—ਕਿਵੇਂ; ਜੇ ਇੱਥੇ ਪਿਤ੍ਰਾਂ

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਖਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1912, ਭੁਮਕਾ

ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਹਨ ਉਹ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ; ਕਉਲਸਰ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—ਹਰਿਮੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ। ਸਾਧ ਸਿੱਖ ਕਿਹੜੇ ਠੱਛਣਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਣੇ ਹਨ ਆਦਿ ਆਦਿ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਤੇ ਉਚੇ ਸੁਚੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰਮੱਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਭ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਤੇ ਥੋੜਾ 2 ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕੀ ਸਨ ਕਿ ਸਰਗੁਣ; ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਓਮੀ, ਸੋਹੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਠੀਕ ਹੈ; ਸਦੀਵ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਣ ਤੇ ਵੀ ਦੁਰਮੱਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕੀਹ ਹੈ ਆਦਿ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਬੰਧੀ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :-

" ਭਾਈ ਜਟੂ ਭਾਈ ਭਾਨੂੰ ਭਾਈ ਤੀਰਥਾ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲੂ ਚਾਰੇ ਜਾਤ ਦੇ ਚੱਢੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰ ਆਏ। ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਗਰੀਬ ਨਵਾਜ ਇਕ ਥੇ ਤੇਰਾ ਬਚਨ ਹੈ। ਕਰੇ ਕਰਾਵੇ ਆਪੇ ਆਪ। ਮਾਨਸ ਕੈ ਕਛ ਨਾਹੀ ਹਾਥ। ਤੇ ਇਕ ਤੇਰਾ ਬਚਨ ਹੈ ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੇ ਕਰਮਾ ਕਾ (ਸੰਦੜਾ) ਖੇਤੁ। ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਹਰਿ ਵਿਸਰਿਆ ਜੂਨੀ ਭਰਮੇਤੁ। ਜੇ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਰਾਵਦਾ ਹੈ ਤਾ ਅਸੀਂ ਭਾਵੇ ਕੁਝ ਕਰੀਐ ਅਸਾਨੂ ਕੀ ਦੇਸ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਕਰਮਾ ਦਾ ਫਲ ਅਸਾ ਭੋਗਣਾ ਹੈ ਤਾ ਕਰਮ ਵੀਚਾਰ ਕਰ ਕੈ ਕੀਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਵਨ ਵਚਨ ਮੰਨੀਏ। ਅਰ ਕਵਨ ਨ ਮੰਨੀਏ। ਤਾ ਬਚਨ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਗੁਰਾ ਦੇ ਗਿਰੀਬ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚ ਸਭਣਾ ਅਧਕਾਰ ਦੇ ਵਚਨ ਹੈਨਿ। ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੈ ਸਿਖ ਭੀ ਸਭਣਾ ਅਧਕਾਰਾ ਦੇ ਹੈਨਿ। ਇਕ ਕਰਮਾ ਦੇ ਅਧਕਾਰੀ ਹੋਏ ਹੈਨਿ। ਤੇ ਜੇਹੜੇ ਕਰਮਾ ਦੇ ਅਧਕਾਰੀ ਹੈਨ ਉਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਏਹੁ ਵਚਨ ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੇ ਕਰਮਾ ਕਾ (ਸੰਦੜਾ) ਖੇਤੁ। ਜੇਹੜੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਅਧਕਾਰੀ ਹੈਨਿ। ਉਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਏਹੁ ਬਚਨ ਹੈਨ—ਕਰੇ ਕਰਾਵੇ ਆਪੇ ਆਪ। ਜੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਕਾਰੀ ਹੈਨ ਉਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਏਹੁ ਬਚਨ ਹੈਨ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰ ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰ ਹਰਿ ਏਕੇ ਪੁਰਖ ਸਮਾਣਾ। ਜੈਸੇ ਵੈਦ ਕੇ ਘਰ ਸਰਬ ਅਉਖਧ ਹੋਤੇ ਹੈਨ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਸਰਦੀ ਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਠੰਢ ਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਅਉਖਧ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਵੈਦ ਰੋਗੀ ਕੀ ਨਾਟਕਾ ਲਘੀ ਦੇਖ ਕਰ ਜਸਾ ਤਾਪ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤੈਸਾ ਅਉਖਧ ਦੇਤੇ ਹੈ। ਤਾ ਰੋਗੀ ਕਾ ਰੋਗ ਕਟਿਆ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਅਜਾਣ ਵੈਦ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤਾ ਰੋਗ ਕਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ। ਰੋਗੁ ਅਵਰ ਹੋਤਾ ਹੈ ਅਰ ਅਉਖਧ ਔਰ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਸੀਤ ਜਨ ਜੇ ਹੈਨ

ਪੁਰਖ ਕੇ ਵਚਨਾ ਦੁਆਰੇ ਅਰ ਕਰਮਾ ਦੁਆਰੇ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਰਸਨਾ ਦੁਆਰੇ ਹਿਰਦੇ ਕਾ ਮਤ ਮਨੁਮ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਨਾਟਕਾ ਦੁਆਰੇ ਰੋਗੀ ਕੀ ਪਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰ ਕਰਮਾ ਦੁਆਰੇ ਮਨੁਖ ਕੀ ਪਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਲਘੀ ਦੁਆਰੇ ਪਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਸੰਤ ਜਨ ਜਗਿਆਸੀ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਕਟਦੇ ਹਨ। ਜੈਸੇ ਜਗਿਆਸੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੈਸੇ ਉਪਦਸ ਦੇਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਭਗਤ ਦੇ ਅਧਕਾਰੀ ਹੋ। ਸਦਾ ਭਜਨ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਿਖਾ ਦੀ ਟਹਨ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। ਉਨਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਏਸੇ ਕਰ ਹੋਇਆ। 67 ।।"

2. " ਭਾਈ ਚਨਾ ਤੇ ਭਗੀਰਥ ਤੇ ਜਾਪੂ ਤੇ ਨਿਵਨਾ ਰੂਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਸਰਨੀ ਆਏ। ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਜੋ ਹੋਏ ਹਨ ਸਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕੀ ਹੋਇ ਹਨ। ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਹਨ। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਸਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤਾਂ ਕਰੀਅਨ ਜੇ ਦੁਇ ਹੋਵਨ ਨਿਰੀਕਾਰ ਸੁੰਨ ਨਮਾਘੀ ਆਪ ।। ਆਪਨ ਕੀਆ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਕੀ ਫਿਰ ਜਾਪ। ਓਹੀ ਸਹਾਰਾਜ ਇਛਿਆ ਕਰਕੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਸਟਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਨਿਰਇਛਤ ਹੋਇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਰਾਜਾ ਏਕ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਛਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸਸਤ੍ਰ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰ ਕਰ ਦੀਵਾਨ ਵਿਖੇ ਆਇ ਬੈਠਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਛਾ ਤਿਆਗਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਕਲਾ ਸਸਤ੍ਰ ਬਸਤ੍ਰੇ ਕੇ ਭੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਸਿਹਜਾ ਵਿਖੇ ਸੈਨ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਕੇ ਨਾਮ ਨੇ ਕੇ ਪੁਕਾਰਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਮੇਂ ਭੀ ਉਸ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਅਰ ਸੈਨ ਸਮੇਂ ਭੀ ਉਸ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੋ ਉਸ ਕੇ ਸੇਵਕ ਹੈ ਸੇ ਸਦਾ ਉਸ ਦੀ ਟਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੈਸੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਭੀ ਨਾਮ ਕੇ ਉਪਾਸਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਸਰਗੁਣ ਭੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਰ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾ ਭੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਅਰ ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲੋ ਨਾਮ ਕੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਸੇਖ ਹੋ।। . . . "

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮੱਤ ਸਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਬੜੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਾਡੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖੂਬੀ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਬੜੇ 2 ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਨੇ ਸੌਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ—ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 67, ਪੰਨਾ 326-327

2) " " " — " " 63, ਪੰਨਾ 322

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਸੁਹਣਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਈ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਵੀ ਗੰਗਾ, ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਹੀ ਤੀਰਥ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ; ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਤੇ ਇਕਾਦਸੀ ਖੁੱਭ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦੂਜੇ ਪੰਡਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਲਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਨੂ ਗਾਇਤ੍ਰੀ, ਤਰਪਣ, ਸੰਧਿਆ, ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ ਆਦਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਿਰਤਕ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮਨਾਉਂਦੇ, ਸੰਗ੍ਰਾਮ, ਓਮਾਵਸ, ਵੈਸਾਖੀ, ਦੀਪਮਾਲਾ, ਦਸਹਿਰਾ ਆਦਿ ਦਿਨਾਂ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਵੰਡਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾਂਦੇ, ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵੰਡਦੇ ਤੇ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਸਤ੍ਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਮਲ, ਮਹਾ ਦੇਵ ਤੇ ਹੋਰ ਸੇਢੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਕਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਉਤੇ ਮਨ ਆਏ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਜਾਤਾਂ ਪਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ 2 ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਭਿਮਾਨੀ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਆਮ ਰਵਾਜ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਕ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :- ਕੀੜ, ਸੋਇਰੀ, ਓਹਰੀ, ਉਪੱਲ, ਰੰਧਾਵਾ, ਜੁੱਲਕਾ, ਭੱਲਾ, ਮਹਿਤਾ, ਪਾਸੀ, ਝੱਟਾ, ਖੇਦੜਾ, ਵਹੁਰਾ, ਸੂਹੜ, ਸੂਦ, ਚਉਝੜ, ਕਪੂਰ, ਵਿੱਝ, ਭਾਰਦੁਆਜ, ਘਈ, ਕੋਹਲੀ, ਸੰਘਰ, ਭੰਡਾਰੀ, ਚੱਚਾ ਆਦਿ ਆਦਿ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ, ਦੇਸ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਆਦਿ ਲਈ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਸਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :- ਭਗਤੂ, ਭੱਲੂ, ਸਵਾਮੀ ਦਾਸ, ਭੇਖਾਰੀ, ਮਾਈਆ, ਚੂਹੜ, ਨਿਵਲ, ਤਖਤੂ, ਪਰਸ ਰਾਮ, ਪਿਰਾਗਾ, ਤੋਤਾ, ਗੰਗਾ, ਭੀਵਾ, ਸੈਂਦੇ, ਲੱਧਾ, ਕੰਮ, ਮੰਗੀਣਾ, ਮੰਵ ,

ਅਜਬ, ਉਮਰ ਸ਼ਾਹ, ਟੋਡਾ, ਛੱਜੂ, ਮਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਉਦਾ, ਝੰਝੀ, ਉਗ੍ਰ-ਸੈਠ, ਮਾਗਾ ਆਦਿ ਆਦਿ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਵੀ ਖੂਬ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜੋ ਉਤੱਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਦੁਆਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਗਿਆਨ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਲੇਖਕ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ —

1. ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਉਪਾਉ ਹਨ—ਕਸ਼ਟ ਜੋਗ, ਭਗਤ ਜੋਗ

ਕਸ਼ਟ ਜੋਗ ਦੇ ਫਿਰ ਅੱਗੋਂ ਅੱਠ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਸੰਯਮ, ਨੇਮ, ਏਕਾਂਤ ਦੇਸ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਧਿਆਨ, ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਸਮਾਧ

2. ਯਮ ਦਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :-

- 1) ਅਹਿੰਸਾ—ਮਨ ਦੀ, ਵਚਨਾ ਦੀ, ਕਰਮਾਂ ਦੀ
- 2) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨਾ
- 3) ਚੋਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ—ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੋਰੀ, ਮਨ ਦੀ ਚੋਰੀ
- 4) ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ—ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਗਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਾਸ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹਿਤ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ, ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਨਾ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰਨਾ ।
- 5) ਕੋਈ ਭਲਾ ਕਰੇ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਾ
- 6) ਧੀਰਜ—ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਨਾ ਹੋਣਾ
- 7) ਦਇਆ ਸਭ ਤੇ ਕਰਨੀ ।
- 8) ਰਿਦਾ ਕੋਮਲ ਰਖਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਚਿਤਵਣਾ ।
- 9) ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਆਹਾਰ ਕਰਨਾ ।
- 10) ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਮਤਾ—ਜਨ ਨਾਲ; ਰਿਦੇ ਦੀ ਸੁੱਚਮਤਾ—ਰਾਗ ਦਵੈਖ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ।

3. ਦਸ ਨੇਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :-

- 1) ਤੱਖ—ਰਾਜਸੀ, ਸਾਂਤਕੀ, ਤਾਮਸੀ
- 2) ਸੰਤੋਖ
- 3) ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਪ੍ਰਤੀਤ
- 4) ਦਾਨ
- 5) ਪੂਜਾ
- 6) ਵਚਨ—ਆਪਣੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ ਸੋਈ ਸੁਣੇ, ਸੋਈ ਪੜ੍ਹੇ
- 7) ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਾਉਣਾ
- 8) ਸ਼ਾਂਤਕੀ ਮੱਤ ਰਖਣੀ—ਠਿਵ ਚਲਣਾ, ਸਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ

- 9) ਨੈਮ ਵਾਨੇ ਜਾਪ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਨਾ
10) ਹੋਮ

4. ਆਸਣ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਪਦਮ ਆਸਣ, ਸਿਧ ਆਸਣ
5. ਸਮਾਧ ਦੇ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਸਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧ
6. ਭਗਤੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ—ਨੌਦਾ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ, ਪਰਾ ਭਗਤੀ, ਫਿਰ ਨੌਦਾ ਭਗਤੀ ਨੌ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਚਰਚਾ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਵਾਚ ਚਰਚਾ, ਹੇਤ ਚਰਚਾ, ਜਲਮੁ ਚਰਚਾ, ਵਿਤੰਡੇ ਚਰਚਾ।
8. ਗੁਰੂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਕ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁਰੂ, ਪਾਰਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁਰੂ, ਖਾਵਨ ਗੁਰੂ, ਦੀਪਕ ਗੁਰੂ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅੱਗੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਹ ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੀ ਉਤਮ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਿਥੇ "ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ" ਨਾਉਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚਲੇ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ "ਗੋਸ਼ਟ" ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, "ਸਾਹਿਬ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਹਾ ਭਾਈ ਕੀ ਸਾਗੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣੈ ਦਾ ਫਲ ਹੋਵੈਗਾ।। ਤੇਹਾ ਇਸ "ਗੋਸ਼ਟਿ" ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫਲ ਹੋਵੈਗਾ"। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- "ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜੀ।। ਚਾਰ ਵਰਨ ਕਉਨ ਹੈਨ ਤੇ ਚਾਰ ਆਸ੍ਰਮ ਕਉਨ ਹੈਨ।। ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਆ।। ਖੜੀ ਬ੍ਰਹਮਨ ਸੁਦ੍ਰ ਵੈਸ ਚਾਰ ਵਰਨ ਹੈਨ।। ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਗ੍ਰਸਤੀ ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਚਾਰ ਆਸ੍ਰਮ ਹੈਨ।।"

ਫਿਰ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ, ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- "ਭਾਈ ਚੂਹੜ ਚਉਝੜ... ਸਾਹਿਬ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸਾਹੀ ਓਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।। ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੂਨ ਕਿਆ ਹੈ।। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਮਨਿ ਨੀਵਾ।। ਸਿਖੀ ਦ ਦਾਸ

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 7, ਪੰਨਾ 280

ਕਉਣ ਹੈਂ। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ॥ਸਿਖੀ ਦਾ ਫਲ ਕਉਣ ਹੈ। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਸਬਦ ਸਮਝਣਾ ਇਹ ਸਿਖੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤਿ ਜਾਤੀ ਸੋਈ ਸਿੱਖ ਹੈਂ ॥ " ¹

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰਨਾ ਮਿਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ, ਭਾਵ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਿਹਰਖਾਨੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਉਂ ਆਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਤਨਾ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ—ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਰੋਲ ਕਲਪਤ ਜਾਂ ਪਰਾ-ਸਾਮਿਕ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬਣਤਰ.

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ , ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਟੀਕਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਕੁਲ 31 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 12 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ 13ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ 31ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਇੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਦੇ ਉਘੇ 2 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ— " ਏਹ ਤਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਿਖੀ ਕੀ ਰਹੁ ਰਾਸ ਹੈ ਪਰਹੋਰ ਭੀ ਜੇੜੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੇ ਕਰਮ ਹੈਂ ਸੋ ਭੀ ਮੈਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ"। ਤੇਰਵੀਂ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 152 ਤਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਗਿਣਾਏ ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਬਿਆਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 152 ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—"ਟੀਕਾ ਵਾਰ ਯਾਰਵੀਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।। ਬੇਲਹੁ ਭਾਈ ਜੀ ਵਾਹੁਗੁਰੂ ਵਾਹੁਗੁਰੂ ਵਾਹੁਗੁਰੂ ਵਾਹੁਗੁਰੂ।। ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਇਆ ਉਨਾ ਦੇ ਨਾਮ ਅਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਵਦੇ। ਪਰ ਜੇਹੜੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿਖ ਗਿਣੇ ਹੈਂ ।। ਤਿਨਾ ਦੀ ਟੀਕਾ ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਬੁਧ ਦੇ ਇਨਸਾਰ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈਂ ਸੋ ਹੋਈ ਹੈ। ਖੁਲਹੁ ਭਾਈ ਜੀ ਵਾਹੁਗੁਰੂ ਜੀ ।। 152 ।। " ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ^{ਉਤਾ ਸਿੱਖ} ਟੀਕੇ ਸੋਚੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਬਖੀਲੀਆਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀਆਂ, ~~ਸਦੀ~~ ਗੁਰੂ

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਲਾ—ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 144, ਪੰਨਾ 377

ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 153 ਹੈ। ਫਿਰ, "ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅਸਵਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ"—ਸਾਖੀ ਨੰ: 154; ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ—ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 155; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪੁਕਾਰ ਹੋਈ ਕਿ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਨਾ ਦੇ ਹਨ, ਅਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕੋ—ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 156; ਛਿੱਕ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 157 ਵਿਚ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ ਸਿੱਖੀ ਦੀ "ਵਰਤਣ" ਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਸ ਰਹਿਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦਸ ਹੀ ਰਹਿਤਾਂ ਉਪਰਿ ਦਸਖਤ ਕੀਤੇ"; ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 158 ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀਕੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੈ; ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 159 ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਦਤਾ ਤ੍ਰੈਉ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 160 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—"ਬੋਲਹੁ ਭਾਈ ਜੀ ਵਾਕਗੁਰੂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।। . . . ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਟੀਕਾ ਗੋਸਟ ਲਿਖੀ ਹੈ. . . ."; ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 161 ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਬਖਸ਼ਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਣ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 162 ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਮੈਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ "ਬਾਬੇ ਰੰਘੜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਵਿਵਾਹੀ", "ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ" ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਾਵਟਾਂ ਦੇ ਡਰੋਂ ਅਖੀਰ ਤੇ "ਮੁੰਦਾਵਣੀ" ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 163 ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੀਕੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ " ਇਕਸਉ ਤੇ ਤੇਹਠ ਸਾਖੀਆਂ, ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ " ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ—ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੀ ਭੂਮਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਇਹ ਪੋਥੀ 1912 ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀ ਤੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 12 ਸਾਖੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਗਰਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਮ ਉਹਨਾਂ ਪਰ ਵੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ "ਟੀਕਾ ਵਾਰ ਯਾਰਵੀਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ " ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਖੇਪਕ ਸਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ"।

ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ 12 ਸਾਖੀਆਂ " ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਗਰਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਕੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ" ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੁਸਖੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਛਪਵਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਤੀ-ਬੰਧ ਨੁਸਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ—ਨਕਲ—ਸਿਤੀ ਸਹਿਤ ਨੁਸਖਾ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ 163 ਹੈ। ਸੇ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਬੈਠੀ ਵਾਲਾ ਨੁਸਖਾ ਵੀ (ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ) ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜੋੜ 160 ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਸੇ ਇਹ 12 ਸਾਖੀਆਂ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਗੋਂ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਲੀ:

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਟੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਫਿਰ, ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਣਾਏ ਹੋਏ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਬਿਆਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਇਸ ਦੀਆਂ "ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ ਕਰਤੂਤਾਂ" ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸੇ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼੍ਰੀਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼੍ਰੀਲੀ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ) ਵਿਚ ਖੂਹਮਣ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਅਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਆਦਿਕ ਬਿਆਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਜੀਵਨ-ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਲਿਖਣ ਸ਼੍ਰੀਲੀ ਵਜੋਂ ਅਧਿਕ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ-ਮਾਨਾ ਵਿਚਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਤੇ ਸ਼ਤਬਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ

ਅੱਧ ਦੀ ਰਚੀ, ਸੰਭੂ ਨਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ 1701 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਨਕਲ "ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ" ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਪਉੜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਖਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਪਤਿਸ਼ਾਹ ਜੁਹਾਰੀ ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸੱਚ ਖੰਡ ਹੈ ਆਇ ਝਰੋਖੇ ਖੋਲੈ ਬਾਰੀ ।
 ਅਮਿਉ ਕਿਰਨ ਨਿਝੋਰ ਝਰੈ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਾਇਨ ਦਰਖਾਰੀ ।
 ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਜਲਸੈ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਪੀਵਣ ਭਾਰੀ ।
 ਸਾਕੀ ਹੋਇ ਪਿਆਵਣਾ ਉਲਸ ਪਿਆਲੈ ਖਰੀ ਖੁਮਾਰੀ ।
 ਭਾਇ ਭਗਤ ਭੈ ਚੱਲਣਾ ਮਸਤ ਅਲਮਸਤ ਸਦਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ।
 ਭਗਤ ਵਛਲ ਹੋਇ ਭਗਤ ¹ਭੰਡਾਰੀ ॥ ੧ ॥

ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

ਅਉਰ ਜਿਤਨੇ ਖਾਦਸਾਹੁ ਹੈਨ ਝੂਠਾ ਧੰਨ ਸੱਚ ਕੈ ਫੇਰ ਛੇਡ ਜਾਂਦੇ ਹੈਨ।। ਅਰ ਸਤਿਗੁਰ ਜੋ ਹੈਨ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈਨ।। ਜਿਨਾ ਕੇ ਨਾਮ ਕਾ ਅਰ ਗਿਆਨ ਕਾ ਸਚਾ ਧੰਨ ਹੈ।। ਜੋ ਉਨਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਤਿਨਾ ਨੂ ਸਚਾ ਧੰਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਟਿ ਦੇਦੇ ਹੈਨ।। ਇਸ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈਨ।। ਇਨਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਭਸ ਦੇ ਉਪਰ ਹੈ।। ਤੇ ਖਾਦਸਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਪਰ ਚਲਦਾ ਹੈ।। ਖਾਦਸਾਹ ਜੁ ਆਪਣਿਆ ਸੇਵਕਾ ਨੂ ਧੰਨ ਦੇਦੇ ਹੈਨ ਸੁ ਲੇਖੇ ਠਾਲ ਦੇਦੇ ਹੈਨ।। ਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇ ਬਖਸੀਸ ਦਾ ਝਰੋਖਾ ਖੋਲਦੇ ਹੈਨ ਤਿਸ ਸਮੇ ਜਿਸ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਸੇ ਝੂਠਾ ਧੰਨ ਉਸ ਨੂ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹੈਨ।। ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਝਰੋਖਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੈ। ਜੇਹੜਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਟੁਰ ਆਵਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਚਾ ਧੰਨ ਨਾਮੁ ਅਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਰ ਤਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਟਿ ਦੇਦੇ ਹੈਨ।। ਦੇਵਤੇ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਵਦੇ ਹੈਨ ਸੁ ਖੁਹਮੇ ਦੇ ਦਿਨ ਤਾਈ ਜੀਵਦੇ ਹੈਨ।। ਤੇ ਵਿਖੇ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਈਰਖਾ ਉਨਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਟੀਦੀਆ।। ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਬਦ ਹੈ ਸੇ ਸਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ।। ਤੇ ਜੋ ਸਬਦ ਸੁਣਦੇ ਹੈਨ ਓਹੁ ਆਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਜਾਣਦੇ ਹੈਨ।। ਫੇਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ।। ਤੇ ਈਰਖਾ ਤੇ ਅਭਮਾਨ ਤੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਓਨਾ ਦਾ ਸਭ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸਬਦ ਸਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ।। ਤੇ ਬਾਦਸਾਹ ਦੀ ਮਜਲਸ ਵਿਚ ਮਦ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀਲਾਵਦੇ ਹੈਨ।। ਜੇਹੜਾ ਗਲ ਦੁਖਾਰ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨ ਕਵੇ।। ਤੈਸੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਦੀ ਹੈ।। ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਜਣਾਵਦੇ ਨਹੀਂ।। ਤੇ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਮਸਤੀ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾ ਨੂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।। ਤੇ ਸਬਦ

੧) ਭਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ—ਵਾਰ ਗਿਆਰਵੀਂ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ

ਦੀ ਮਸਤੀ ਉਤਰਦੀ ਨਾਹੀ।। ਤੇ ਭਾਇ ਭਗਤ ਸਭਿਸੈ ਠਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਨਿ ।। ਸਤਿਗੁਰਾ
ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਬਦ ਦਾ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ।। ੧ ।।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪਉੜੀ:-

ਸਾਲਾਹੀ ਸਾਲਾਹਿ ਏਤੀ ਸੁਰਤਿ ਨ ਪਾਈਆ ।।

ਨਦੀਆ ਅਤੇ ਵਾਹ ਪਵਹਿ ਸਮੁੰਦਿ ਨ ਜਾਣੀਅਹਿ।।

ਸਮੁੰਦ ਸਾਹ ਸੁਨਤਾਨ ਗਿਰਹਾ ਸੇਤੀ ਮਾਨੁ ਧਨੁ ।।

ਕੀੜੀ ਤੁਲੀ ਨ ਹੋਵਨੀ ਜੇ ਤਿਸੁ ਮਨਹੁ ਨ ਵੈਸਰੀਗਿ।। 23 ।।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪਉੜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ " ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ " ਵਿਚੋ:-

ਏ ਪਾਰਖੁਹਮ ਪਰਮੇਸਰ ਮੈ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹਿ ਕਿਆ ਸਲਾਹਿ ਮੈ ਇਨਾ
ਨਦੀਆ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਠਾਹੀ ਜਾਤੀ।। ਵੇਰੁ ਜੇ ਨਦੀਆ ਅਤੇ ਵਾਹੇ ਸਮੁੰਦ ਵਿਚਿ ਪਉਦੇ
ਹੋਨਿ।। ਸੇ ਏਹਿ ਕਿਤਨੇ ਕਿ ਹੋਨਿ।। ਜਿ ਤੂੰ ਜਿ ਹੈ ਸੁ ਸਮੁੰਦ ਹੈ।। ਸਾਹੁ ਹੈ ਜੀ
ਸੁਨਤਾਨ ਹੈ।। ਪਰ ਜੀ ਏਹੁ ਜਿ ਤੇਰੇ ਵਾਹੜੇ ਭਗਤਿ ਹੋਨਿ।। ਸਿਫਤਿ ਕਰਦੇ ਹੈ।।
ਸੇ ਮੈ ਇਨਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂ ਪਹੁਚਿ ਠਾਹੀ ਸੰਗਦਾ।। ਤੇਰੀ ਕੀਤਿਆ ਮੈ ਕਿਆ ਕਰ ਸਕਾ
ਜੀ।। ਪਰੁ ਜੀ ਜੈਸੇ ਸਾਰ ਕਾ ਸਾਹੁ ਹੋਇਆ।। ਅਰੁ ਕਰੈ ਜੇ ਹਉ ਸਾਹੁ ਹਾਂ।। ਅਣੈਕ
ਕਰੇ ਹਉ ਪਾਤਸਾਹੁ ਹਾਂ।। ਅਕੇ ਕਰੇ ਜੇ ਹਉ ਧਨ ਪਾੜੁ ਕਰੇ ਜੇ ਹਉ ਸੋਭਾਵੰਤ ਹਾਂ।।
ਅਰੁ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂ ਚਿਤ ਨ ਆਵਹੀ।। ਤਾ ਉਹ ਕੀੜੀ ਦੀ ਭੀ ਬਰਾਬਰ ਨ ਹੋਇ।। ਮੈ
ਤੇਰਿਆ ਕੀਤਿਆ ਦਾ ਭੀ ਅੰਤੁ ਨਾਹੀ ਜਾਣਦਾ।। ਤਾ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤ ਦਾ ਅੰਤੁ ਮੈ ਕਿਆ
ਜਾਣਾ ।। 23 ।। (ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਵਿਚੋ)

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਵਾਲਾ
ਟੀਕਾ ਬਹੁਤਾ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪਉੜੀ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵ ਸਮਝਣਾ
ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਤਕ-ਟੀਕੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਟੀਕਾ ਕਠਨ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਟੀਕਾਕਾਰ
ਪਾਸ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਚੋਖਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ
ਢੁੱਕਵੇਂ ਤੇ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮ-ਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਹੁੜਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਂਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
ਹੁੰਦੇ ਦਿਸਦੇ। ਉਂਵ ਵੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ਲੀ ਹਾਲੇ ਉੱਨਤ
ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਹਾਉ

-
- 1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ—ਪੰਨਾ 270
  - 2) ਜਪੁਜੀ—ਪਉੜੀ ਨੰਬਰ 23
  - 3) ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ(ਜੋ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨਸਾਰ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ)
—ਪੰਨਾ 25-26(ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ)।

ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚਲੀ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਵਹਾਉ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਉਤੇ " ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ " ਦੇ ਲੇਖਕ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਾਬੂ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਰੋਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੁਕਵੇ-ਸੁਯੋਗ ਤੇ ਸੁਬੋਧ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਟਕਲ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਉਂ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਹ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ"। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਉਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਸੀ।

ਫਿਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

" ਤੇ ਹੋਰਨਾ ਨੂੰ ਸਿਆਣਪਾ ਸਿਖਾਇ ਕੇ ਉਪਦੇਸੁ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੁ ਮੁਜਰਮ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਮੁਜਰਮ ਕਹੀਏ ਪਾਪੀ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਛਿਨਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭਰਤੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਦੁਰਾਚਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਿਵੇਂ ਓਹੁ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਤੇ ਵਿਖੇ ਭੋਗਤਾ ਹੈ " ।।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਿਆ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਸੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦ ਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

" ਭਾਈ ਚੂਹੜ ਚਉਝੜ ਨਖਣਉ ਰਹਿਦਾ ਸੀ.... ਸਾਹਿਬ ਛੇਵੀ ਪਾਤਸਾਰੀ ਓਸ (ਪ੍ਰਸੰਨ) ਕੀਤਾ ।। ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਰੁ ਸਿਖੀ ਦੇ ਦਾਸ ਕਉਣ ਹੈਨ।। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ।। ਸਿਖੀ ਦਾ ਫਲ ਕਉਣ ਹੈ।। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਸਬਦ ਸਮਝਣਾ ਇਹੀ ਸਿਖੀ ਦਾ ਫਲੁ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਜਾਤਾ ਹੈ।। ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤਿ ਜਾਤੀ ਸੇਈ ਸਿਖ ਹੈਨ।। 144 ।। "

ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਹਿਤ ਜਾਂ " ਕਰਤੂਤ " ਨੂੰ

ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਖ਼ਾਤਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਲਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਉਤੱਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਬਿਆਨੀ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੂਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਈ (visual) ਵਰਣਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਨਾਂ ਲੋੜੋਂ ਵਧੀਕ ਸੰਜਮ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਲੋੜੋਂ ਵਧੀਕ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਵਜੋਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਠੋਸਪਣ, ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਈ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਚੰਗੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਸਾਖੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 79 ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਇਕ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੇੜੇ ਤੋਂ ਬੇੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘੇ 2 ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੰਸ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਥਵਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕਈ ਵੇਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨੇ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ 2 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਲਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਠੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਵੇਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨੈਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਅਥਵਾ ਗੁਰਮਤ ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਖ਼ਾਤਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਵਾਂਗ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲੀ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ (illuminate) ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:-

1. ਜੈਸੇ ਮੇਰ ਸੇਘ ਕੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਤੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਇਲ ਪਾਵਦਾ ਹੈ ਧਰਸੀਨ ਹੋਇ ਕੀ।
ਤੈਸੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਤੈ ਉਨਾ ਦਾ ਸਨ ਪਾਇਲ ਪਾਵਦਾ ਹੈ।।
2. ਜੈਸੇ ਸਰਬ ਮਣ ਕੀ ਜੇਤ ਨਾਲ ਕਿਰਮਾ ਭਖਦਾ ਹੈ।। ਤੈਸੇ ਦੁਸਟ ਮਨੁਖ ਸਬਦ ਪੜ ਕੇ ਸਗੋਂ ਠੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਉ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਵਿਖੇ ਭੋਗਦੇ ਹੈਨ ।।
3. ਜੈਸੇ ਏਕ ਦੀਪਕ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਦੂਜਾ ਦੀਪਕ ਜਗਾਈਦਾ ਹੈ ਤਾ ਦੇਨੇ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ

ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਏਕ ਦੀਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਨਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਅੰਧੇਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਜੋ ਆਪ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਦਾ। ਤਿਸ ਨੂੰ ਗਰਬ ਹੋਤਾ ਹੈ।।

ਫਾਰਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਉਤੇ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨਾ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਵਲ ਨਿਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਰਕ, ਯੋਜਕ ਆਦਿ ਹਾਲੇ ਕਈ ਵੇਰ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ:-

1. " ਜੇ ਸੁਜਾਖਾ ਹਥ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਨੈ ਕੇ ਖੂਹ ਪੈਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭੰਡੀ ਹੋਦੀ ਹੈ"।
—ਇਥੇ " ਖੂਹ ਪੈਦਾ ਹੈ" ਦੀ ਥਾਂ " ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੈ " ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ " ਉਸ ਨੂੰ ਭੰਡੀ ਹੋਦੀ ਹੈ " ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ " ਤਾਂ " ਯੋਜਕ ਲਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।
2. "ਇਕਸ ਦਿਨ ਇਕ ਸਿਖ ਛਿਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।। ਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਵਹੁ"।। —ਇਥੇ " ਇਕ ਸਿਖ ਨੇ ਛਿਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ" ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।। ਇਸ ਵਿਚ ਨੇ, ਨੂੰ ਸਬੰਧਕ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਸਬੰਧਕ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਤਾਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਦੇ 2 ਵਰਤੋਂ ਹਾਲੇ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 2 ਹੀ ਸਬੰਧਕ ਵੀ ਵਰਤ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ :-

1. ਹੀਸਾ ਦਾ ਬਚਾ ਬਗਲਿਆਂ ਨਾਲਿ ਮਿਲਿ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।
2. ਤਿਸ ਦਾ ਰਾਗੁ ਸੁਣਿ ਕੈ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੋਇਆ।
3. ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਉਠਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਖਾਉ ਹੈ ਮਨਿ ਵਿਚ ਧਾਰ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਲਕਰਾ ਹੋਇ ਕੇ ਕਮਾਵਦਾ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਉਤੇ ਵੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਕ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

1. ਪੈਰਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਧੋਤਾ ਕਰ ।
2. ਮੈਲੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮਾਇਆ ਦੇਵਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ।
3. ਸਰਪ ਕਾਲਾ ਵਡਾ ਸਾਮਣੈ ਰਬ ਦੇ ਆਇਆ ।

ਇਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੀਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਵਾਕ-ਯੁਕਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਥਵਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਕ ਯੁਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਕੇਵਲ "।।" (ਦੇ ਖੜੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ) ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਕ ਵਾਕ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ "।।" ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ।

ਵਾਕ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ 2 ਕੇ ਨਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਤਾਂ, ਤੇ ਯੋਜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

" ਹੋਰ ਪਾਪੀ ਜੀਉ ਜੋ ਤੀਰਥਾ ਵਿਚ ਇਸਠਾਠ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਉਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤਿਆਗ ਆਵਦੇ ਹੈ।। ਤੇ ਤੀਰਥ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਵਦੇ ਹੈਨ।। ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚਰਨਾ ਦੀ ਧੂੜ ਉਨਾ ਉਪਰ ਪਉਦੀ ਹੈ।। ਤੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧੁਨ ਉਨਾ ਦੇ ਸੁਣਨ ਪਉਦੀ ਹੈ ਉਹੁ ਤੀਰਥ ਏਥੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੈਨ।। ਤਾਂ ਉਨਾ ਕਹਿਆ ਜੀ ਮੈਲ ਤਾਂ ਜਲ ਨਾਲ ਧੋਈਦੀ ਹੈ ਧੂੜ ਨਾਲ ਕਿਉ ਕਰ ਧੋਈਦੀ ਹੈ।। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਬਸਕੁ ਵਿਚ ਭੀ ਮੈਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।। ਤੇ ਸਜੀ ਸਰੂਣ ਭੀ ਮੈਲ ਰੂਪ ਹੈ ।

ਇਸ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਜੀਵਨ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਾਕ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

1. ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਰ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਵਰਨ ਵੀ ਇਕ ਵਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
2. ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਕੋ ਚਿਤਨ ਵਿਆਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਖਾਵਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੋਈ ਰਜਿ ਕਿਉ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ।।

ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਵਾਕ ਛੋਟੇ 2 ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਛੋਟੇ 2 ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਕਹਿ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਜਿਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਹਾਲੇ ਨੁੱਕ ਨਾਂ ਬੱਝਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵੇਰ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਲਤ ਵੀ ਬਣ ਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

1. ਜੈਸੇ ਜਨ ਆਪ ਅਵਟਣਿ ਸਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਧ ਨੂੰ ਖਪਣ ਦੇਂਦੇ ਨਗੀ।
2. ਉਨਾ ਦੀ ਸਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਉਨਾ ਦੀ ਪੈਰੀ ਪਉਦਾ ਹੈ।
3. ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਟਹਿਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੋਗੇ।
4. ਰਾਜਸੀ ਗੁਣ ਮਿਠੇ ਐਂ ਸਨੂੰ ਖਾਵਣੇ ਕਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਕਰ ਅਰ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਹਾਵਣਾ ਕਰ ਹੋਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ.

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲੈਖਕ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੀ ਗਹਿਰੇ ਮਰਿਆਦਾ ਆਦਿ ਦਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੀਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਲ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਲੈਖਕ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵੇਰ ਬੋਲੀ ਬਹੁਤ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰੰਗਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ—ਪਹਿਲੀ, ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ:-

ੳ) " ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੂਲੇ ਦੀ ਸਿਖਣੀ ਆਪਣੇ ਫੂਫਣ ਨਾਇ ਕੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਡੱਖਾ ਧਰ ਕੇ ਸੋ ਰਹੀ। ਤੇ ਮੂਲਾ ਭੀ ਸੋ ਰਹਿਆ। ਤਾਂ ਠਗ ਉਠ ਕੇ ਡੱਖਾ ਫੂਫਣ ਦਾ ਨੈ ਕੇ ਉਠ ਚਲਿਆ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਤਾਲੀ ਮੂਲੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈਸੀ। ਜੇ ਉਥੇ ਫੇਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਡੱਖਾ ਬਾਹਰ ਹੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਤੇ ਮੂਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਮੈਂ ਬਾਹਰਿ ਰਮਣੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੰਜੀ ਦੇਹੋ। ਤਾਂ ਮੂਲੇ ਕਹਿਆ ਬਾਹਰ ਨਾਂ ਜਾਵੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਮਣੇ ਫਿਰੇ ਤੁਸੀਂ ਰਮਣਾ ਸੁਟ ਘਤਾਗਾ। ਠਾਠੇ ਤੁਸੀਂ ਨੂੰ ਇਸਠਾਠ ਕਰਾਂਵਾਂਗਾ। ਤਾਂ ਉਸ ਆਖਿਆ ਮੈਨੂੰ ਜਰੂਰ ਕੁੰਜੀ ਦੇਵੇ। ਤਾਂ ਮੂਲੇ ਨਾਲ

ਹੈ ਕੇ ਤਾਲਾ ਖੋਲਿਆ।। ਤਾਂ ਉਹ ਡਬਾ ਨੈ ਕੈ ਤੁਰਿਆ ।। ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਗਲੀ ਥੀ
ਫੱਖਾ ਢਹਿ ਪਹਿਆ।। ਤਾਂ ਮੁਨੈ ਉਸ ਨੂ ਡਬਾ ਫੇਰ ਉਠਾਇ ਦਿਤਾ ।। . . . . " ¹

ਅ) " ਜੇ ਪਿਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਆਵਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ
ਹੈਨ।। ਤੇ ਖੜੀਆ ਖ੍ਰਮਣਾ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਦੇ ਪਿਤ੍ਰ ਬ੍ਰਮਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੈ ।
ਓਹ ਅਹਾਰ ਉਨਾ ਨੂ ਪਹੁਚਦਾ ਹੈ।। ਤੇ ਖਰੁੜੇ ਨੜਕਾ ਜੋ ਪਤੰਗ ਚੜਾਵਤਾ ਹੈ ਤੇ
ਪਤੰਗ ਅਕਾਸ ਤੈ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤੇ ਡੋਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਹਥ ਹੋਤੀ ਹੈ।। ਤਾਂ ਉਸ ਡੋਰ ਦੇ
ਮਾਰਗ ਜਗਾਇ ਕੈ ਦੀਪਕ ਪਠਾ ਦੇਤਾ ਹੈ।। ਤਾਂ ਪਤੰਗ ਨੂ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ।।
ਤੈਸੇ ਪਿਤ੍ਰ ਕਿਸੇ ਇਸਬਾਨ ਹੋਤੇ ਹੈ।। ਤੇ ਉਨਾਂ ਦੀ ਮੋਹ ਦੀ ਡੋਰ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਮੈ ਖੰਧੀ ਹੋਤੀ ਹੈ।।
ਓਸ ਮੋਹੁ ਦੁਆਰੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।। 90 ।। " ²

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਨਕੀਰੇ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ,
ਜਿਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਯੋਜਕ, ਸਬੰਧਕ ਆਦਿ ਵਰਤੀ ਵੀ
ਹੋਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ, ਦੇ, ਤਾ, ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ, ਦੀ, ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਦਿਕ ਸਬੰਧਕ, ਯੋਜਕ,
ਪੜਨਾਵ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ—ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ
ਵਿਚਲੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਮਿਸ਼ਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਕਰਕੇ
ਆ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ (ਰੂੜੀ) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
ਅਜਿਹੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਬੰਧਕਾਂ, ਯੋਜਕਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ
ਦੀ ਇਹ ਮਿਸ਼ਰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧ ਵਿਚ
ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ
ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਸਬੰਧਕ, ਯੋਜਕ ਆਦਿ ਦਾ ਰਲਾ
ਮਿਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਵਡਾ ਅਨਰਥ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
ਤੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

1. ਤੁਸਾਡਾ ਰਮਣਾ ਸੁੱਟ ਘੱਤਾਂਗਾ ।
2. ਜਿਉ ਕਰ ਘੋੜੈ ਨੂੰ ਕਿਸੈ ਮਸਾਲਾ ਖਵਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਓਹ ਖਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੁਟ ਘੱਤਿਦਾ ਹੈ।
3. ਤਾਂ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਦੇਵ ਕਹਿਆ ਜੇ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਥੀ ਬਖਸਾਇ ਲਵੈ ਆਰੈ ।

1) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਸਾਖੀ ਤੰਬਰ 14, ਪੰਨਾ 283-284

2) " " " — " " 90, " 346

4. ਸਾਧ ਕਿਨਾ ਲਛਣ ਕਰ ਜਾਣੀਐ ਹੇਠ ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਦ ਭਵ ਤੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—ਜਪਤ, ਮਹਰਮ, ਗੈਰ-ਮਹਲ, ਬਦਨਾਵੀ, ਨਿਵਾਜ, ਰੁਖ਼ਸਤ, ਸਮਸੇਰ, ਪੈਨਾਦੀ, ਨਜੀਕ, **ਤੁਜੂ** ਹੋਣਾ, ਵਜਬੁਨ ਅਰਜ਼, ਕੁਜਰਾਨ, ਗਰੀਬ ਨਵਾਜ, ਉਨਸ(ਉਣੁਜ਼—ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਖਾਣਾ ਜੋ ਨੌਕਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ—ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਬਦ)।

ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ =====

" ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ " ਇਸ ਕਾਨ ਦੀ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਇਹਮਤਬਾ ਗੁਨਸ਼ਿਨ, ਪੰਜਾਬ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਲੋਂ 1886 ਈ: ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 1953 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਹਰ ਨਿਖਤ ਨੰਬਰ 393 ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਨ " ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨੋਕਾਂ ਕੇ " ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਨੁਸਖਾ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ।

ਕਰਤਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ: ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਰਚਨ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਂਵ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨ-ਹਾਰੇ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਦਸੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਹਨਾਂ " ਸਾਖੀਆਂ " ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਛਾਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਂਵ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਨ ਚੰਦ, ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਮ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਰ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਰਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ, ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਲ ਵਿਚ ਨਿਖ ਨੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ " ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ " ਵਿਚ ਵੀ, ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਉਚੇਰਾ ਅਧਿਆਤਮੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਜੋ ਬਚਨ, ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਨਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਬਚਨਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਨਿਕੋਲਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ

ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੁਰਧਾਰੂ ਅਥਵਾ ਸੇਵਕ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਮੁੱਢੇ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਮਾਰਦਰੋ 1785 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਗੇ ਚਾਕੇ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ :

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਉ ਤੋਂ ਸੂਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। " ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ" ਨਾਉ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਚਨ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ " ਬਚਨ " ਕਹਾਣ ਦੀ ਹੋਂਦਦਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬਚਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਚੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :-

1. ਏਕ ਸਾਧ ਨੇ ਸਾਧ ਪਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਆ । ਭਜਨਵਾਨ ਜਾਪ ਜੋ ਹੋਵੈ ਸੋ ਕਿਸ ਅਸਥਾਨ ਅਰ ਕਿਸ ਜਗਾ ਪਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰੈ ।

2. ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਪਾਸ ਕਿਸੀ ਆਇ ਕਹਾ। ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖੀ ਦਸੋ ਸਿਖੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਤੀ ਹੈ ।

3. ਏਕ ਬੇਰ ਏਕ ਸਾਧ ਬੀ ਸਾਧ ਪੁਛਿਆ । ਬੁਰਾ ਕਿਸ ਕਉ ਕਹਤੇ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਬਚਨ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-

ਅਥ ਬਚਨ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਕੇ ਮੰਨਣੈ ਕੇ ਲਿਖੇ। ਜੇ ਜਖਾ ਸੁਕਤ ਜਰੂਰ ਕਰਣੈ ਜੋਗ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਿਥਮ ਬਚਨ ਏਹ ਹੈ। ਸਉ ਕੰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਟੈਣਾ । ੧ ।

ਦੂਜਾ ਬਚਨ ਏਹ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਕੰਮ ਛੋੜ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰਨਾ । 2 । ਤੀਜਾ ਬਚਨ

ਇਹ ਹੈ । .....

ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-

ਔਰ ਬਚਨ ਇਹ ਹੈ । ਖੋੜਾ ਜਾ ਹਾਨ ਮਨਮੁਖ ਔਰ ਗੁਰਮੁਖ ਕੀ ਚਾਨ ਕਾ ਲਿਖਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਕੀ ਪਰਖ ਹੋਤੀ ਰਹੀ ॥ 1 ॥

ਗੁਰਮੁਖ ਕਾ ਮਤਲਬ ਕੁਲ ਪਰਮਾਰਥੀ ਕਰਤੂਤ ਸੇ ਯੋਹ ਰਹਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਕ ਔਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ। ਮਨਮੁਖ ਸਭ ਕਾਸੇ ਮੇਂ ਅਪਣੇ ਮਨ ਔਰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਾ ਬਿਲਾਸ ਔਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇਖਤਾ ਹੈ । . . . .

ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਥਵਾ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਪਾਪੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਹਰੀ ਦੇ ਭਜਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਸਤਿਸੰਗ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।
4. ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ।
6. ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੰਧਨ ਮੋਹ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ।
7. ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਿਰਦਾ ਸੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
8. ਇਕਾਤ ਨਾਲੋਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਚੰਗੀ ਹੈ ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :

ਉੱਥੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਖਿਰਤਾਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ—ਨਾਭਾ ਜੀ
=====

ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਰਲਭ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਨਕਲ 1916 ਬਿ:/1859 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ¹ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਛਾਬੜਾ) ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਕਲ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਉਦੋਂ ਦਿਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਕਿਤੇ ਗੁੰਮ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਦੀ ਨਕਲ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ।

ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਆਪਣੇ ਵੰਗ ਦੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 316 ਛੱਪਿਆਂ ਵਿਚ 200 ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਚਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਭਗਤ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ—ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਗਤ—ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਨਾਭੇ ਚਾਗੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਨਾਭਾ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਨਾਭਾ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਅਵੱਸਥਾ ਬਾਰੇ ਖੜੀ ਸੁਆਦਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਕਰਧੁਜ ਸੀ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੰਸ ਤੋਮ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜਮਾਦਰੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੱਚਾ ਜੰਮਿਆ। ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਦੇਸ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਾਤਾ ਅੰਨ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਠਾ ਕੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਅੰਨ ਲੈਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਿਛੋਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤੀ ਸੁਰਸਰਾ ਠੰਦ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ

---

1) " ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਰੂਪ।। ਜਾਤ ਛਾਬੜਾ ਕਰਤ ਹੈ ਗਯਾਨੀ ਸੰਛਾਊ ਤਾ ਸੁਤ ਜੇਠੇ ਨਾਮ ਤਹ ਵਿਸਨ ਸਿੰਘ ਜਨ ਦਾਸ ਸੁਧਾ ਸਰ ਪੂਰਬ ਦਿਸਾ ਲਿਖੀ ਅਟਲ ਗੁਰ ਪਾਸ ।। ਉਨੀ ਸੈ ਸੋਨਹ ਬਰਖ ਸਾਵਨ ਮਾਸ ਵਦੀਯਾ"।— ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ—ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ 310

ਦੇ ਸ਼ਾਮੀ ਅਗਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨ ਕੀਲ ਦਾਸ ਜੀ ਉਥੋਂ ਲੰਘੇ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨੈਂ ਕੇ ਔਖਾ ਤੇ ਜਲ ਛਿੜਕਿਆ ਤੇ ਪਿਆਇਆ। ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਕੀਲ ਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ-ਮੰਤਰ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ¹ ਅਗਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਭਾ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ² ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਸਾਲਾ 1600 ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਚੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰੀ ਦੀ ਭਕਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ"।

ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ³ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਇਤਨੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਤ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਯਾ ਨਾਲ ਦਾਸ ਨਾਮੀ ਭਗਤ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨੀਮੀ ਭੂਮਕਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੌੜੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਪਰਬਤੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਰਾਖਿੰਦਰ ਨਾਥ ਠਾਕਰ ਨੇ ਸੂਰਦਾਸ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਸਨਾਤਨ, ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹ ਏਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉੜੀਆ ਵਿਚ

- 1) ਅਗਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ — ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਉਪਾਖਿਆਣ ਖਾਵਨੀ, ਧਿਆਨ ਮੰਜਰੀ, ਰਾਮ ਧਿਆਨ ਮੰਜਰੀ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲੀਆਂ। ਅਗਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ 1577 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਹੈ।
- 2) ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ।
- 3) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ—ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ—ਪੰਨਾ 242-244

ਵੀ ਇਸ ਸਟੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਠਕਲ ਤੋਂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਜਾਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਸ਼ੈਵ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਰਚੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਦਾ ਛਿਆਠ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਵੇਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਟੀਕੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਸਨ; ¹ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਗਤ ਦਾਸ; ਭਗਤ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੀਯਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੀਯਾ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਸਨ। ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ² (1699 ਤੋਂ 1743 ਈਸਵੀ) ਅੰਬਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦਾ ਟੀਕਾ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ³ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 1769 ਬਿਕ੍ਰਮੀ/1712 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਥਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਧੂ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਅਨੁਆਈ, ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਕਥਾ ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਟੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿੱਖ ਲੈਂਦਾ। ਇਉਂ, ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਦੇ ਠਾਲ ਠਾਲ ਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਆਪਣੇ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਦਾ ਭੇਗ 1769 ਬਿ: / 1712 ਈ: ਨੂੰ ਹੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

-
- 1) ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ—ਟੀਕਾਕਾਰ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਪੰਨਾ 310
  - 2) ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ। "ਏਕ ਸੈ ਨੋ ਗੁਣ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੇ" ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਦੀ ਫੁਟਕਲ ਡਾਇਰੀ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।
  - 3) ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਆਪਣੇ ਟੀਕੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਉਂ ਦਸਦੇ ਹਨ:-
"ਸੀਮਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਸ ਸਾਤ ਸਤ ਉਨਹਤਰ
ਫਾਗੁਨ ਮਾਸ ਵਦੀ ਸਪਤਮੀ ਬਤਾਇਕੈ " ।।

ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

" ਮੇਰੇ ਮਮਤਾ ਰਖਯਾ ਕਰੈਗਾ।। ਇਤ ਸ੍ਰੀ ।। ਭਗਤ ਮਾਲ ਮੂਲ ਨਾਭਾ..

ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਰਾਯਨ ਦਾਸ ਨਾਮ ਨਾਭਾ ਜੀ ਕੇ ਸੇ ਬਰਨਠ ਕਰੀ ਹੈ ।। ਬਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਸੰਮਤ 1769 ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾ ਸੈ ਉਠਤ੍ਰ ਨਾਰਾਯਨ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਰੀ ਫਗਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੰਚਮਵਦੀ¹"

ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਪਾਸ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਣ ਖਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ — "ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਰਸਾਣੀ ਘਰ ਨਾਭਾ ਜੀ ਨੇ ਕਰੀ ਤਾ ਕੀ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾ ਦਾਸ ਕਰੀ ।। ਤਾ ਮੈ (ਨੂੰ) ਕਬਿਤ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਸੂਤ੍ਰ ਰੂਪ ਸੇ ਤਬ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਕੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰੇਮ ਬੈਲਾਸ ਕੇ ਹੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ।। ਭਗਤ ਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਰੋਡ² ।। "

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—"ਸਧਨਾ ਕੀ ਕਥਾ ਕਰੀ ਹੈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਔਰਠਾ ਕੀ ਕਹੀ ਨਾਗੀ³ " ਮੈਂ ਸਰਬ ਕਥਾ ਪੁਰਾਨਾ ਦੀ ਸੁਣ ਕਰ ਤੇ ਸੀਤਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕਰ ਭਗਤ ਮਾਲ ਰਚੀ ਏਹ ਜੂਠ ਕੂਠ ਚੁਨੀ ਹੈ ।। ਮੇਰੀ ਭੂਲ ਚੂਕ ਖਿਮਾ ਕਰਨੀ " । " ਦਯੋਸਾ ਨਾਮ ਏਕ ਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਤਹਾ ਬਾਣੀਆ ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ ਨਾਮ ਹੈ ਸਰੋਵੜਿਆਂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਜੈਨੀ ਤਾ ਕੀ ਕਥਾ ਨਹੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾ ਦਾਸ ਕਹੀ ਹੈ⁴ " ।।

" ਸਬੈ ਕਥਾ ਕਹੀ ਨਹੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾ ਦਾਸ ਏਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਲੀ ਦੀ ਕਹੀ⁵ " ।।

ਨਾਰਾਇਨ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੇ 202 ਛੱਪਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਕੇਵਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਇਣ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਜੋਂ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਚਿਤ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

1)	ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ	ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ—ਟੀਕਾਕਾਰ	ਨਾਰਾਇਨ ਦਾਸ,	ਪੰਨਾ	309
2)	"	"	"	"	136
3)	"	"	"	"	191
4)	"	"	"	"	64
5)	"	"	"	"	204

ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੋਹਿਨੀ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਠਾਕ, ਸਿੱਧ ਆਪਣੇ ਤਪੋ ਬਲ ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ—ਇਹ ਦਿਖਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇੱਠਾਂ ਵਾਂਗ ਉਡ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇੱਛਾ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੋ ਚਾਹੁੰਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਖੜਾਵਾਂ ਪਾ ਕੇ ਤੁਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਆਦਿ ਆਦਿ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਸਭ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਐਕੜ ਬਣਨ ਤੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਬੋਝ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਉਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਰੱਖਿਆ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੇਲੇ ਬਿਰਦ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਆ ਖਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਮਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਭਗਤਾਂ ਸੰਖੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਸਧਨਾ ਕਸਾਈ, ਗੋਸਟਿ ਧੌਨਾ ਜੱਟ, ਗੋਸਟਿ ਮਾਧਵ ਤੇ ਸੁਰਧੀਰ, ਗੋਸਟਿ ਕਾਨ੍ਹ ਭਗਤ ਕੀ, ਗੋਸਟਿ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ, ~~ਰਵਿਦਾਸ ਬੇਣੀ~~ ਤੇ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਸਟਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਗੋਸਟਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 359 ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 528 ਪੀ ਵਿਚ 16 ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਹ ਹਨ— ਕਬੀਰ, ਧੰਨਾ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਨਾਮਦੇਵ, ਜੈਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ, ਕਰਮਾ ਬਾਈ, ਪੀਪਾ, ਸਧਨਾ, ਸੈਣ, ਬਾਨਮੀਕ, ਸੁਕਦੇਵ, ਧਰੂਹ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 1693 ਈ: ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਕੀਤੀ

- 1) ਰਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਸ—ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਪੰਨਾ 243-244
- 2) ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਇਠ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ—
ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 149

ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਚੀਆਂ ਦੀ 1740 ਈ: ਦੀ ਇਕ ਠਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪਰਚੀਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਭਗਤਾ ਸਬੰਧੀ ਜਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ (ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ) ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਤਨੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਸੀਤਾ, ਭਗਤਾ ਖਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਨਾਭਾ ਜੀ, ਅਗਰ ਦਾਸ, ਅਜਾਮਲ, ਹਨਵੰਤ, ਵਿਭੀਖਨ, ਭੀਲਨੀ, ਅੰਬਰੀਕ, ਚੰਦ੍ਰਾਸ, ਦ੍ਰੋਪਤੀ, ਹਰੀ ਚੰਦ, ਮੋਰ ਯੁਜ, ਰਾਮਾ ਨੁਜ, ਆਨੰਤਾ ਨੰਦ, ਰਾਜਾ ਖਾਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਜੈ ਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸ੍ਰੀ ਧਰ, ਬਲਭਾ ਚਾਰਜ, ਰਾਜਾ ਸੀਤ ਦਾਸ, ਕਰਮਾ ਬਾਈ, ਗਵਾਲ ਭਗਤ, ਰਾਮ ਦਾਸ ਖਾਹਮਣ, ਨੰਦ ਦਾਸ, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ ਜੀ, ਸੈਨ ਨਾਈ ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਕੇਸੋ ਦਾਸ ਭੱਟ, ਹਰਿਵੰਸ ਗੁਸਾਈ, ਰਾਜਾ ਚੰਤਰ ਭੁਜ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਅੰਬੇਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ, ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸੂਰਦਾਸ, ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਮੁਰਾਰ ਦਾਸ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਮਾਲ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਬਲਭਾ-ਚਾਰਜ ਦੇ ਖੰਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਭਗਤ ਗੋਕਲ ਨਾਥ ਅਤੇ ਗਿਰਧਰ, ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਸਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਧਨ ਮਾਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਣੀ ਰਤਨਾਵਤੀ, ਰਾਮ ਦਾਸ, ਗੋਪਾਲੀ ਬਾਈ, ਨਾਲ ਮਤੀ ਖਾਈ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਆਦਿ ਆਦਿ ।

ਭਾਵੇਂ ਭਗਤਾ ਦੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ—ਭਗਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਤਾਰੀਖਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਨੈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੇਵਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੀਤਾ ਭਗਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਸਦਕਾ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕ ਬਣ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤਾ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ-ਮਾਤ੍ਰ ਹਵਾਲੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

" ਗਾਗਰ ਨੇਗੜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਸੀ" ; ਕਬੀਰ, ਰਾਮਾ ਨੰਦ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੀਪਾ,

ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ; " ਬਾਏ ਗੜ ਮੈਂ ਰਹਤ ਬੇ ਸੇਠ ਨਾਈ"; ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸੂਰ ਨੇ ਸੂਰ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣਾਇਆ; ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ ਜੋ ਸੂਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ ਲਿਖੇ; " ਮੁਰਾਰ ਦਾਸ ਨਾਮ ਸੰਤ ਭਗਤਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹਸਤਨਾ-ਪੁਰ ਮਹ ਰਹਤੇ ਸੇ "; "... ਕਥਾ ਬਹੁਤ ਨਾਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਤੇ ਕਥਾ ਤਾ ਕੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ ਜਨਮ¹ ਸਾਖੀ ਏਕ ਹੈ ।। ਤਾ ਮੈ ਕਥਾ ਹੈ ਨਾਠੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹ ਤਾ ਕੇ ਸਬਦ ਸਲੋਕ ਹੈ " ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਸਕਾਰ, ਸਭਿਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਠਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਵਿਚਲੇ ਛੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ ਨੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ— ਬਾਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—"ਸਧਨਾ ਕੀ ਕਥਾ ਕਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਔਰਨਾ ਕੀ ਕਹੀ ਨਾਹੀ" ਆਦਿ ਆਦਿ। ਪਰ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਭਗਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ, ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ—ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਨਿਭਾਓ ਦਾ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਰਚਨਾ " ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ" ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਲਿਖਤ ਅਸਪਸ਼ਟ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਵਹਾਓ ਰੁੱਕ 2 ਜਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਹੈ, ਸੰਜਮ ਹੈ— ਬਹੁਤੇ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੁਨੀ ਵਿਚ ਹਾਠੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ੴ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮਿਹਰਬਾਠ ਰਚਿਤ "ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ " ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ।

" ਤਾ ਕਾ ਏਹ ਪ੍ਰਠ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਡੋਲਾ ਠਾਲ ਹੀ ਰਖਨਾ"।।
ਇਥੇ " ਤਾ ਕਾ ਏਹ ਪ੍ਰਠ " ਦੀ ਥਾਂ " ਤਾ ਕਾ ਏਹ ਪ੍ਰਠ ਸੀ " ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਜਿਵੇਂ:-

" ਸੁਣ ਕਰ ਭਣ ਦੀ ਮਹਮਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗ੍ਰਾਮ ਖੋਰੇ ਹੋਏ ਸੇ
ਭੈਣ ਦੇ ਸੇ ਮੋੜ ਦਿਤੇ "।। ਇਥੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਉਲਟ " ਸੁਣ ਕਰ " ਕ੍ਰਿਆ
ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ " ਜੈ ਸਿੰਘ ਰਾਜੇ " ਕਰਮ ਕਾਰਕ " ਭੈਣ "
ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਿਤੇ 2 ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਛਾਟਕੀ ਅੰਸ਼ ਚੰਗਾ ਸੁਹਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ
ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਿਆਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਇਸ ਖਾਤਰ ਉਹ ਥੋੜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਵਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗਲ-ਬਾਤ
ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ:-

ਠਾਕਰ ਕੋ ਇਸਨਾਠ ਕਰਾਇ ਕਰ ਭੂਖਨ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਰਾਇ ਕਰ ਦੂਧ ਆਗੈ
ਰਾਖ ਕਰ ਹਾਥ ਮੇ ਕਰਦ ਨੈ ਕਰ ਠਾਕਰ ਕੋ ਦੇਖਾਵੈ।। ਜੇ ਤਾ ਅਬ ਤੁਮ ਪੀਵੇਗੈ ਤਾ
ਹਮਾਰੀ ਸੁਲਾ ਸਦਾ ਸੇਵਾ ਕਰਹਗੈ ਪ੍ਰੀਤ ਸਾਥ ।। ਜੇ ਨਾ ਪੀਵਹਗੈ ਤਬ ਗਲਾ ਕਾਟ ਕੈ
ਆਗੈ ਰਖੇਗਾ ਤੁਮੇ ਜੀਵਾਵਨਾ ਪਰੈਗਾ।। ... ਨਾਮ ਦੇਵ ਹਸੇ ਡਰਾਇ ਸੇ ਪੀਤਾ ਮਿੰਨਤ
ਨਾ ਪੀਤਾ।। ਅਬ ਸੁਯਾਦ ਅਸੈ ਆਯੋ ਦੂਜੀ ਕਟੋਰੀ ਭੀ ਪੀਤੀ ਪਰ ਬੋਰਾ ਜਿਹਾ ਜੂਠਾ ਰਖਨਾ।।
ਜੇ ਅਸਾ ਭੀ ਪੀਣਾ ਹੈ ਸੀਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਕੈ ਸੁਯਾਦ ਚੰਗਾ ਲਗਾ ਹੈ ਜੇ ਛਡਦੇ ਨਾਹੀ।। ਅਸੈ
ਕਹ ਕੈ ਕਟੋਰੀ ਪਕੜ ਲਈ ਤਬ ਹੰਸ ਕੈ ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਮਿਲੈ " ।।

ਬੋਲੀ

ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ
ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ
ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਕ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ,
ਸਰਵਨਾਵ, ਅਵਿਯ, ਯੋਜਕ, ਸਬੰਧਕ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ
ਵੱਜੋਂ:-

" ਜਬ ਏਹ ਬਾਤ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸੁਨੀ ਵਧੇਰੀ ਆਗ ਲਗੀ।। ਮੇਰੇ ਪੁਤਰ
ਦੁਸਟ ਨੇ ਕੀ ਕਰਿਆ ਅਗੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਸ ਹੋਈ।। ਇਸ ਨੇ ਆਸ ਹੀ

ਗਵਾਈ।। ਚਾਹੀਏ ਸੈਨਾ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਇਸ ਕਾ ਡੇਰਾ ਲੂਟ ਲੀਜੈ।। ਤਬ ਪੁਤ੍ਰ ਭੀ ਜਾਤਾ ਜੈ
 ਪਿਤਾ ਜੁਧ ਕਰੇ ਤਾ ਸਾਨੂੰ ਭੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।। ਤਬ ਮੁਸਾਹਬਾ ਸਮਝਾਇਆ ਕੀ
 ਏਹ ਬਾਤ ਪ੍ਰਦੇਸ ਮਹ ਚੰਗੀ ਨਹੀ ਪਿਤਾ ਪੁਤ੍ਰ ਦੀ ਨਰਾਈ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਬਾਤ ਭਲਾਈ
 ਬੁਰਾਈ ਸਿਧ ਕਰਨੀ ਸੰਗ ਨਾਹੀ।। ਆਪ ਨੇ ਨਗਰ ਜਬ ਚਲਹੁਗੇ ਤਬ ਸਮਝ ਕੇ ਬਾਤ
 ਬੇਚਾਰ ਕਰਨੀ ।। ਤਬ ਰਾਜਾ ਚੁਪ ਹੋ ਗਇਆ।। ਜਬ ਆਪਨੇ ਨਗਰ ਆਇਆ ਤਾ
 ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ।। ਜੇ ਕਰ ਦੰਡ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੀਜੈ ਤਾ ਜਗਤ ਭੀ ਠਿੰਦੇ ਤੇ ਪੁਤ੍ਰ ਠਾਲ ਭੀ
 ਬੰਦ ਅਗੈ ਹੋਇਆ ਵਧੇਰਾ ਜੁਧ ਜੰਗ ਹੋਵੈ ।। ਠਕ ਤਾ ਵਢਿਆ ਇਸ ਰਾਨੀ ਨੇ ਪਰ
 ਲਹੂ ਧੋਈਏ ਜੇ ਰਾਨੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਜੁਗਤ ਠਾਲ ਮਾਰੀਏ।। ਨਹੀ ਠਾਕ ਗੁਈਏ ਏਹ ਵੇਖੀਦੀ
 ਸੁਨੀਦੀ ਚੰਗੀ ਨਾਹੀ।। ਕੁਲ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲਗਦੀ ਹੈ । . . . . "

---

1) ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ—ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ—ਪੰਨਾ 260

ਟੀਕੇ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਰਥ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਧਾਰਮਕ ਅਥਵਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਕ ਵੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਕਾਲ (ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ) ਵਿਚਲੇ ਮਿਲਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- ੳ) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ—
1) ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ	2) ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ
3) ਟੀਕਾ ਸਿੰਘ ਗੋਸ਼ਟਿ	4) ਟੀਕਾ ਪੱਟੀ-ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ ੧
- ਅ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹੋਰ ਟੀਕੇ:- 1) ਅਗਿਆਤ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੇ ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ।
- ੲ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ:-
1) ਟੀਕਾ ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ।	2) ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ ।
- ਸ) ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕੇ:- 1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, 2) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ । (ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ)
- 3) ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ ।

ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਮਿਲਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਜਿਸ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵਰਣਨ ਕਰਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਜਿਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਨੂੰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਵ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਆਦਿ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਤਰ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅੱਜ ਤੀਕ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ
=====

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬੈਠੇ ਮਿਲਦੀ ਰਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਤਹਿਤ ਗਿਆਲ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਟੀਕਾ ਪੰਨਾ 158 ਤੋਂ 183 ਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਜੋਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਹੋਈ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਟ ਬਿਆਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਜਦ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਦਲੀਲ, ਮੰਤਕ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਜੋਂ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ " ਜਪੁ " ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜਪੁ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਟੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਟੀ ਜਿਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੇਖੋ :-

" ਉੱਠਾ ਸਿਧਾ ਪੁਛਿਆ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਾਠੇ ਹੋ ਕਿਸ ਦੇ ਬਨ ਕਰਕੀ ਆਏ ਹੋ ॥ ਤਾਂ ਬਾਠੇ ਕਹਿਯਾ ਏਕੀਕਾਰ ਇਕ ਜੋ ਦਾਹਿਕੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ॥ ਜੋ ਉਸ ਤੇ ਚਾਹਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਏਕ ਦਾ ਅਨੇਕ ਹੋਵਾ ॥ ਤਾਂ ਤੂੰ ਆਪ ਦੀ ਬੁਠ ਕੀਤੀ ॥ ਉੜੇ ਵਿਚੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੋਇਆ ॥ ਆਇਓ ਵਿਚੋ ਬਿਸ਼ਨੁ ਹੋਇਆ ॥ ਮਮੇ ਵਿਚੋ ਮਹਾਂ ਦੇਉ ਹੋਇਆ ॥ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਰੁਣ ਦੇ ਕੇ ਜਗਤ ਦੇ ਉਤਪਤਿ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾਇਆ ॥ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੁ ਨੂੰ ਸਾਂਤਕ ਰੁਣ ਦੇਇ ਕੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪਾਲਣੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾਇਆ ॥ ਅਰ ਮਹਾਂ ਦੇਉ ਨੂੰ ਰਾਮਸ ਰੁਣ ਦੇਇ ਕੇ ਸੰਘਾਰ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾਇਆ ਹੈ ਤਿਸ ਦੇ ਬਨ ਕਰ ਕੀ ਅਸੀ ਆਇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ॥ ਤਾਂ ਉੱਠਾ ਪੁਛਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕੀ ਹੈ ॥ ਅਰ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ॥ ਤਾਂ ਬਾਠੇ ਕਹਿਯਾ ਸਤਿ ਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਸਤਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ॥ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਚ ਪੂਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ॥ ਪੁਰਖ ਕੇ ਤਿਨ ਅਰਥ ਕਰਤੇ ਹੈ ॥ ਜਿਤਨੇ ਜੋ ਸਰੀਰ ਹੋਨ ਜੋ ਪੁਰੀਆ ਹੋਨ ਅਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਜੋਤਿ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ॥ ਅਰ ਪੁਰਖੁ ਪੁਰਖਾਰਥ ਏਕਣ ਵਾਠੇ ਕਾ ਭੀ ਨਾਉਂ ਹੈ ॥ ਅਰ ਪੁਰਖੁ ਪੂਰਨ ਕਾ ਭੀ ਨਾਉਂ ਹੈ ॥ ਅਰ ਪੁੰਨਾ ਉਹੈ ਨਰਠਾ ਦਾ ਤਿਸ ਤੋਂ ਜੋ ਰਖਿਆ ਕਰੈ ਜੋ ਪੁਰਖ ਕਰੀਐ ॥ ਤਾਂ ਸਿਧਾ ਕਹਿਯਾ..... "

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਮਿਹਰਖਾਨੀ ਟੀਕੇ ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਜਿਸ ਦੀ ਨਕਲ 1701 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਤੂ ਨਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਕੀਤੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਜਿ ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਉਸ ਠਾਂ ਨਿੱਠੇ ਵਧੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਮਰਲਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਠਾਓ ਦੀ ਮੁੱਢਤਾ ਹੈ। ਮੂਨ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਨੀ ਸ਼ਿਖਾਣਪ ਤੇ ਸੌਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੱਖ ਆਪ ਇਕ ਦੰਦਾ ਕਬਾਕਾਰ ਰੋਣ ਕਰਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਠਨ ਤੋਂ ਕਠਨ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰਮ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਰਚਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁਪਰੋਕਤ ਅੰਤਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ :-

" ਮੰਨੈ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ " ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਜਪੁ ਪ੍ਰਸਾਰਥ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

" ਜੇ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਜੁੱਠ ਕਰਿ ਮੰਨੈ। ਤਾ ਮੋਖ ਪਵੈ ਪਾਏ।।

ਜੇ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਮੰਨੈ ਤਾਂ ਪਰਵਾਰ ਸਾਧਾਰ।। ਪਰ ਦੁਪਹਾਰੀ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਜਨਮੁ ਕਾ।।

ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ~~ਕਿ ਜੀਠੈ~~। ਤੇ ਚਉਗਾਨੀ ਲਖ ਜੀਆ ਕੀ ਜੂਠਿ ਮਹਿ ਭਿਖਿਆ ਮਾਏ ਠਾਗੀ ਅਜੂਠੀ ਹੋਇ।। ਏਹਿ ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਮੰਨਣੇ ਮਹਿ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਮਨਿ ਸਕੈ ¹ ਮੰਨਿ ਕੇ ਵਿਖੇ।।

15 ॥

ਇਸੇ ਪਉੜੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

" ਜੇ ਵਾਰੁਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਏ ਹੈਨਿ ਸੇ ਮੁਕਤਿ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਧ ਸੰਕਤਿ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਲ ਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਹੈਨ। ਜੇ ਵਾਰੁਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਏ ਹੈਨ ਸੇ ਆਪ ਭੀ ਤਰਏ ਹੈਨ। ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰਏ ਹੈਨ। ਤਾ ਸਿਧਾ ਭਰਿਆ ਜੇ ਪਰਵਾਰ ਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤੀਆ ਦਾ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਅਸੀ ਤਾ ਸਰ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਅਤੀਤ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਤੀਆ ਦਾ ਕੁਏਬ ਪਰਵਾਰ ਹੈ। ਅਤੀਤਾ ਦੇ ਚੇਨੇ ਪਰਵਾਰ ਹੈਨ। ਉਨਾ ਦੇ ਭੋਲਿਆ ਦਾ ਉਹਾਰ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਜੋ ਪਾਸ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੀ ਹੈਨ ਉਨਾ ਦਾ ਉਹਾਰ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਵਾਰੁਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹੈਨ ਆਪ ਭੀ ਤਰਏ ਹੈਨ ਤੇ ਰੋਹਨਾ ਨੂੰ ਭੀ ਤਾਰਏ ਹੈਨ। ਉਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਚਹਿਦੇ ਹੈਨ ਜੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜਨਮ ਜੂਠਾ ਦੇਏਬ ਨੂੰ ਠਾਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ। ਐਸਾ ਤਾਮੁ ਵਾਰੁਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹੈਨ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ² ਜਾਣਦੇ ਹੈਨ ॥ 15 ॥ " ।

Missing.
ਜਿ ਤੇ
ਪ੍ਰਠਾਓ
ਜਪੁ ਪ੍ਰਸਾਰਥ
ਜਿ ਤੇ ਪ੍ਰਠਾਓ
ਜਿ ਤੇ ਪ੍ਰਠਾਓ
ਜਿ ਤੇ ਪ੍ਰਠਾਓ

1) ਜਪੁ ਪ੍ਰਸਾਰਥ — ਪੰਨਾ 19
2) ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ (ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿੱਚ) — ਪੰਨਾ 157

ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ

=====

ਇਹ ਟੀਕਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 31 ਤੋਂ 51 ਤਕ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਧਾਨਕਾਵਾਂ **ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ** ਹਨ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਨੌਂ ਪਾਉਂਟੀਆਂ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਮ ਨਾਠ ਰੁਹੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਛੇ (6) ਪਾਉਂਟੀਆਂ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਉਧਾਨਕਾ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਮ ਪਾਸੋਂ ਰੁਹੂ ਜੀ ਜੋਗ ਕਰਾਉਦਾ ਹੈ:-

ਮ ਚਾਢੀ ਰਾਜਿਉ ਕੀਆ ਵਾਰਾ ਰਾਵਤੇ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈ। ਸੂਰਮੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਜੁਧ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਅਰੁ ਕਾਇਰਾ ਕੇ ਸਨ ਮੈਂ ਭੀ ਜੁਧ ਕਾ ਉਦਮ ਹੋਇ ਆਵਤਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਵਾਰ ਰਾਵਤੇ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈ। ਤੇ ਸੰਤ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈ। ਅਰੁ ਜਉਨ ਮੇ ਜਗਿਆਸੀ ਹੋ ਤਿਨੋ ਕਾ ਭੀ ਸਨ ਅਰ ਇੰਦ੍ਰਅਰੁ ਕੇ ਜੀਤਏ ਕਾ ਉਦਮ ਹੋਇਆਵਤਾ ਹੈ। ਤਾ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਰਾਈ ਕਾਈ ਪ੍ਰਮੋਸਰ ਕੀ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਰੁ ¹ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਮ ਦੀ ਖੇਡਤੀ ਤੇ ਰੁਹੂ ਜੀ ਨੇ "ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ" ਸੁਣਾਈ ਅਕਰਾ ਬਣਾਈ। ਪਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੁਹੂ ਜੀ ਦੀ ਆਸੂ ਔਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਦਸੀ ਤੋਂ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਮ 1520 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ ਰੁਹੂ ਜੀ 1477 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਔਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ।

ਜੇ ਇਉਂ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਮ ਨਾਠ ਰੁਹੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਰੁਹੂ ਜੀ ਦੀ ਆਸੂ ਔਟੇ ਔਟ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਵ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹਰਨਾ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1) ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ — ਪੰਨਾ 30-31

2) ਏ **ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਐਂਡ ਕੰਪੈਰੇਟਿਵ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਜ਼ ਆਫ ਰੁਹੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੂ ਦੀ ਮਿਡਲ ਆਫ ਦੀ ਏਟੀਨਬ ਸੈਂਚੁਰੀ** — ਡਾ: ਜਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਸ਼ਟੀ ਸਿਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੰਸਾ ਉਠਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਉਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਾਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲੇਖਕ ਨਾਨ ਦੇ
ਨਾਨ ਟੀਕਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਨੇ ਚੇਤਨੀ ਮਨਿ ਆਪਣੇ ਸੁਖੇਤ ॥

ਛੁਟੇ ਤਿਲ ਬੁਯਾਕ ਜਿਉ ਸੁੰਦੇ ਆਦਰਿ ਖੇਤ ॥

ਖੇਤ ਆਦਰਿ ਛੁਟਿਆਕਰੁ ਨਾਨਕ ਸਉ ਨਾਰ ॥

ਫਲਾਅਹਿ ਛੁਟੀਅਹਿ ਖਪੁਵੈ ਭੀ ਤਨ ਵਿਚਿ ਸੁਆਹ ॥ 3 ॥

ਲੇਖਕ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

" ਤਾ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਾ ਜੋ ਇਕ ਤਾ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਨੂ ਮੰਨਦੇ ਨਗੀ ॥
ਉਹੁ ਆਖਦੇਹੈਨ ਅਸੀ ਆਪ ਹੀ ਸਤ ਕਿਛੁ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ॥ ਜੋ ਆਮਨੂ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ
ਦਾ ਵਰ ਰੂਪਾ ਹੈ। ਅਸੀ ਸੁਖੇਤ ਹੋਇ ਗਾ। ਉਨਾ ਦਾ ਕੀ ਕਵਾਨ ਹੋਇਗਾ। ਖਾਏ
ਕਹਿਯਾ ਜੈਸੇ ਤਿਨਾ ਕਾ ਖੇਤੁ ਕਿਰਸਾਣੁ ਆਪਣੇ ਘਰਿ/ਆਣ ਡਾਨਤਾ ਹੈ। ਅਰ ਬੁਯਾਕੋ ਕੇ
ਖੇਤੁ ਮਾਂਹਿ ਛੋਡਿ ਆਵਦਾ ਹੈ। ਫੂਲ ਅਰ ਫਲ ਬੁਯਾਕੋ ਕੇ ਭੀ ਤਿਲੋ ਜੈਸੇ ਹੈ। ਬੁਯਾਕ
ਮੇ ਕਣ ਨਗੀ ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਛੋਡ ਆਵੁਣੇ ਹੈਨ। ਸੁੰਦੇ ਖੇਤ ਮੈ। ਤੈਸੇ ਹੀ ਨਿਰੁਚੇ ਜੋ ਪੁਰਖ
ਹੈਨ ਜਿਨਾ ਸਤਿਗੁਰਾ ਨੂ ਮਿਲ ਕੇ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ ਉਨਾ ਕਾ
ਮਹਾਤਮ ਨਗੀ ਜਾਣਦੇ। ਉਨਾ ਦੀ ਤਿੰਦਾ ਕਰਤੇ ਹਾਂ। ਸੇ ਜਲਮ ਮਰਨ ਕੇ ਖੇਤ ਮੈ ਛੋਡ
ਦੇਈਦੇ ਹੈਨ। ਜੋ ਗੁਰਾ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਜਾਣਤੇ ਹੈਨ। ਸੇ ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਕਾ ਘਰਿ ਜੋ ਹੈ
ਤਹਾ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਦੈ ਹੈਨ ¹ਬੁਠੈ ਧਾਮ ॥ 2 ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁਚੱਜੀ
ਵਿਆਖਿਆ — ਸੁੰਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬੁਯਾਕ ਤਿਲਾਂ ਦੀ ਨਿਗੁਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ
ਮੁਕੱਮਲ ਤੁਲਨਾ ਤੇ ਵਧੀਆ ਬਿਆਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਟਿਕ
ਵਧੀਆ ਸਬੂਤ ਹੈ ।

ਟੀਕਾ ਸਿੱਧ ਰੋਸ਼ਟਿ

ਇਹ ਟੀਕਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 223 ਤੋਂ 242 ਤਕ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਥਾਨਕ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਸਿਵਰਾਤੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਿਆਨੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਸਿੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰਰਜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਮਾਤਾਂ ਦਿਖਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਵਕੀਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਟਿ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਦਿਆਂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਟਿ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—
ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਸੰਸੇ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੀ ਕੁਰਮਤ, ਹੋਰਨਾ ਧਰਮਾਂ, ਜੋਗ ਮਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ, ਭੇਖ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :-

ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਨਿਰੰਤਰਿ ਮੁਦ੍ਰਾ ਹਉਮੈ ਸਮਤਾ ਦੂਰਿ ਕਰੀ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਰੀਕਾਰੁ ਨਿਦਾਹੁ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸੁ ਸਮਝੁ ਪਯੀ ॥

ਖਿੰਬੀ ਝੋਲੀ ਭਰਿਪੁਰਿ ਰਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤਾਰੈ ਏਕੁ ਹਰੀ ।

ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਰੀ ਨਾਈ ਪਰਖੈ ਗੁਰ ਕੀ ਬਾਤ ਖਰੀ ॥ 10 ॥

ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

" ਬਾਬਾ ਬੋਲਿਆ। ਅੰਤਰਿ ਮੇਰੇ ਗੁਰਾ ਕਾ ਸਬਦੁ ਆ ਜੈਸੇ ਮੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤਬਿੰਬ ਆਰਸੀ ਸੈ ਭਾਸਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਬਿੰਬ ਝੂਠ ਹੋ ਤੇ ਬਿੰਬ ਸਚੁ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਬਿੰਬ ਅਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਜਗਤ ਹੋ ਭਾਸਤਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਝੂਠਾ ਦਾ ਆਤਮ ਸਚੁ ਹੈ। ਏਹ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਮੈ ਸਤਿਗੁਰਾ ਕੀ ਨਿਰੰਤਰਿ ਪਹਿਰੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਉਮੈ ਸੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾ ਤੇ ਸਮਤਾ ਸੀ ਸੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਬਦਿ ਦੂਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਰੀਕਾਰੁ ਰੂਪੀ ਉਪਾਧਾ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਝਗੀਆਂ ਸੀਆਂ ਸੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਬਦੁ ਸਮਝਣ ਕਰ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆ ਹੈ। ਖਿੰਬਾ ਝੋਲੀ ਦੇ ਪਹਿਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ ਵਿਚ ਆਤਮ ਭਰਪੂਰ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੈ ਏਕ ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਉਹ ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਹੈ ਤੈਸੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਸਚਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਾ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਸਚਾ ਪਰਖੀਦਾ ਹੈ। 10।।"

ਟੀਕਾ " ਪੱਟੀ " — ਆਸ ਮਹਲਾ ੧

ਇਹ ਟੀਕਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 24 ਤੋਂ 28 ਤਕ ਦਰਜ ਹੈ। ਉਥਾਨਕ ਵਜੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਥ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਚੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖੀ ਬਿਆਨੀ ਹੈ। ਜਦ ਪੰਡਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤੇ ਪੱਟੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਰੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੱਟੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਦਸੇ ਰਵੇ ਹਨ ।

ਈਕੇ ਦੀ ਉਚਾਰਣ ਦੇਖੋ :-

ਘਘੇ ਘਾਨ ਸੇਵਕ ਜੇ ਘਾਣੈ ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਕੈ ਨਾਰ ਹਰੈ ।

ਗੁਰਾ ਭਨਾ ਜੇ ਸਮਕਰਿ ਜਾਣੈ ਇਨ ਬਿਧ ਗਾਰਿਬੁ ਭਮਤ ਰਹੈ ॥੪॥

ਟੀਕਾ:- ਘਘਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਬਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਕਿਲ ਏਹ ਘਾਨ ਘਾਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਬਦ ਠਾਲ ਨਕ ਹਰੇ ਹੈ ॥ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮਾਨ ਜਾਤਾ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਾਰਿਬੁ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇ ਹੈ ॥੪॥

ਟੀਕਾ ਸਲੋਕ ਸਹੀਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੧

ਇਹ ਟੀਕਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 252 ਤੋਂ 255 ਤਕ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾਕਾਰ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਥਾਨਕ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਦਸੇ ਰਵੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ " ਤੁਸਾਂ ਈਸਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੀ ਚੜ੍ਹ ਸਲੋਕੀ ਸ੍ਰੀ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਿ ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਭੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨੁ ਭੀ ਉਸ ਦਾ ਸਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿੰਦਾ ਮੋਹਿ ਨੂੰ ਨਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਦਾ। ਤੇ ਗੁਣ ਭੀ ਤੁਸਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ। ਤਾ ਅਸਾ ਨੂੰ ਭੀ ਚਰਣ ਸਲੋਕੀ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰੋ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸਾਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਗਿਆਨੁ ਹੋਵੈ ਮੋਹਿ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈ ॥ "

ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਵ ਵਿਆਖਿਆ ਚੰਗੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਾਫ਼ੀ ਕਠਨ ਹਨ ਪਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਰਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਸਮਝ ਸਕਣ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦਿਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਖਾਂ ਆਦਿ ਖਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਟੀਕੀ ਵਿਚਾਰ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮੱਰਥਾ ਦਿਸਤੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :-

ਮੂਲ ਬਾਣੀ:- " ਪੜ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਠੰ ॥

ਸਿਨ ਪੂਜਸ ਰਗਲ ਸਮਧੰ ॥

ਟੀਕਾ:-

" ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਰੀਏ ਹੇਨ ਜਉ ਨਗ ਖੁਹਸ ਨੂੰ ਨ ਪਛਾਣੈ ॥
 ਹੋਰ ਜਿਤਨੇ ਕਰਮ ਹੈ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਜੇ ਉਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਅਭਿਆਨ ਹੋਦਾ ਹੈ ਤਾ ਸਭੇ ਅਸਾਸਤ੍ਰੀ
 ਹੋਜਦੇ ਹ। ਇਕ ਕਰਮ ਹੈ ਇਕ ਵਿਕਰਮ ਹੈ ਇਕ..... ਹੈ। ਕਰਮ ਕਠੁਣ
 ਹੈ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਜਨ ਵਿਚ ਰੰਕਾਰ ਕਰਨਾ ॥ ਵਿਕਰਮ ਕਠੁਣ ਹੈ ਜੇ ਸਾਸਤ੍ਰੀ
 ਵਿਚ ਕਰਮ ਵਰਜੇ ਹੈ ਸੇ ਕਰਨੇ ॥ ਜੇ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਤਾ ਭੀ ਮਨ ਵਿਚ
 ਰੰਕਾਰ ਕਰਨਾ ॥ ਅਕਰਮ ਓਹ ਹੈ ਜੇ ਜੇਨ ਧਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਰਿਣਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ
 ਕਰਮ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰਨਾ ॥ ਤੇ ਸਨ ਵਿਚ ਨਾਨਾ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਫੁਹਨੇ ॥
 ਜਾ ਖੁਹਸ ਨੂੰ ਜਾਣੀਦਾ ਹੈ ਤਾ ਰੰਕਾਰ ਨਿਵਰਤ ਹੋਦਾ ਹੈ ॥ ਪੁਸਤਕ ਪੜੇ ਤੇ ਤੂੰ
 ਕਾਲ ਸੰਧਿਆ ਭੀ ਕਰੇ ਤੇ ਠੇਕਾ ਨਾਲ ਬਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੁਆਦਸ ਸਿਤਾ ਪੂਜਣੀਆ ॥
 ਬਗਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈ ਸਮਧ ਠਾਵਣੀ ॥ ਮਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਆਸ ਹੋਵੈ ਮੁਖ ਵਿਚ
 ਸੂਨ ਤੇ ਤਿੰਦਿਆ ਭੇਖ ਪੰਛਿਤਾ ਦਾ ਤੇ ਸਾਧਾ ਦਾ ¹ਕਰਨਾ ॥ ..... "

ਟੀਕਾ—ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ

ਗਿਆਨ ਚਰਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਟੀਕਾ ਪੰਨਾ 21-22 ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਤੇ ਚੰਗੇ 2 ਹੁਮਾਨ ਚਾਕੂ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਮੈਂ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ"। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕਉਨਸੀ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ"। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ "ਮੈਂ ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ"। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਾਏ" ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸੁਣਾਏ। ਇਸ ਉਥਾਰਕਾ ਨਾਲ ਨੇਖਕ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਗਿਆਨ ਚਰਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰ ਰੂਪ ਸੱਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਇਹ ਸੱਤ ਸਲੋਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

- 1) ਸਮਿਤਯੋਕਾਕਰੀ, ਅਧਿਆਇ ਨੰਬਰ 8, ਸਲੋਕ ਨੰਬਰ 13
- 2) ਸਥਾਨੇ— ਅਧਿਆਇ ਨੰਬਰ 11, ਸਲੋਕ ਨੰਬਰ 36
- 3) ਸੰਦੇਹ— ਅਧਿਆਇ ਨੰਬਰ 13, ਸਲੋਕ ਨੰਬਰ 14
- 4) ਕਵਿੰ — ਅਧਿਆਇ ਨੰਬਰ 8, ਸਲੋਕ ਨੰਬਰ 9
- 5) ਉਪੰਵ ਮੂਲੰ— " " 15 " " 1
- 6) ਸਵੰਸਯ — " " 15 " " 15
- 7) ਮਨਮਨਾ ਫਵ— " " 9 " " 34

ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਟੀਕਾਯਾਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਖਾਸੋਂ ਮੂਲ ਪਲ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਕਟਾਏ ਵੰਗ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਲੋਕ ਨਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨੀ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਵਸ ^{ਤੋਂ} ਸਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੋਠੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਠਾਵਟ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਨਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

" ਤਬ ਭਾਨੂ ਨੇ ਕਰਾ। ਇਸ ਕਾ ਅਰਥ ਸੁਣਾਵੇ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਸਮਝ ਮੈਂ ਆਵੇ। ਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਚਨੁ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਕੇ ਕਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਐਕਾਰ ਜੇ ਏਕ ਅਖਰ ਹੈ। ਜੇ ਸਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਕੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਗੋਰ ਕੇ ਤਿਆਰਤਾ ਹੈ। ਮੇ ਮੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਦੇਤਾ ਹੈ। ਮੈ ਜੇ ਰਾਂ ਮੇ ਰੰਤੰਨ ਦਾ। ਅਰੁ ਪੁਰਾਤਨ ਹਾਂ। ਅਰੁ ਸੁਖਮ ਤੇ ਅਤ ਸੁਖਮ ਹੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੇ ਮੁਝੇ ਸਿਮਰਤੇ ਹੈ। ਸਰਬ ਕਾ ਅਧਾਰ ਹੇ। ਅਰ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੁਪ ਹੈ। ਅਰੁ ਸੁਰਜ ਕੀ ਨਿਆਈ ਪ੍ਰਕਾਸ ਹੁਪ ਹੈ। ਅਰਿਆ ਕੇ ਅੰਪੇਰੇ ਤੇ ਪਰੇ ਹੈ। 2। ਜਿਸ ਇਸ ਬਾਨ ਖਿਖ ਮੇਰਾ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਤਿਸ ਕੀ ਮੈ ਰਖਿਆ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਰਾਖਸ ਆਦਿਕ ਉਸ ਮੇ ਭੰਮਾਨ ਹੇ ਕੇ ਭਾਵ ਜਾਤੇ ਹੈ। ਅਰੁ ਸਿਧ ਆਦਿਕ ਸਭ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਤੇ ਹੈ। 3। (ਪੰਨਾ 22

ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ

=====

ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਵੇਦਾਂਤ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹਰ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 143 ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣ ਨਿਰਥਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਅਖਾਣੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਰ ਲਿਖਤੀ ਨੰਬਰ "ਨਿਰਥਾਣ ਹੰਸ" ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਨਾ 312 ਤੋਂ 370 ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 1753 ਖਿ: 1711 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ। ਟੀਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸੰਕਲਪਾਰਠ ਅਨੁਸਾਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾੰਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਾਵੀ ਸੀ।

ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :- **33**ਵਿਵੇਕ, ਭੂਤ ਵਿਵੇਕ, ਪੰਚ ਕੋਸ਼ ਵਿਵੇਕ, ਦਵੈਤ ਵਿਵੇਕ, ਮਹਾਵਾਕ ਵਿਵੇਕ, ਚਿਤ੍ਰ ਦੀਪ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਦੀਪ, ਕੂਟਸਥ ਦੀਪ, ਧਿਆਨ ਦੀਪ, ਬ੍ਰਹਮਾੰਦ ।

ਵਿਸ਼ਾ ਦੂਜੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰਿਆਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ—

ਤਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ, ਜਾਣੀਦਾ, ਦਿਖਾਵਦੇ, ਉਪਜਾਵਣੇ ਵਾਲੀ, ਨਾ ਹੋਵਣੇ ਤੇ, ਦੇਖੀਦਾ,
ਵਾਸਤੇ, ਕਰੀਦਾ, ਬਣਦਾ, ਕਰਦਾ, ਗਿਣਦਾ, ਕਰਦਾ ।

ਟੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

ਸ੍ਰੀ ਭਾਰਤੀ ਤੀਰਥ ਅਰੁ ਵਿਰਧਾਰਿਨ ਸੁਨਿ ਸ੍ਰਿਸਟੈ ਜੋ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਚ ਭੂਤੋਂ ਕੇ ਵਵੇਕ ਕਾ ਵਰਨਣ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਸਦੇਵ ਸੋਮੇ ਵੱਸਕੁ ਆਸੀਤਾ। ਆਰਥ ਯਹ ਜੋ ਸੁਤਿ ਨੈ ਠਹਾਰਾ। ਦੇ ਸੋਮ ਇਸ ਕੇ ਆਏ ਸਤਿ ਹੀ ਹੋਤ ਤਇਆ। ਇਕ ਹੀ ਅਦੁਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਸੇ ਸੁਤਿ ਕਰਕੇ ਕਹਾ ਤਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ। ਜਾਤ ਕੀ ਉਚਪਤਿ ਕੇ ਪੂਰਧ ਜੋ ਜਾਤ ਕਾ ਕਾਰਣ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਅਤੀ ਉਯ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਤਿਆ ਮਨ ਬਾਣੀ ਤੇ ਪਰੇ ਤਿਸ ਕਾ ਸੁਠੇ ਜਾਨਣਾ ਕਰਨ ਹੈ। ਤਿਸ ਕੇ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਤਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਉਪਾਧ ਰੂਪ ਭੂਤ ਪਾਠੇ ਕੇ ਵਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਤਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਜਾਨਣੇ ਵਾਸਤੇ ਉਧੇਤ ਘਾਤ ਨਿਆਯ ਕਰਕੇ ਭੂਤ ਪੰਚੋ ਕੇ ਵਵੇਕ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਰਦੇ ਹੈ। " (ਪੰਨਾ 26)

ਉਬਾਨਕਾ =====

ਉਬਾਨਕਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤੀਕੇ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਰਥ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤੀਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਵੀ, ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਨਿਰੀਆਂ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਹੀ, ਲਿਖੀਆਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਖਦ ਜਿਸ ਪ੍ਰਥਮੇ ਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਥਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਰਥੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਇਉਂ ਇਕ ਤਾਂ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਿਰੀਆ ਸੰਪਰਦਾ ਚਲ ਪਈ, ਦੂਜੇ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਕਥਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾ-ਇਕ-ਕਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ-ਇਕ ਕਥਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ ਉਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਖਦਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭੂਮਕਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਜੇ, ਇਹਨਾਂ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਖਾਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਅਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ। ਫਿਰ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ, ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਉਤਿਤ ਸਮਝਿਆ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਉਬਾਨਕਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਉਬਾਨਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ
2. ਉਬਾਨਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਉਥਾਨਕਾ ਰ੍ਹੰਬ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ

ਇਸ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਉਥਾਨਕਾ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਠਕਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠਰੂਣਾ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

¶ ੧ ਉ ਉਥਾਨਕਾ ਰ੍ਹੰਬ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਂ ਪਾਤਿਸਾਹ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਮੈਂ ਆਇ ਕੇ ਅਰਜ ਕਰੀ। ਜੀ ਸਰੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਹੋਰ ਸਰਬ ਰ੍ਹੰਬੇ ਕੇ ਅਰਥ ਜਾਣੀਤੇ ਹੈਂ ਕਿਸ ਆਇ ਰ੍ਹੰਬ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ ਅਰਥ ਨਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਤੇ ਸੇ ਇਸ ਕੇ ਅਰਥੋ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀਏ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਪਾਤਿਸਾਹ ਜੀ ਦੁਕਮ ਦੀਆ ਰ੍ਹੰਬ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੈ ਆਵੇ ਅਸੀ ਤੁਝ ਕੋ ਸੁਵਣ ਕਰਾਇ ਦੇਵੇ ਹੈ ਤਬ ਰ੍ਹੰਬ ਜੀ ਨੈ ਆਏ ਪ੍ਰਥਮੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਪੁ ਉਥਾਨਕਾ ਕਰੀ। ਜਬ ਗੁਰੂ ਠਾਨਕ ਜੀ ਦਿਟ ਵਿਜੈ ਕਰ ਕੈ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਾਵੀ ਕੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਏ।। ਤਹਾ ਅੰਦ ਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੇ ਲਾਏ..... ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਕਰਾ ਸਰੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਏਕ ਅਰਜ ਹੈ ਮੇਰੀ ਕਿ ਜੈਸੇ ਚੀਰ ਡੇਖ ਕੇ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਤੈਸੇ ਆਪ ਕੇ ਮੁਖਾਰਬੰਦਿ ਕਾ ਠਹੀਠ ਮੰਤ੍ਰ ਕੋਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ ਜੀ।। ਗੁਰੂ ਠਾਨਕ ਜੀ ਸੁਠਿ ਕੇ ਕਰਾ ਹੈ ਪੁਖਾ ਤੈ ਭਣਾ ਪ੍ਰਸਨ ਕੀਆ ਹੈ ਏਹ ਪ੍ਰਸਨ ਸਰਬ ਕੇ ਉਧਾਰਣ ਕਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਸੇ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣ। "੧ ਉ ਸਤਿਨਾਮੁ..... ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ" ਇਤੀ ਮੰਤ੍ਰ ਜਪੋ ਤਉ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਸਨ ਕੀਆ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਕਾ ਅਰਥ ਕਹੁ ਜੀ।। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਾ ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਅੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਅਰਥ ਪੁਛਾ ਬਾ।। ਸੇ ਸੁਣੇ।। .... "

ਇਸੇ ਉਥਾਨਕਾ ਵਿਚ " ਉਜਨ ਕੀਹਾਂ ਚਿਨਕਣਾ ਘੋਟਿਮ ਕਾਲਕੀ ਮਸੁ" ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਇਉਂ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ— " ਏਕ ਸੱਜਣ ਨਾਮੇ ਠੱਰ ਥਾ ਓਹੁ ਰਸਤੇ ਉਪਰਿ ਜਾ ਬੈਠਾ ਥਾ ਅਠੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਏ ਮਰਦਾਨਾ ਤੇ ਬਾਲਾ ਸਾਬ ਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਮਸਕਾਰ ਕਰੀ ਅਪਣੀ ਸਰਾਇ ਮੈਂ ਨੈ ਆਇਆ ਕਰਣੈ ਲਗਾ ਆਜ ਕ੍ਰਿਪੀ ਕਰਕੈ ਈਹਾਂ ਹੀ ਵਜੋ ਅਗੈ ਕ੍ਰਾਮ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ..... ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਾ ਤੇਰਾ ਕਿਆ ਨਾਮ ਹੈ ਉਸ ਕਰਾ ਸਜਣ ਹੈ ਜੀ ।। ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਧੁਨਿ ਸੇ ਤਿਸ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਭਰਤ ਭਏ।। 1 ।। ਸਜਣ ਸੇਈ ਨਾਇ ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਨਾਇ ਦੇ ਸਜਣ ਸੇ ਹੈ ਜੇ ਚਲਦਿਆ ਕੇ ਸਾਬ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋਵੈ ਜਿਥੈ ਪੁਲੋਕ ਮੈਂ ਲੇਖਾ ਮੰਗੀਦਾ ਹੈ ਤਿਥੈ ਖਵੈ ਹੋ ਕੇ ਦਿਸਨ ਸਰਾਇਤਾ ਕਰਏ ।। ੧ ।। .... "

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ। ਦੁਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਹੀਕੇ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸਰਲ ਜਾਂ ਕਠਨ ਹੈ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਖਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਸਮੇਂ, ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ, ਇਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਥਲਕਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਣਯ ਨਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਥਲਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਈਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਚੁਸਤ ਤੇ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸਮੁੱਚਾ ਲਿਖਤ ਢੰਗ ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਛਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਬੁਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਉਥਲਕਾ ਦੇ ਅਰਠਹਾਰੇ ਤੇ ਅਰਠਾ ਭਾਨ ਦਾ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਖਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਹੋਈ। ਅਰਠਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪੜ੍ਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਥਲਕਾ ਭਾਈ ਸਤੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਾਈ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਅਰਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਸਿੰਘ ਦੇ **ਜੋੜੇ** ਤੇਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਮੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ, ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਬੋਲੀ, ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਟਾਏ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਤੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸੌਖੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਰਠਾ ਸਾਬਦੀ ਹੈ।

" ਉਥਲਕਾ ਰੂਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ "

ਇਸ ਨਾਦੁ ਬੋਲੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਵੱਖ ਉਥਲਕਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਰਖ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 466 ਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਸਖਾ 1943 ਖਿਕ੍ਰਮ/1691 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਰੁਚਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਰੇ ਵੀਅਰ ਸਿੰਘ ਸਾਧ, ਕਰਤਾਰਪੁਰੀਏ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਿਛੇ ਦਸੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਉਥਲਕਾ

ਵਾਂਗ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਥਾਨਕਾ ਦੇ ਠਾਲ ਠਾਲ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਠਰੀਂ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ।
 ਠੇਖਣ ਨੇ ਲਿਖਣ-ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸ਼ਾਪਣੀ
 ਹੋਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ
 ਹਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਖੋਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸ ਲਾਫ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।
 ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ। ਠੇਖਣ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁਰ
 ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਠੀਕ ਗਿਆਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਨ
 ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਖੋਲੀ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਇਸ ਦੀ ਨਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਠੀਕ ਗਿਸ਼ੈਲੀ ਪੂਰੀ ਹੈ।

ਉਥਾਨਕਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

੧ ਓ ਜਤਿਹੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਉਥਾਨਕਾ ਹੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਸਾਵਿਥ ਕੀਆ ਜੋਨਸੀਆ
 ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਹੁਰੂ ਕੋਠਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਵਿਥ ਨੇ ਕਥਨ ਕਰਏ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਸੁਠਨ ਕਰਾਟੀਆ
 ਹੈ। ਅਬ ਪਵਿਠੇ ਉਥਾਨਕਾ ਜਪਜੀ ਠੀ ਠਰਠੈ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਠਾਲ ਮੇਂ ਕਿਸੀ ਦੇਵਤੇ
 ਕੇ ਦੁਖ ਸਾਖਸ ਦੇਤਾ ਹੈ। ਅਹਿਰ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਕੇ ਦੁਖ ਦੇਤਾ ਹੈ। ਅਹਿਰ ਰਾਜੇ ਅਠੀਤੀ
 ਕ੍ਰੇ ਹੈ ਅਹਿਰ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਪਰ ਅਧਮ ਪਾਧ ਹੋਏ ਹੋ.....

ਪੰਨਾ 2 ਹੁੰਦੇ ਉਥਾਨਕਾ ਇਹ ਬਿਆਨੀ ਹੈ:-

ਸੋ ਦਰੁ ਕਰਾ ਸੋ ਪਰੁ ਕਰਾ । ਇਹ ਸਬਦੁ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਕਪਤੀ ਭੋਨ
 ਕੇ ਸੁਠਾਇਆ ਹੋ ਸੁਠਾਨ ਪੁਰ ਕੇ ਬੀਦ। ਜਬ ਹੁਰੂ ਜੀ ਬੀਬੀ ਸੋ ਹੋ ਕਰ ਕੈ ਮਹਾਂ
 ਬਿਸਹੁੰ ਪਾਸ ਹੀ ਫੇਰ ਮੁਠ ਕੇ ਆਏ ਤਾ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਰਾ ਭਾਈ ਆਪ ਕ੍ਰਿਥਰ ਵਹੈ ਥੇ
 ਤਾਂ ਸਹਾਰਾਜ ਏਹੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਮਹਾਂ ਬਿਸਹੁੰ ਪਾਸ ਰਈ ਥੇ । ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਕਰਾ ਉਸ
 ਦਾ ਦਰੁ ਕਰਾ ਅਰੁ ਘਰੁ ਕਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਇ ਇ ਸਬਦੁ ਹੋਇਆ। ਤਾ ਆਸਾ
 ਮਰਠਾ ੧ । ਸੁਣਿ ਵਛਾ ਆਖੈ ਸਭ ਕੋਇ । ਇਹ ਸੁਬਦ ਰੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਕੇ
 ਸੁਠਾਇਆ ਹੈ। ਮਉਲਵੀ ਕੇ ਪਠਠੇ ਵਾਸਤੇ ਬਠਾਏ ਥੇ ਉਥੇ ਪਠੇ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਆਏ ਥੇ
 ਆਪਣੀ ਠੇਠਵੀ ਕੇ ਬੀਬੀ ਇਕਾਤ ਕੈਣਾ ਵਛਾ ਵਛਾ ਕਰ ਕੇ ਨੀਸਰ ਕੇ ਕਥਨ ਕਰ ਰਹੈ
 ਥੇ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਰੁਸੈ ਮੈਂ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਵੇਕ ਕੱਥ ਮਾਰ ਕ ਕਰਾ ਬਠਨਾ ਤੇਰਾ ਬਠਾ ਕਰਾ
 ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਇ ਇਹ ਸਬਦ ਹੋਇਆ ।

ਗਰਭ ਗੀਤਾ

=====

ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਮਿਲਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੈ ।
 ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੈਟੂਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ , ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੱਥ
 ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 1904 ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈ ਹੈ । ਇਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 1778 ਬਿ:/
 1721 ਈ: ਦੀ ਠਕਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ 1797 ਬਿਕ੍ਰਮੀ/1740 ਈਸਵੀ ਦੀ
 ਇਕ ਠਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਹ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ
 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਲ—ਅਠਾਰਵੀਂ
 ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਬਾਧ ਅਥਵਾ ਗੋਸ਼ਟੀ
 ਕਰਵਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਹ
 ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਸਲੋਕ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਮਾਰਥ
 ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ
 ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਰਜਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਤੱਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ
 ਹਨ :-

1. ਗਰਭ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ?
2. ਮਨ ਰੂਪੀ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀਹ ਢੰਗ ਹੈ ?
3. ਜਿਸ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਮਰਦ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੇ ਕਹੀ ਪਾਪ
ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
4. ਉਹ ਪਾਪ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਠਰਕ ਜਾਈਦਾ ਹੈ ?
5. ਡੱਡੂ, ਇਸਤਰੀ, ਬਿੱਲੀ ਜਾਂ ਗਧੇ ਦੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਪਾਪਾਂ ਕਾਰਨ
ਪਈਦਾ ਹੈ ?
6. ਜੇ ਲੋਕ ਧਨ, ਇਸਤਰੀ, ਪੁੱਤਰ, ਭੋਗ ਆਦਿ ਵਿਚ ਖੱਚਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ
ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਕੀਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
7. ਮਨੁੱਖ ਅਮਲੀ, ਕੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਬੋਲਾ ਕਿਹੜੇ ਪਾਪਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਹੈ, ਸਾਦਗੀ ਹੈ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ । ਬੋਲੀ ਕੁਝ ਬੋੜੇ ਖੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗ ਹੈ । ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰਸਰਗ ਦੇਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ :-

ਸਲੋਕ ॥ ਕੇਨ ਪਾਪੇ ਭਵੇਮੀ ਡਕਾ ਕੇਨ ਪਾਪੇ ਗਰਧਵਾ ॥ ਕੇਨ ਪਾਪੇ
ਭਵੇਮੀਜਾਰੀ ਕਬੰ ਕਸਠਾਰਜਨਾ ॥ 13 ॥ ਅਰਬੁ ॥ ਅਰਜੁਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੰਉ
ਪੂਛਤਾ ਹੈ ॥ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ॥ ਏਹਿ ਜਿ ਡਠੂ ਕੀ ਜੂਨ ਮਹਿ ਆਵਤਾ ਹੈ
ਤਿਸ ਕਉਣੁ ਪਾਪ ਕੀਆ ਹੈ ॥ ਅਰੁ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਬਿਲੀ ਕੀ ਜੂਨਿ ਮਹਿ ਆਵਤਾ ਹੈ
ਤਿਸੁ ਕਉਣੁ ਪਾਪੁ ਕੀਆ ਹੈ ॥ ਅਰੁ ਗਦਹੇ ਕੀ ਜੂਨ ਮਹਿ ਆਵਤਾ ਹੈ ਤਿਨਿ ਕਉਣੁ
ਪਾਪੁ ਕਉ ਪ੍ਰਾਪਤੁ ਕੀਆ ਹੈ ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੇ ਵਾਚੈ ॥ ਸਲੋਕੁ ॥ ਸੁਰਾ ਪਾਣੀ ਭਵੇ
ਮੀਡਕਾ ਮਿਥਿਆ ਸਾਖੀ ਗਰਧਵਾ ॥ ਉਚਿਸ਼ਟ ਦਾਨੇ ਭਵੇਮੀਜਾਰੀ ਸੁਣਿਹੇ ਪੰਡਵ ਨੰਦਨਾ
॥ 14 ॥ ਅਰਬੁ ॥ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜੁਨ ਕਉ ਉਤਰੁ ਦੇਤਾ ਹੈ ॥ ਹੈ ਅਰਜੁਨ
ਜੋ ਸੁਰਾਪਾਣੀ ਲੈਤੇ ਹੈ ਡਠੂ ਕੀ ਜੂਨ ਮਹਿ ਆਵਤੇ ਹੈ ॥ ਅਰੁ ਜੋ ਪ੍ਰਸਾਦੁ ਜੇਵ ਕੀ ਘਾਇ
ਕੈ ਅਰੁ ਜੂਠਾ ਉਬਰਤਾ ਹੈ ਸੋ ਜੂਠਾ ਮੇਰੇ ਨਾਇ ਦੇਤੇ ਹੈ ॥ ਉਨਾ ਕਉ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੀ
ਤਥਾ ਬਿਲੀ ਕੀ ਜੂਨਿ ਕਰਤਾ ਹਉ ਏਹ ਤਿਨ ਜੂਨੀ ਨਾਹੀਂ ਕਟੀਤੀਆ ॥ ਦੁਲਭੁ ਹੈ ॥

(ਪੰਨਾ 70-71)

ਬਚਨ

=====

ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ, ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੀ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਬਜੁਰਗਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਰੀਬਰਾਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕਰ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ ਰਾਹ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਰਾਹ ਚਾਨਣਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਔਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਸਾਭ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਕਵਾਲ ਜਾਂ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਮੁੱਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਬਚਨਾਂ ਖਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ । ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਚਨ " ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ", " ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ " ਅਤੇ " ਵਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੀ " ਨਾਉਂ ਖੱਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਕਵਾਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਲਫਜ਼ ਬਨਫਜ਼ ਨਹੀਂ । ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਵਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਸੀਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਬਵਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰਚਨਹਾਰੇ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਵਿਚਾਰ, ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਬਚਨ ਤੇ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੱਧ ਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਝੀ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੀਚੀਦੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ— ਫਕੀਰ, ਸੁਖਨ, ਸੰਤਾਨ, ਬੰਦੀ, ਹਾਰੂਮ, ਮਾਰੂਤ, ਕੈਫ਼, ਹਰਾਮ, ਖਸਲਤ, ਖਾਵਦ, ਪੇਵੰਦ, ਦਲਰੀਰ—ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਤਦਭਵ/ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ।

ਨੀਚੀਦੀ—ਚਾਇ ਘਿੰਨੇ, ਵੰਵ, ਜਾਣਸੀ, ਰਿਕ ਹੋਸੇ, ਨੱਧਾ, ਤਿਰਾਂ, ਆਖਦਾ ਆਹਾ ।

ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਮ੍ਹਣੇ ਪੇਸ਼ ਹਨ :-

ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ :-

"ਸਾਖੀ ਹੋਰ ਚਲੀ। ਜੇ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨਾ ਦੇ ਹੋਂ। ਓਨਾ ਤਿਰਾਂ ਤੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜਾ ਏਨਤ ਸਾਈਂ ਦੀ ਉਤੇ ਤੇਏ ਖੁਲੇ। ਪਹਿਲਾ ਇਹੁ ਹਾਜ ਦੁਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਵਨ ਤਾ ਤੂ ਹਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋ। ਕਾਰੇ ਤੇ ਜੇ ਬੋਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਨ ਹਾਜ਼ੀ ਨਹੀ ਹੋਦਾ ਸੇ ਹਿਰਸੀ ਹੈ। ਸੇ ਹਿਰਸੀ ਸਾਈਂ ਕੋਲੋ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹੁ ਜੇ ਹਾਜ ਦੁਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤੈਥੋਂ ਹਾਇ ਘਿੰਨੇ ਤਾ ਤੂ ਦਲਰੀਰ ਨਾ ਹੋ। ਕਾਰੇ ਤੇ ਜੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਡਿਆਈ ਅਕੈ ਕੀ ਨਾਸਵੰਤ ਜਾਏ"

"ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਕੇ" ਵਿਚੋਂ :-

੧੯ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਅਰ ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਕੇ ਲਿਏ। ਏਕ ਫਕੀਰ ਏਕ ਹੋਜੁ ਆਖਦਾ ਆਹਾ। ਜੇ ਇਕੁ ਖਜਾਨੇ ਦਬੇ ਹੋਏ ਦੇ ਉਤੇ ਸਤਿ ਸਤਰਾਂ ਨੀਚੀਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਡਿਠੀਆਂ ਮੇ। ਪਹਲੀ ਇਹ ਜੇ ਅਵਸੇਸ ਆਵਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਤੇ ਜੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਰਣਾ ਸਦੁ ਹੈ ਅਰੁ ਉਹ ਹਸਣੇ ਅਰੁ ਖੇਲਣੇ ਵਿਚ ਨਾਹਿ ਰਹਿਆ। 2। ਦੂਜਾ ਅਵਸੇਸ ਆਵਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਤੇ.... "

" ਵਚਨ ਹੋਬੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੈ" ਵਿਚੋਂ :-

" ੧ ਓ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਵਚਨ ਹੋਬੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੈ। ਮਨਿ ਰੂਪੀ ਇਕੁ ਬਿਨਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਬਿਨਾ ਭੋਜਨ ਹਤਿਆ ਕਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੈਸੇ ਮਨ ਭੀ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਰ ਕੈ ਭੋਗ ਭੋਗਤਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰ ਕੈ ਪ੍ਰਸੰਨਿ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਪੁਨੇ ਮਨਿ ਰੂਪਿਰਿ ਪਹਰਾ ਦੇਤੇ ਹੈ। ਅਰਬ ਏਹੁ ਜੇ ਮਨ ਕਾ ਕਹਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ। ਸੀਤ ਬੀਚਾਰ ਕਾ ਕਹਿਆ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਜਰਤਿ ਪੁਰਖੁ ਵਹੀ ਹੈ। ਤਿਨ ਕੈ ਪਰਥਾਇ ਇਹੁ ਵਚਨੁ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਿਨ ਘਰੁ ਹਾਥਿਅਕਾ ਜੇ ਅਨਟਿਨ ਜਾਰੇ ਰਾਮ। ਗੁਰ ਪੂਛ ਜਾਰੇ ਨਾਮ ਲਾਰੇ ਤਿਨਾ ਰੈਣਿ ਸੁਹੇਲੀਆ। ਗੁਰ ਸਬਦ ਕਮਾਵਹੀ ਜਤਮ ਨ ਆਵਹਿ ਤਾਹਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਬੋਲੀਆ। ੧।... "

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਨਿਮਨ

ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :-

ਵਚਨ ਹੋਬੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੈ	-	ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 2235
ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ	-	ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 2142
ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਕੇ	-	ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 2915

ਅਖੀਰਲੀ ਹਥ ਲਿਖਤ 1885 ਬਿ:/1829 ਈਸਵੀ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ।

ਆਸਾਵਰੀਆਂ.
=====

ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਖਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ " ਆਸਾਵਰੀਆਂ " ਹੈ। ਇਹ ਕਦ ਤੇ ਕਦ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਲੋਂ ਮਰੀਤ ਗੀਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੁੰਡਾ ਵਾਲਾ ਰੋਟ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖਾਣਾ ਟੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦੀ ਅਕਵਾਈ ਹੇਠ 1955 ਈ: ਦੀ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਪਰਦਾ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜੋਤ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਛਾਪ (1950 ਈ:) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਖਤਾ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਦੀ 1920-25 ਈ:/1863-68 ਈ: ਦੀ ਠਕਠ ਹੈ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਹੁਣ ਡੇਰਾ ਭਾਈ ਲੱਖੂ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸ ਕੰਠ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਐਂਡਣ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। " ਸ਼ਾਹਦਰੇ (ਲਾਹੌਰ) ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਗਰੇ ਭਾਈ ਐਂਡਣ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ ਸੀ, ਤੇ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢਾਈ ਸੌ ਦੇ ਨਰ ਭਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ, ਜਗਿਆਸੂ, ਸੱਚ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਟਿੱਕਦੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਆਪਣੇ ਉਡਾਰੂ ਖਿਆਲ " ਆਸਾਵਰੀਆਂ " ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੇਈ ਵਿਚ ਮਾਲਾਖੇਮਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ"। ਭਾਈ ਐਂਡਣ ਜੀ ਸ਼ਾਹਦਰੇ 1791 ਤੋਂ 1811 ਈ:/1734 ਤੋਂ 1754 ਈ: ਤਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ " ਆਸਾਵਰੀਆਂ " ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਐਂਡਣ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਦੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤਕ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1796 ਈ: ਤੋਂ 1811 ਈ:/1739 ਈ: ਤੋਂ 1754 ਈ: ਬਣਦਾ ਹੈ।

- 1) ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ-ਛਾਪ ਜਨਵਰੀ 1955 ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ।
ਲੇਖਕ ਬਾਬਾ ਟੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ;
- 2) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਨਾਠ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ, ਜੁਲਾਈ 1953 ਪੰਨਾ 80 .

ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਸਗੋਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਵੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰੇਵ ਹੈ ਉੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ (ਪ੍ਰਤੀ) ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ¹ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਸੇਭਾ ਰਾਮ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਤ ਮਾਲ ² ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਭਾਈ ਐਫ਼ਣ ਗਿਰਾ ਅਨਾਈ ਭਾਈ ਸਹਿਜਾ ਹੈ ਮੁਖ ਦਾਈ।
ਇਨਿ ਕੇ ਬਾਕ ਧਨਿ ਹੈ ਬਾਨ। ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਸੁਨਤੇ ਦਿਤ ਠਾਨ। 1377 ।
ਜੇ ਇਕ ਪੇਥੀ ਦਇ ਬਨਾਈ। ਪਵੈ ਸੁਨੈ ਜੇ ਨੈ ਗਤਿ ਪਾਈ।
ਅਸ ਵਿਚਾਰੁ ਰਹੀ ਸੁਨਿ ਬਾਨੀ। ਕੀਜੈ ਪੇਥੀ ਗਯਲ ਨਿਧਾਨੀ। 1378 ।
ਦੇਹਰਾ । ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਇਮ ਕਹਿਤ ਭੈ ਸੁਨ ਭਾਈ ਚਿਤ ਲਾਇ ।
ਪੇਥੀ ਕਰੈ ਆਸ਼ਾਵਰੀ ਸੰਤ ਬਚਨ ਅਧਿਕਾਇ । 1379 ।
ਦੇਹਰਾ । ਪਾਸ ਭਾਗ ਤੇ ਆਦਿ ਨੈ ਬਹੁ ਗ੍ਰੰਥਨ ਨੈ ਸਾਰ ।
ਗ੍ਰੰਥ ਬਨਾਇਆ ਅਦਭੁਤੰ ਪਵੈ ਸੁਨੈ ਭਵ ਪਾਰ । 1380 ।

ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ, ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਜਾਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰੀਰ ਰਿਹਾ, ਤਦ ਤਕ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਐਫ਼ਣ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਆਕੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਅੱਟੇ ਸਮਾਰਾਮ ਲਗੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਐਫ਼ਣ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਢਾਈ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜਗਿਆਸੂ ਟਿਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਅਥਵਾ ਜਗਿਆਸੂ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪਰਮਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਦੇ ਤੇ ਸੰਤ ਅੱਠੋਂ ਜੋ ਜੋ ਉਤਰ ਦਿੰਦੇ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ

-
- 1) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ 1912 ਬਿ:/1355 ਈ: ਦੀ ਕੀਤ ਨਕਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੇਭਾ ਰਾਮ ਨੇ ਇਸੇ ਦੀ ਨਕਲ 1920-25 ਬਿ:/1353-53 ਈ: ਵਿਚ ਕੀਤੀ
  - 2) ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੇਭਾ ਰਾਮ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1927 ਬਿ:/1307 ਈ: ਪੰਨਾ 93-ਇਹ ਰਥ ਲਿਖਤ ਹਾਲੇ ਛਪੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ (ਪ੍ਰਤੀ) ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਡੇ. ਡਾ. ਭਾਈ ਨਥੂ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇਖੀ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦੇ। "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਰਚਿਤ "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਵਿਚਲੇ ਪਰਮਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਦਿਸਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਮ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤੇ ਬੋਝਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਕ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. " ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਸਰਬ ਬਿਆਪੀ ਕਿਸ ਜੁਗਿਤ ਜਾਨੀਐ "
2. " ਜੇ ਅਤੀਤ ਹੋਇ ਕੈ ਮਾਇਆ ਵਾਨਹੀ ਕਾ ਮੁਹਤਾਜ ਜਾਇ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤਿਸ ਕਾ ਪਰਮੇਸਰ ਪਰਲੋਕ ਵਿਖੇ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। "
3. ਕੁਸੰਗਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. " ਭਾਈ ਜਾਨ ਕਰ ਸਰਬਤ੍ਰ ਜੀਵੋ ਸਾਥ ਭਾਉ ਕਰਣਾ ਇਹ ਸਾਚਾ ਸਨਬੰਧ ਹੈ "।
5. " ਭਾਉ ਭੀ ਪਰਮੇਸਰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੀ ਕਾ ਨਾ ਕਰ "।
6. " ਜਗਤ ਮਹਿ ਦੀਰਘ ਪਾਪ ਕਵਨ ਹੈ "।
7. " ਅਤੀਤ ਕੈ ਲਛਣ "।
8. " ਗੁਰਮਤ ਕਾ ਰੂਪ "।
9. " ਪਰਮੇਸਰ ਜੀਵੋ ਕਉ ਪ੍ਰਤਖ ਰਿਜ਼ਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਤਾ। ਧਰਤੀ ਕੀ ਮਿਸ ਪਾਇ ਕਰ ਕਿਉਂ ਦੇਤਾ ਹੈ "।
10. " ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਕਉ ਤਿਆਗਣੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ "।
11. " ਜਿਸ ਕੋ ਮਨਮਤ ਕਹਿਤੇ ਹੈ ਤਿਸ ਮਨਮਤ ਕਾ ਰੂਪ ਕਿਆ ਹੈ "।
12. " ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕਾ ਕਿਆ ਰੂਪ ਹੈ "।

" ਸਰਬ ਬਿਆਪਕ " ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ— " ਸੇ ਜਾਣਨਾ ਗੁਰਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ "।

ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜਾਨ ਕੇ ਭਾਉ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—

" ਜੇਤੇ ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਜੀਵ ਹੈ ਤਿਨ ਸਭਨਾ ਕਉ ਆਪਸ ਮੈਂ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਨਾਤਾ ਹੈ ।

ਸਰਬਤ੍ਰ ਜੀਵੋ ਕਾ ਪਿਤਾ ਏਕ ਪਰਮੇਸਰ ਹੈ ਜੀਵ ਸਭ ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਪੂਤ ਹੈ। ਤਾਂ ਤੇ ਸਭ

ਜੀਵੇ ਆਪਸ ਮਹਿ ਭਾਈ ਹੁਏ। ਕਿਉ ਜੋ ਭਾਈ ਜਾਨ ਕਰ ਸਰਬਤੁ ਜੀਵੇ ਸਾਥ ਭਾਉ ਕਰਣਾ ਇਹ ਸਾਚਾ ਸਨਈਧ ਹੈ "। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ " ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਨੇ ਹਮ ਬਾਰਕ" ਹੈ ਅਤੇ " ਅਪਨਾ ਰੂਪ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖੋ ਤਾਹਿ ਸਿਠੈ ਅਥਿਨਾਸੀ" ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਖਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭਉ ਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉ ਜੋ ਕਰਤਾ ਕਰਨਗਾਰਾ " ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਛ ਜਰਤ ਮਹਿ ਬਰਤਾਰਾ ਬਰਤਤਾ ਹੈ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕੀ ਰਜਾਇ ਕਾ ਬਰਤਤਾ ਹੈ। ਜਰਾ ਮਹਾ ਤਾਪ ਸਿਰਤਾਪ ਸਭ ਕਰਿ ਕੈ ਵਸਿ ਹੈ"। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ " ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਹਾਰ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਕੀਤਾ ਤਾ ਕਾ ਹੋਵੈ" ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ " ਨਿਰਭਉ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉ ਜੋ ਉਹ ਅਮੋਘ ਸਭ— " ਨਿਰਭਉ ਜਪੈ ਸਕਲ ਭੈ ਸਿਟੈ "।

ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਅਥਵਾ ਵਿਆਖਿਆ ਨਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ— ਸਹਿਜ ਰਾਮ (ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ), ਗੁਰਕ, ਮਨਹਰਦਾਸ, ਬਿਹਾਰੀ, ਕੋਰਖ, ਗੁਣਕਾਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਫਾਜ਼ਲ, ਗੁਆਲ, ਨਨੂਆ, ਚਰਖਣ ਨਾਥ, ਨਰਹਰ ਦਾਸ, ਨਾਠ ਦਿਆਲ, ਛੱਜੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਵਲੀ, ਬਜੀਦ, ਔਲਾਦਾਦ, ਕਾਸਮ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹਾਦ, ਈਸ਼ਨ ਨਾਠ—ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ।

ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਮੀਂਦਰ, ਦਾਦੂ, ਰਜਬ, ਸੁਰਦਾਸ, ਵਨਵਾਰੀ, ਹਲ ਦਾਸ, ਦਿਆਲ ਅਲੋਮੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਦਇਆਲ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਸ਼ਾਹ ਸੁਰਫ, ਕੇਸੇ ਦਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਭਗਤ—ਹਿੰਦੀ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਡਿਸੈ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ " ਆਸਾਵਰੀਆਂ " ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਤਿਸ਼ਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਹਿੰਦੀ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਇਕ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਬਿਲਕੁਲ ਅਗਿਆਤ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਚੀਸਾਧੂ ਹੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਡੀ ਗਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਪਾਸ ਜ਼ਾਹਦਰੈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੌਠੇ 2 ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ, ਸਿਆਹੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਤਵ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 700 ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਦੋਹਰੇ, ਰੇਖਤੇ, ਛੱਪੇ, ਕੱਬਿਤ, ਸਲੋਕ ਤੇ ਛੰਦ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ " ਚੂਹੜ " ਨਾਮੀ ਸਹਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ/ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਸੁਖਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਿਰੀਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਦ ਭਵ ਸੁਖਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :-

" ਇਕ ਸਾਧ ਤਿਹੁ ਚਹੁ ਮਾਨੁਖੋ ਸਾਬ ਉਦਿਆਨ ਚਲਿਆ ਜਾਤਾ ਥਾ ਤਬ ਉਨ ਕਉ ਕੁਛ ਸੁਵਰਨ ਲੱਧਾ। ਸੁਵਰਨ ਕੇ ਸਾਬ ਏਕ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕੇ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਕਾਗਦ ਭੀ ਲੱਧਾ। ਕਾਗਦ ਰੂਪਰ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕਾ ਨਾਮ ਲਿਖਾ ਹੁਆ ਥਾ। ਤਬ ਉਨਹੀ ਨੇ ਸੁਵਰਨ ਕਉ ਬਾਇਆ ਸਾਧ ਕਉ ਭੀ ਸਵਰਨ ਕਾ ਬੰਟਾ ਦੇਵਣੇ ਨਾਰੇ ਤਬ ਸਾਧ ਕਹਿਆ ਮੈ ਸਵਰਨ ਨਗੀ ਲੇਤਾ। ਮੈ ਕਉ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕੇ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਕਾਗਦ ਦੇਵਹੁ। ਤਬ ਉਨਹੁ ਨੇ ਸਵਰਨ ਆਪ ਨੈ ਨੀਤਾ ਤੇ ਸਾਧ ਕਉ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕੇ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ¹ਕਾਗਦ ਦੀਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਭਾਂਤ ਹੈ:-

ਪੰਜਾਬੀ—ਇਕ, ਸਾਧ, ਤਿਹੁ (ਨਿਰੀਦੀ), ਚਹੁ (ਨਿਰੀਦੀ), ਉਦਿਆਨ, ਚਲਿਆ, ਲੱਧਾ (ਨਿਰੀਦੀ), ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ, ਕੇ, ਭੀ, ਦੇਵਣੇ (ਨਿਰੀਦੀ), ਕਹਿਆ, ਮੈ, ਨਗੀ, ਵਾਲਾ, ਆ, ਨੈ, ਨੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ— ਮਾਨੁਖੋ, ਕਉ, ਬਾਇਆ, ਨਾਰੇ, ਮੈ ਕਉ, ਦੇਵਹੁ।

ਬ੍ਰਜੀ/ਖੜੀ ਬੋਲੀ— ਸਾਬ, ਸਵਰਨ, ਕੇ, ਬੰਟਾ, ਜਾਤਾ, ਥਾ, ਤਬ, ਉਨ, ਕੁਛ, ਸਾਧ, ਏਕ, ਨਾਮ, ਲਿਖਾ, ਹੁਆ, ਉਨਹੀ, ਲੇਤਾ, ਦੀਆ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਦਭਵ— ਕਾਗਦ-ਕਾਗਦ।

ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਸੀਤ ਸਾਧਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਯਨ ਸਦਕਾ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ 2 ਮਹਾਨੀ ਸੁਖਦਾਵਲੀ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ:- 1) ਸੋ ਭੇਖ ਕੀ ਫਕੀਰੀ ਪੁਜਾਵਣੇ ਹੀ ਕੇ ਨਮਿਤ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕੇ ਪਾਇਏ ਕਉ ਨਗੀ।

2) ਸਭ ਖੇਲਕਾ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਸੀਤੋ ਕਉ ਦਿਸ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹੋਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਠਈਆ ਵਿਚ ਉੱਕੜ, ਸਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਬੜੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਸਰਗ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਪਰ, " ਆਸਾਵਰੀਆ " ਵਿਚ ਉਸੇ ਹੀ ਨੈਖਕ (ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ) ਵਲੋਂ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਗਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਸਾਵਰੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਠਈਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ।

ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ

=====

ਇਹ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ (1870 ਈ:) ਅਤੇ ਕੋਅਪਰੇਟਿਵ ਕੰਪੋਟਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ ਖੁਰਦ (ਛੋਟੀ) ਤੇ ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ ਕਲਾ (ਵੱਡੀ)। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੁਚਵਾਂ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਥੋੜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਪਰ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ, ਠੀਕ 2 ਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਸਬੰਧੀ ਇਤਨੇ ਸੰਖਿਪਤ ਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਮੂਥਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਮ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਛੋਟੇ 2 ਪਰ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਹਨ। ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈਂ ਤੂੰ ਆਖ ਜੀ ਖੁਦਾ ਤਆਲਾ ਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਤੂੰ ਉਮਤ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈਂ ਤੂੰ ਆਖ ਜੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਸਨੇ ਔਲਾ ਅਲੈ ਓ ਸਲਮ ਦੀ—।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਤੈਰਾ ਈਮਾਨ ਬੰਠਾ ਹੈ ਯਾ ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਤੂੰ ਆਖ ਜੀ ਜਿਸ ਸਭੇ ਹੁਕਮ ਖੁਦਾ ਤਆਲਾ ਦੇ ਮੰਨੇ ਉਸ ਦਾ ਈਮਾਨ ਬੰਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਬੈਫਰਮਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਈਮਾਨ ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਵੇਖ ਕਿਤ ਵਲ ਟੁਰ ਵੰਵਸ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਤੇਰਾ ਈਮਾਨ ਨੰਗਾ ਹੈ ਯਾ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਆਖ ਜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਯਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਈਮਾਨ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਯਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਈਮਾਨ ਨੰਗਾ ਹੈ — ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਵਾਜਬ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਹੰਨ ਤੂੰ ਆਖ ਜੀ ਸਤ। ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਬੀਲੇ ਭੁਖੇ ਦੀ ਕਰਨੀ ਹਿਕ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਵਨੀ ਜੀ, ਸਦਕਾ ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ ਦਾ ਦੇਵਨਾ ਤਰੈ, ਮਾਂ ਪਿਓ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰਨੀ ਚਾਰ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਖ਼ਿਦਮਤ ਖੁਸਮ ਦੀ ਕਰਨੀ ਪੰਜ, ਉਮਰਾ ਬਜਾ ਆਵਨਾ ਛੇ, ਵਿਤਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸਤ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਸੁੰਨਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੰਨ ਤੂੰ ਆਖ ਜੀ ਸਤ। ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਮੁਠਾਵਨਾ ਹਿਕ, ਵਾਲ ਨਬਾ ਦੇ ਨੰਣੇ ਦੇ, ਵਾਲ ਨਕ ਦੇ ਨੰਣੇ ਤਰੈ, ਵਾਲ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਨੰਣੇ ਚਾਰ, ਪਾਕੀ ਕਰਨੀ ਪੰਜ, ਸੁੰਨਤੀ ਬਹਿਣਾ ਤੇ ਨਹੁੰ ਲਹਾਣੇ ਸਤ "।

(ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ ਖੁਰਦ ਵਿਚੋਂ)

ਰਹਿਤਨਾਮੇ

=====

ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰਤਕ ਵੰਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਾਠ ਭਜਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਖੁਰਾਕ ਕੀਹ ਖਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀਹ ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਅਪਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਆਦਿ।

ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ, ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਰਲ, ਸਾਦੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :-

1. ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਰ੍ਹੰਬ
2. ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਰ੍ਹੰਬ
3. ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ਼

ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਰ੍ਹੰਬ

=====

ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਸੀਦਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ, " ਸੰਗਤਿ " ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਛਾਸੀ। ਸੋ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸਿਖੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਸਬੰਧੀ " ਖੁਧਿ ਬਿਬੇਕ " ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਇਕ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਰਚਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਉਤਾਰੇ ਵੀ ਹੋਏ। ਇਹ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ 600 ਦੇ ਕਰੀਬ ਛੰਦ ਸਨ। ਪਰ ਅਜ ਕਲ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਕਲ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜੋ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਛੋਟੇ 2 ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹਨ ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖ ਕੇ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ

ਤੇ ਉਘੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਭੇ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਕਈ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਹਥ-ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਛੱਪੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਗੁੰਮਨਾਮ-ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਲੇਖਕ:

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੇ ਹਥ, ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ " ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ " ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ "ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦" ਪਾਠ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਹੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇਰਾ ਰੂਪ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਤੇ ਸਾਜਿ ਸਵਾਰਿਆ ਹੈ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ।। ਸੀਸਾਰ ਬਿਖੈ ਪੰਥ ਪਰਚਾ ਕਰਿਬੈ ਕੋ... "।। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਜੇ ਬਿਰਦੁ ਜਾਨਕੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹੀ ਹੈ।। ਤਖ ਬਿਰਦੁ ਜਾਨ ਕੈ ਦਸ ਜਾਮੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੈਏ ਸੇ।। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦੀ ਪਾਰਗਿਰਾਮੀ ਹੋਵੇ।। ਸੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਦਸਾਂ ਜਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਕੌਣ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ :

ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦਾ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਮੁਹਲ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਨਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਮਤ 1765 ਤੋਂ 1816 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1708 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1759 ਈ:) ਦੇ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਇਸ ਵਿਚ

- 1) ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ—ਸੰਪਾਦਕ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਰਿ:ਸ), ਪੰਨਾ 1
- 2) ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 121-123
- 3) ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ—ਸੰਪਾਦਕ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਰਿ:ਸ), ਪੰਨਾ 77 ਤੋਂ 99
- 4) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ—ਪੰਨਾ 118-119

ਇਕ "ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ" ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ " ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਨੈਨਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ " ।

ਪਰ ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਰੂਥ ਨੂੰ ਜੁਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਜੋ ਭਾਈ ਚੌਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ " ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕ" ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਖਿਆਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਰਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਨੰਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ (ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਨਿਰਨਾ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਦੇਵਾਂਗੇ) । ਸੋ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੀ ਵੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਾਨੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਬੇਦੀ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1738 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਰਚਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 7398 ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1735 ਈ: ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਥ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ " ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ" ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ 1735 ਈ: ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ 1699 ਈ: ਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੇ ਮੂਲ (ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕ) ਦਾ ਸਮਾਂ 1700 ਈਸਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1700 ਤੋਂ 1735 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ "ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਸ਼ਟ ਰਸਤਾ " ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਮਰਨ ਪ੍ਰਯੰਤ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪਰਗਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵੰਡੇ, ਫੌਜ, ਪੁਲੀਸ, ਮਾਲੀਆ ਆਦਿ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਿਆਉਂ ਕਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਕਰੇ। ਸੋ ਇਵੇਂ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਫ਼ਾਰਸੀ ¹ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਖੈਰੁਲਾ ਨੇ ਦਸਤੂਰ-ਏ-ਜਹਾਨ-ਗੁਸ਼ਾਏ ਨਾਮੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਰਚ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਵਾਂਗ ਇਕ ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਹਾਂਦਾਰ, ਸਿਪਾਹ ਸਲਾਰ, ਮੀਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ, ਫੌਜੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੇ ਰਚਨਾਹਾਰੇ ਉਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਦੇ ਲੈਖਕ ਦੀ ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ—ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਤਤਸਮ ਅਬਵਾ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਪਿਕੰਬਰ, ਫ਼ਾਰਕ, ਨਜੀਰ, ਰੁਜਗਾਰ, ਸੁਪੇਦ, ਰਮੁਕ, ਮਉਕੂਫ, ਰੁਜੂ, ਜਮਯੋਤ, ਕੁਸ਼ਾਇਸ਼, ਪਇਜਾਮਾ, ਸੋਜੇ, ਥਾਮੂਬੰਦ, ਕਮਰ, ਆਸਤੀਨ, ਮਾਨੂਮ, ਰੁਖ਼ਸਤ, ਮੁਅੱਸਰ ।

ਉੱਚੇ ਲੈਖਕ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਚੰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਘੜੇ ਹਨ

1) ਇੰਡੋ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਡਿਊਰਿੰਗ ਦੀ ਲੇਟਰ ਥਾਫ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਠਬ ਸੈਂਚੁਰੀ ਏ.ਡੀ
—ਡਾ: ਨੂਰਉੱਲ ਰਸਨ ਅਨਸਾਰੀ, 1962 (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧ)

ਪਰਸਰਾ ਦੇ ਨਾਲ 2 ਉਕਲ ਸਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ
ਬੋਝੀ 2 ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਵਾਕ ਯੋਜਨਾ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ
ਵਾਕ ਹਾਲੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿਵੇਂ:-

1. ਕੋਈ ਮਾਤ੍ਰ ਬਿਜਯਾ ਚਲਣੈ ਦੇਵੈ ਨਾਹੀਂ ।
2. ਪਰੁ ਆਪਣਾ ਭੇਦੁ ਜੁਯਤਿ ਸਿਮਰਨੁ ਹਰਿਤ ਕਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰਨਾ ਹਿੰਦੁ ਹੈ ।

ਉਂਝ ਲੇਖਕ ਨ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਵਾਕ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਉਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਕਾਬੂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਭਰੀ ਹੋਈ
ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਠਾਇਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸਾਰੀ ਹੈ, ਇਕ ਵਹਾਉ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ
ਇਕ ਸਿਆਣਪ ਭਰਪੂਰ ਸੰਜਮ ਹੈ ।

ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

" ਚਉਦਸ ਬਚਨ— ਅਬ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੇ ਚਾਹੀਐ ਜੋ ਐਸੀ ਖਬਰਦਾਰੀ
ਲੈਵੈ ਪ੍ਰਯਾ ਕੀ ਜੋ ਰਾਤ ਕੋ ਕੋਈ ਠੰਗਾ ਭੁਖਾ ਨਾ ਸੇਵੈ।। ਸ਼ਹਿਰ ਬ-ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਰਾਉਂ
ਗਿਰਾਉ ਮੁਸੱਦੀ ਬਖਸਦਾਨ ਕੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰੈ ।। 2 ।। ਜੋ ਕੋਈ ਅਰਥੀ ਹੋਵੈ —
ਅਕੈ ਠੰਗਾ ਅਕੈ ਭੁਖਾ ਅਕੈ ਬੇਰੁਜਗਾਰਾ ਅਕੈ ਕੰਨਯਾ ਕੇ ਬਿਆਹ ਕਰਨੇ ਕਾ ਅਰਥੀ
ਕੋਈ ਕਿਸੀ ਤਰਹ ਕਾ ਅਰਥੀ ਹੋਇ ਉਸ ਕੀ ਮਨਸਾ ਆਸਾ ਪੂਰਨ ਕਰੈ ।। 3 ।।
ਅਰੁ ਬਹੁਤ ਖਬਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਕੀ ਲੈਵੈ ।। ਕਿਉਂ ਕਰ ਜੋ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਸਰਮ ਕਰਕੈ ਕਿਛੁ
ਅਪਨੀ ਬ੍ਰਿਥਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਨਹੀ ਸਕਦਾ ।। ਉਸ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਨੀ ਜਰੂਰ ਤੇ
ਜਰੂਰ ਹੈ।। 4 ।। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਖਬਰਦਾਰੀ ਲੈਵੈ ।। 5 ।।

(ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ—ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ
ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 99)

ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਕ੍ਰਿਸ਼
=====

ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 753 ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੈਖਕ ਦਾ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੰਖ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ।

ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇਕ ਗੁਣਸਿੱਖ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ, ਖਾਲਸਾ ਸਜਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਘਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਸੰਜੋਗ (ਵਿਆਹ) ਦੀ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛੱਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੀਸਕਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਦਿ ਆਦਿ ਉਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਾਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਕੁਝ ਬੋੜਾ ਖੁਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੀ ਤਤਸਮ ਅਥਵਾ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਸੁਪੇਦ, ਵਾ, ਪੈਨੇ, ਜਾਮਾ, ਅਗਲ ਬੰਦੀ, ਸੁਭੱਠ, ਪਗੜੀ, ਕਮਰ, ਮੋਜਿਆ, ਆਗਾਹ ।

ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

ਧਿਆਇ ਦੁਤੀਆ ਨਾਮ ਦਾਨ ਸਿਖੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਦਾ।। ਜੋ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਨੀ ਸਿਖ ਖਾਲਸੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਾ ਹੋਇਆ ਚਾਹੈ ਤਿਸ ਕੋ ਇਸ ਜੁਗਤਿ ਸਾਥ ਸਿਖ ਕਰੀਐ।। ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਕੜਾਹਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਾ ਕਰੇ ।। ਫੇਰ ਨਾਲਯੋਰ ਵਾਸ ਵਾ ਰੂਪੀਐ ਭੇਟ ਰਖੇ ਸਤਿ ਖੀੜੇ ਖਾਨਾ ਦੇ ਰਖੇ ।। ਫੇਰ ਓਹ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨਾਵੈ ਕਪੜੇ ਪੈਨੇ ਅਰੁ ਪਗੁੜੀ ਜਾਮਾ ਸੁਪੇਦ ਅਗਲਬੰਦੀ ਕਰੇ ਕਾਛੁ ਸੁਪੇਦ ਪਰਚੈ ਉਸ ਉਪਰਿ ਸੁਭਨ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਨੈ ਕੇ ਕਮਰ ਤਕਿ ਮੋਜਿਆ ਤੀਕਰ ਸੀਵਾਇ ਪਹਿਰੈ ਚੂੜੀ ਕੋਈ ਵਿਚ ਪਾਵੈ ਨਾਹੀ ।। . . . . "

ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ਼

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ 157ਵੀਂ ਸ਼ਾਖੀ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਇਹ ਇਕ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਕੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ਼—ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਸਬੰਧੀ ਦਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਦਸਖਤਾਂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਿੰਦੇ ਦਸੈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਦਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਜਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਥਵਾ, ਦੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹੁਕਮ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਮੇਨਾਂ—ਧੀਰ ਮਨੀਏ, ਰਾਮ ਰਾਈਏ, ਮੀਟੇ, ਮਸੰਦ, ਸਿਰਗ੍ਰੀਮ— ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ, ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਇਸ ਖਾਤੇ ਕੁਝ ਨਿਸਚੈ ਪੂਰਬਕ ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ " ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ" ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

" ਇਕ ਸਮੇਂ ਸਰਬਤਿ ਸਿਖਾ ਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਆਨ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਵਜਤਾਇਆ ਹੈ। ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹੁ ਦਸ ਅਰਦਾਸਾ ਤੁਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਲਿਆ। ਸਿਖੀ ਦੀ ਵਰਤਣ ਦੀਆਂ। ਤੁਸੀਂ ਦਸਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾ ਦਇਆ ਕਰ ਕੇ ਅਸਾਨੂੰ ਉਤਰ ਲਿਖੋ ਜੀ। ਤਾਂ ਉਨਾ ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ਼ ਲਿਖ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਏ ਉਤੇ ਦਸਖਤ ਖਾਸ ਕਰੀਏ। ਨਕਲ ਉਤਾਰ ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ਼ੀ ਦੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟਿ ਕੀਤਾ ਸਿਖਾ ਸਭੇ ਵਾਸੀਆ ਵਾਨੇ ਕੇਸਧਾਰੀ ਤੇ ਸਹਜਧਾਰੀ ਭੀ ਰਹਤ ਬਬੇਕ ਖਾਲਸੇ ਜੀ ਦੀਆ ਵਰਤਣਾਂ ਦੀਆ ।। ਹਜੂਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਸਵੇ ਪਾਤਸਾਹੁ ਕੇ।। ਮ:੧ ।। ਦਸ ਰਹਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਜਾਰੀਆ ।। ਸਤਿਗੁਰਾ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦਸ ਹੀ ਰਹਤਾ ਉਪਰਿ ਦਸਖਤ ਕੀਤੇ।। ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਸੰਕ ਨਿਵਰਤ ਕਰਨੇ ਵਾਸਤੇ ।। . . . . . "

ਇਹਨਾਂ ਆਰੰਭਕ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਦਸਖਤ ਖਾਸ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਨਕਲ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ

ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਰਹਿਤ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਦੀਆਂ ਤੇ ਇਉਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਰਚੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕੀ ਖਣਾ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ; ਜਿਵੇਂ.—

1. ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—"ਪਹਿਲੇ ਅਨੰਦ ਪੜਨਾ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ॥ ਪਿਛੇ ਬ੍ਰਹਮਣਾ ਥੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿਸ ਤਰਹਿ ਪੜਾਵਦੇ ਆਏ ਹੋ ਤਿਵੇ ਪੜਾਵਣਾ" ॥
2. ਮਰਨ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਸਬੰਧੀ—"ਭਯਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ॥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਤੂਤ ਜੈਸੀ ਦੇਸ ਚਾਲ ਸਿਖਾ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਿਵੇ ਕਰ ਕੇ ਬਖਸ਼ਾਇ ਨੈਣੀ " ।
3. " ਹਸਤੀਆਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਪਹੁਚਾਵਣੀਆ . . . . ਇਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਚਰਨ ਧੂੜ ਵਿਚ ਪਾਇ ਦੇਣੀਆ ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਚਉਫੇਰ ॥ ਏਸੇ ਥੀ ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਹੋਵੈਗੀ ॥

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ "ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ " ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ—1700 ਤੋਂ 1715 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ।

ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਰਖੇ ਹਨ। ਫਿਰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਢੰਗ ਸਾਦਾ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਪੁਰਾਤਨ ਯੁਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ :-

" ਫੇਰ ਸਿਖਾ ਅਰਦਾਸ ਅਠਵੀ ਕੀਤੀ ॥ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੇ ਸਿਰ ਗੁਮਾ ਦੇ ਪੰਜਾ ਮੇਲਾ ਦੇ ਮੁਹ ਕੋਈ ਲਗੇ ਨਾਗੀ ॥ ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹ ਜੀ ਸਿਖ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਸਰਧਾ ਕਰ ਕੇ ਤਾ ਦੁਨਾ ਦੇ ਮੁਹ ਕੋਈ ਲਗੇ ਨਾਗੀ ॥ ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹ ਜੀ ਸਿਖ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਸਰਧਾ ਕਰ ਕੇ ਤਾ ਓਨਾ ਦੇ ਮੁਹ ਲਗਦਾ ਨਗੀ ॥ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਆਵਦਾ ਜਾਉਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਹ ਲਗ ਜਾਇ ਤਾ ਕਿਉ ਕਰ ਬਚਨ ਹੈ ॥ ਹੁਕਮ ਤੇ ਖਾਸ ਦਸਖਤ ਹੋਏ ॥ ਜੇ ਰਿਦਾ ਸੁਧ ਰੁਝਾ ਵਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ॥ ਜੇ ਆਵਦਾ ਜਾਦਾ ਮੁਹ ਲਗ ਜਾਏ ਤਾ ਕੀ ਹੈ ॥ ਵਰਤਣ ਨਗੀ, ਕਰਣੀ " ॥

ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ

~~~~~

ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਸ਼ਬਦ ਹੁਕਮ (ਆਗਿਆ) ਤੇ ਨਾਮਾ (ਪੱਤਰ) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਗਿਆ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਕ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਅਗਵਾਈ ਖ਼ਾਤਰ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਜੀਵਨ-ਫਲਾਸਫ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੇਲੇ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ "ਮੁਤਵਾਜ਼ੀ ਰੂਹਾਨੀ ਹਕੂਮਤ " ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਸਬੰਧੀ ਲਭਭਰ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ 2 ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਸਬੰਧੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ, ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੇਵੀ ਸੁਲਤਾਨ, ਅਸਵਾਰੀ, ਦੀਵਾਨ, ਮਸਨਦ ਠਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਮਸੈਦ । ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਈਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਚਨ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਜਾਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਦਾ ਹੀ ਦਰਜਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਲਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਠਾਲ " ਹੁਕਮਨਾਮੇ " ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਪੱਤਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਥੱਲੇ, ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਥੱਲੇ ਜਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਵਲ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਹਾਨੂੰ ਤੀਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦੇ ਮਿਲ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੋਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ । ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ (ਨੀਸਾਣੁ) ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਜਾਪੂ ਤਥਾ ਗੁਰਦਾਸ ਜੋਗ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਇਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, 22 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ, ਦੋ ਮਾਤਾ

ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੇ, 33 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਕੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ, 2 ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ, 9 ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਤੇ 9 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ " ਹੁਕਮਨਾਮੇ " ਨਾਉਂ ਥੱਲੇ 1967 ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ ਅਫਸੋਸੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਵੀ 1967 ਈਸਵੀ ਵਿਚ " ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਠਾਂਸ਼ਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ " ਨਾਉਂ ਥੱਲੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਸੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਭਰਪੂਰ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਐਂਜ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਯੋੜ ਧੁੰਮੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਫਿਰ, ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦ ਗੁਰੂ ਕੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸੀਦ ਪਰੰਪਰਾ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਸੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸੰਭਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਘੱਟ ਗਈ ਤੇ ਹੋਲੀ 2 ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਨੀਆਂ ਪੀਕੜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਖੁਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਟਾਵੀਂ ਟਾਵੀਂ ਥਾਵੇਂ ਕੋਈ 2 ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਿਖੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਣ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ।

ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਮਾਨਤਾ ਵੱਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਐਂਜ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ ਮੈਵੜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੈਂ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪੁਜਦਾ, ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਠ

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਹਿਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਮੁਖੀ ਧਾਰਮਕ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ।

ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ:-

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦੀ ਆਦਿ ਤਾਂ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਾਲ ਹੋਲੀ 2 ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵੱਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਾਸ ਪੱਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਘੋੜੇ, ਜੰਗੀਹਾਥੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਮੇਂ 2 ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੱਧ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 52 ਕਵੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ/ਬਦਲੇ ਰੋਕ ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੋਰ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਆਦਿ ਦੇਣ ਖ਼ਾਤਰ ਬੇਅੰਤ ਮਾਇਆ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਖਰਚਾ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖ ਕੇ ਚੜ੍ਹਤ, ਮੰਨਤ, ਮਣੋਤ, ਦਸਵੰਦ, ਚਲੀਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਉਚੇਚੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵੇਰ ਰੋਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਨੇ, ਚੰਗੇ 2 ਹਾਥੀ, ਢਾਲਾਂ, ਕਪੜੇ ਜਿਵੇਂ, ਚੀਰੇ, ਮੁਕੈਸ਼ੀ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਪੱਗਾਂ, ਬਸਤਰ, ਮੈਨਾ ਗਾਜਾ, ਬੁਲਗਾਰ ਬੇਇਦਾਰ, ਤੋਪਾਂ, ਉਠ, ਬਲਦ ਆਦਿ ਦੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਦੂਜੇ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ । ਦੂਰੋਂ ਠੇੜਿਉਂ, ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਰਪੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਧਾਰਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਜ ਨੂੰ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਮੰਜੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਇਕ ਉਚ-ਆਤਮਾ-ਸਿੱਖ

ਨਿਸ਼ੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਮੰਜੀ-ਬਰਦਾਰ ਆਪਣੇ 2 ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਠ ਦੇ ਸਾਠ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਮੰਨਤ, ਦਸਵੰਧ, ਚਲੀਯਾ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਭੇਟ ਕਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਜੀ-ਬਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ 2 ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਮਸੀਦ ਆਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਚਰਣਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਖਲਤ ਮਲਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਸੀਦ ਪਰੰਪਰਾ ਹਟਾਉਣੀ ਪਈ। ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਬੁਠਾ ਕੇ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਟਣ, ਆਠਮਰੀਜ, ਬੀਨਾ ਤੇ ਮੰਗੇਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਲ ਨਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ, " ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਇ ਸੰਗਤਿ ਸਰਬਤਿ ਇਕ ਮਜਤ ਹੋਹਿ ਤਿਵੇਂ ਰਹਣਾ ਜਾਪੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਲ ਨਾਗ ਰਹਣਾ ਕਾਰਵਾਰ ਇਨਾ ਨੇ ਦੈਦਿਆ ਰਹਣਾ ", ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਤੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਲ ਨਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ, " ਪਿਛੇ ਕਾਰ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਪਾਸ ਭੇਜੀ ਬੀ ਸਭ ਹਜੂਰਿ ਪਹੁਚੀ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕਰੇ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ ਕਾ ਹੁਕਮਿ ਕਰਿ ਮਨਣਾ ਆਗੈ ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਵਿਤ ਕੀ ਕਉੜੀ ਹੋਵੈ ਕਾਰ ਭੇਟ ਸਭ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਪਾਸ ਪਹੁਚਾਵਣੀ", ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਲ 14 ਚੋਤ, 1755 ਬਿ: ਨੂੰ ਨਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਜੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਵਿਤ ਕਾ ਹੋਵੈ ਗੋਲਕ ਦਸਵੰਧ ਮੰਨਤ ਸੋ ਹਜੂਰ ਆਪ ਨੈ ਆਵਣਾ ਮਸੀਦ ਨੇ ਮੰਨਣਾ ਨਾਹੀ" । ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਟਣ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੱਲ 4 ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ 1757 ਬਿ: ਨੂੰ ਨਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਸਰਬਤਿ ਸੰਗਤਿ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਜੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਵਿਤ ਕਾ ਹੋਵੈ ਸੋ ਕਿਸੈ ਮਸੀਦ ਨੇ ਨਾਹੀ ਦੇਵਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸਿ ਰਖਣਾ ਜੇ ਸਿੱਖ ਆਵੈ ਹਜੂਰ ਤਿਸੁ ਆਪ ਹੀ ਨੈ ਆਵਣਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਵਣੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਤਿਸੁ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਾਸਿ ਰਖਣਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਹੁਕਮਨਾਵਾ ਆਵੈ ਤਾਂ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਕੈ ਭੇਜਣੀ... ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਮਿਤ ਕਾ ਹੋ ਸੁ ਕਿਸੈ ਨੇ ਨਾਹੀ ਦੇਵਣਾ ਜਾਂ ਆਪ ਆਵਣਾ ਤਾਂ ਹਜੂਰ ਨੈ ਆਵਣਾ ਅਰੁ ਮਸੀਦ ਮਸੀਦੀਏ ਦੇ ਮਰਣੇ ਪਰਣੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖ ਨਾਹੀ ਬੈਠਣਾ " । ਸੋ, ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਸੀਦ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਹੁਕਮ 14 ਚੋਤ 1755 ਬਿ:(12 ਮਾਰਚ, 1699 ਈ:) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮ-ਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਆਮ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਚਾਰ ਨਈਂ ਹਦਾਇਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਨਈਂ ਕਾਰ ਭੇਟ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਅਸਥਾਨ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਪਰਬੰਧ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪਰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਰਖਣ ਲਈ ਹੁਕਮ, ਵੇਨੇ ਕੁਵੇਨੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ਾਂ, ਬਾਹਰ ਗੁਰਪੁਰਖਾਂ ਲਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਖਾਸ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਪਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ " ਖਾਲਸਾ " ਕਰਨ ਦੀ ਇਤਨਾਹ, ਮਸੀਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀਰੀ ਹਟਾ ਦੇਣ ਬਾਬਤ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਆਦਿ ਸੀ " ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ:

ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਮਿਅਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹੁਕਮਾਂ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਮਹੱਤਤਾ ਡਰਪੁਰ ਸੋਮੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਨਾਨ ਸਬੰਧਤ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ " ਸੰਗਤਿ ਢਾਕਾ ਚਟਗਾਂਵ ਆਦਿ ਜੋਗੁ " ¹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ — " ਹਛਾ ਹਾਥੀ ਜੰਗੀ ਭੇਜਣਾ ਅਵਲ " ।
2. ਢਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਚੀਰੇ ਢਾਲਾ ਨੈ ਕੈ ਆਵਣਾ " ।
3. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਗਤ ਢਾਕੇ ਕੀ ਗਿਰਦ ਨਿਵਾਹੀ ਜੋਗ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਜੇਠ ਸੁਦੀ 5, 1748 ਬਿ: ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " 8 ਆਠ ਚੀਰੇ ਕਪੜੇ ਤੇਰੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪਹੁੰਚੇ 1600) ਸੋਲਾਂ ਸੈਂ ਕੈ 40 ਚਾਲੀਸ ਚੀਰੇ ਮੁਕੈਸੀ ਸੁਨਹਰੀ 300) ਤੀਠ ਸੈਂ ਕੀ 30 ਢਾਠੈ 100) ਸਉ ਕੀ 2 ਦੋ ਢਾਠੈ ੧ ਇਕ ਮੈਠਾ ਗਾਜਾ (ਇਕ) ਭਾਗਾ ਇਕ ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਏਕਠੈ ਹੋਇ ਕੈ ਕਰਣੀ " ।

ਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੌਜੀ ਸਾਮਾਨ ਦੀਆਂ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ਾਂ 1686 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ

1) ਹੁਕਮਨਾਮੇ—ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ:ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 131

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨਈਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ, ਜੰਗੀ ਅਸਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ, ਸੂਰਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹੋਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਨਈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦੇਣੇ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ (ਮੁਕੱਸ਼ੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚੀਰਿਆਂ ਦੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਇਸੇ ਖ਼ਾਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ) ।

4. ਭਾਈ ਤਲੋਕਾ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ 2 ਭਾਦੋਂ 1653 ਖਿਕਮੀ (2 ਅਕੱਸਰ 1696 ਈ:) ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਅਸੈ ਤੁਧ ਸਿਤਾਬੀ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਆਵਣਾ ਤੁਸਾਂ ਅਸਵਾਰ ਨੈ ਕੇ ਆਵਣਾ ਜਰੂਰ ਆਵਣਾ " । ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ " ਸੰਗਤਿ ਰੁਖੀ ਕੀ ਜੋਗ " ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਅਸਵਾਰ ਪਿਆਦੇ ਖੰਦੂਕੀ ਜਮੀਅਤਿ ਨੈ ਕੈ ਤੁਸਾ ਆਵਣਾ " —ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਦੋਣ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਠੇੜੇ ਦਿਸਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਈਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

5. ਸੰਗਤ ਪਿਰਾਗ ਜੋਗੁ 10 ਫੱਗਣ, 1758 ਬਿ: (6 ਫਰਵਰੀ 1702 ਈ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ — " ਜੇ ਸਿਖ ਮਿਲੈ ਸੇ ਮੇਲ ਨੈਵਣਾ ਦਿਕਤਿ ਨਾਹੀ ਕਰਣੀ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਆਪ ਵਿਚ ਪਿਆਰੁ ਕਰਣਾ " । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਢਾਕੇ ਦੇ ਭਾਈ ਬਿੰਦਾਬਨ ਗੁਲਾਲ ਚੰਦ ਜੋਗੁ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਜੇ ਸਿਖ ਮਿਲੈ ਸੇ ਮੇਲ ਨੈਣਾ ਵਧੀਕ ਦਿਕਤਿ ਨਾਹੀ ਕਰਣੀ ਜੇ ਮਿਲੈ ਸੇ ਮੇਲਿ ਨੈਣਾ ਮੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ " । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ ਪੰਜ ਕੱਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਝੀਆਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਤਮਾਕੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਨਈਂ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਖਾਲਸਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗੁਲਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਰਲਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇ ਸਖ਼ਤ ਹੁਕਮਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣੇ ਝਕਵੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲ ਨੈਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜਣੇ ਪਏ ਹੋਣ ।

6. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੰਗਤਿ ਖਾਰਾ ਜੋਗੁ ਕਤਕ 9, ਸੰਮਤ 1764 ਬਿ: (2 ਅਕਤੂਬਰ 1707 ਈ:) ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਸਰਬ ਸੁਖ ਨਾਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਆਏ ਸਿਰੋਪਾਉ ਅਰ ਅਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਯੇ ਕੀ ਧੁਖਧੁਖੀ ਇਨਾਮ ਪਾਈ ਹੋਰ ਭੀ ਸਭ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਕਾ

all
Assumption

ਸਦਕਾ ਹੋਤਾ ਹੈ " । ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ।

ਸੋ, ਇਵੇਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਮਿਅਕ ਧਾਰਮਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਅਪ੍ਰੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹੁਕਮ-ਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਤ੍ਰੀਕਾਂ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਿੱਥੇ 2 ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿੱਥੇ 2 ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੀ ਨਾਮ ਸਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 12 ਪੋਹ, 1767 ਬਿ: ਨੂੰ " ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਜਉਨਪੁਰ ਜੋਗੁ " ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਪੰਜ ਹਥਿਆਰ ਬੰਨਿ, ਕੈ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਦਿਆ ਦਰਸਨਿ ਆਵਣਾ " । ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇਹ ਕੜ੍ਹ ਦੀ ਨੜਾਈ ਨੜ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਕਾਰ ਭੇਟ, ਮੰਨਤ ਆਦਿ ਜਾਂ ਫੂਰਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਭੇਜਣ ਲਈ ਹੀ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ, ਭਾਈ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਭੋਖਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਲ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ 16 ਕਤਕ, 1780 ਬਿ: (18 ਅਕਤੂਬਰ, 1723 ਈ:) ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਭਾਈ ਨਾਲ ਪਾਲਾ ਤੁਮਾਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਹੈਨ ਭਾਈ ਸੰਗੇ ਨਾਲ ਉਨਕਾ ਲੇਖਾ ਹੈ ਸੋ ਸੰਗੇ ਭੀ ਤੁਮਾਰੇ ਪਾਸ ਆਵਤਾ ਹੈ ਸਰਬਤਿ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਹੈ ਜੋ ਕਛੁ ਵਾਜਬੀ ਗਨ ਹੋਵੈ ਸੋ ਕਰ ਦੇਵਣੀ ਰਿਆਇਤ ਕਿਸੀ ਦੀ ਨਾਹੀ ਕਰਣੀ " ।

ਬਣਤਰ :

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਅਬਵਾ ਸੁੰਨੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਹਿਲੇ ਮਿਲਦੇ ਅਬਵਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤਕ 9 ਓ ਗੁਰ ਸਤਿ, 9 ਓ ਸਤਿਗੁਰ, ਗੁਰੂ ਸਤਿ, 9 ਓ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਬਹੁਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ 9 ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਹਨ। ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ

1) ਹੁਕਮਨਾਮੇ—ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 73, ਪੰਨਾ 206, 207

2) " " " " " " 58, " 176, 177

ਪਿਛੋ (1699 ਈ:) ਦੇ ਕਈ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ " ੧ ਓ ਵਾਹਗੁਰੂ ਦੀ ਫਤੇ ਹੈ "।
 ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ
 ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਿ੍ਸਟਾਰਾਰ ਬੋਧਕ ਵਾਕ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ²
 ਉਤੇ ਪਹਿਲੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ " ੧ ਓ ਫਤੇ
 ਦਰਸਨੁ" ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ— ੧ ਓ ਦੇ ਦਰਸਨ (ਸਿਮਰਨ)
 ਨਾਲ ਫਤਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ । " ਫਤਹਿ ਦਰਸਨ" ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
 ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਾਰੀ ਲੋਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ
 ਨੂੰ ਆਰੰਭਣ ਵੇਲੇ " ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ " ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਬਾ
 ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ
 ਅੱਗੋਂ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ , ਸੋ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
 ਨੇ " ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ" ਜਾਂ " ਸਿਰੀ ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾ ਹੁਕਮ ਹੈ " ਨਾਲ
 ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਣਾ ਚਾਨ੍ਹੂ ਕੀਤਾ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ
 ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ, ੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇਹ ਲਿਖਿਆ
 ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ " ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ
 ਆਗਿਆ ਹੈ ਦੀ ਥਾਂ " ਸਿਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ " ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ
 ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ " ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ " ਲਿਖਿਆ
 ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤਕ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ
 ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕੈਵਲ ਚਾਰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ
 ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ
 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ
 ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਠਵੇਕਨੈਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ
 ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ³ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ

-
- 1) ਹੁਕਮਨਾਮੇ — ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 61, ਪੰਨਾ 182, 183
 - 2) " " " " " 66, 67, " 192-195
 - 3) " " " " " ਪੰਨਾ 15

ਉਪਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਖੜੀ ਕਿਰਪਾਨ ਜਾਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਕਿਤੇ 2 ਦੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਬਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਈਫਨ(.. —) ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ। ਇਕਲਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਏਕਾ (੧) ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਕ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਔਖਰ 'ਸ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਫੇਰ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ੧ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ 'ਰ' ਔਖਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਬਿੰਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਫੇਰ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਲੰਬੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਈਂ ਇਕ ਔਖਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਉਸ਼ਹਰੇ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਜੇਗੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ¹ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚਲੇ ਅਸਲੀ ਮਜ਼ਮੂਨ " ਤੁਸੀ ਮੇਰਾ ਖਾਨਸਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ੧) ਤੇਲਾ ਸੋਇਨਾ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ" ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤ੍ਰ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— " ਮੇਰਾ ਖਾਨਸਾ ਹੈ ੧) ਭੇਜਣਾ " ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਨਿਜੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਹਰ ਲਗਾਈ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਔਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ " ਦੇਰੋ ਤੇਰੋ ਫਤਿਹ ਉ ਨੁਸਰਤ ਬੇ-ਦਿਰੰਗ " ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ " । ਖਾਨਸਾ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਹੀ ਮੁਹਰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਤੇ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਛੇਵੀਂ ਜੀ ਫੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਜੋਂ " ੧ ਓ ਸਤਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ", ਸਰਬਤਿ ਖਾਨਸਾ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ " ਆਦਿ ਤੇ ਫੇਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ।

1) ਹੁਕਮਨਾਮੇ—ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ:ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ:48, ਪੰਨਾ 156, 157

ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਇਖਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਲ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭੇਜਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਅਸੀਸ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਸੀਸਾਂ ਤੇ ਵਰਦਾਨ ਕਈ ਵੇਰ ਇਕੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਦੁਹਰਾਏ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਵੇਰ ਸੱਠ ਸੱਠ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਤਨੇ ਠੇੜੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਵੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੀਕਾਰਡ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉੱਪਰ-ਬੱਠੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਯ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਬੜਾ ਰੋਚਕਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ : ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹਨ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਗਤਿ ਪਟਣ, ਆਨਮਰੰਜ, ਖੀਠਾ ਤੇ ਮੰਗੇਰ ਆਦਿ ਜੋਗ ¹ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੇਖੋ :-

" ਇਲਾਇਚੈ ਮੁਲ ਦਰਾ ਦਸ 100 ਮੈਥੇ ਭੇਜਣੈ ।। ਇਕ ਖਾਸਲਾ ਗਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਭਰਿ ਭੇਜਣਾ ਜਿਬਹੁ ਕਿਬਹੁ ਟੋਲ ਕੇ ਭੇਜਣੈ ਇਕ ਜੋੜੀ ਕੋਇਲ ਦੇ ਬਚੈ ਪਾਠਣੈ ਵਡੇ ਹੋਨਿ ਬੋਲਣਿ ਲਗਨਿ ਤਾਂ ਪਿਜਰੇ ਵਿਚਿ ਪਾਇ ਕੇ ਭੇਜਣੈ ਇਕ ਜੋੜਾ ਪਟਣੈ ਦੇ ਕੁਕੇ ਕਬੂਤਰ ਭੈਜਣੈ ਬਹੁਤੁ ਦਮ ਪਕੜਨਿ ਟੋਲ ਕੇ ਭਾਲ ਭੇਜਣੈ... "

ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਦਭਵ ਤੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸੰਗਤਿ ਪਟਣਾ ਜੋਗ ²ਭੇਜੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੇਖੋ :- ਸਰਬਤ ਸੰਗਤਿ ਪਟਣੈ ਕੀ ਜਿਨਿ ਸਿਖ ਵਾਹਗੁਰੂ ਕੀਆ ਹੈ ਤਿਸ ਕੇ ਮਨੋਰਥ

1) ਹੁਕਮਨਾਮੇ—ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ: 2, ਪੰਨਾ 62-65

2) " " " " " ਨੰ: 22, " 104, 105

ਪੂਰੇ ਹੋਵਹਿਗੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਕੀ ਬਧਾਈ ਉਪਰਿ ਸੰਗਤਿ ਖਰਚ ਕੀਆ ਗੁਰੂ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਥਾਇ ਪਯਾ ਰੁਪਯੈ ਕੀ ਮੁਹਰ ਥਾਇ ਪੜੀ ਪੀਛੈ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੇ ਥਾਇ ਪਈ ਆਗੇ ਜੁ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ ਤਿਸ ਕਾ ਭਲਾ ਹੋਗੁ ਸੰਗਤ ਕੇ ਰੁਜਗਾਰ ਮੇ ਬਰਕਤ ਹੋਗੁ..... "

ਇਵੈਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੁਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਸੰਗਤਿ ਢਾਕੇ ਕੀ ਗਿਰਦ ਨਿਵਾਹੀ ਜੋਗੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ¹ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੇਖੋ:-

" ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਸ ਏਕੈਠੇ ਹੋਇ ਕੈ ਕਰਣੀ ਜੇ ਸਿਖ ਫੁਰਮਾਇਸ ਮੈ ਰੁਪਯਾ ਮੁਹਰ ਢਾਨੈਗਾ ਤਿਸ ਕਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਮੈ ਥਾਇ ਪੜੇਗਾ ਸੰਗਤ ਕੇ ਰੁਜਗਾਰ ਮੈ ਗੁਰੂ ਬਰਕਤ ਕਰੇਗਾ ਢਾਕਾ ਹਮਾਰਾ ਘਰ ਹੈ ਏਹ ਫੁਰਮਾਇਸ ਸੰਗਤ ਨੇ ਏਕੈਠੇ ਹੋਇ ਕੈ ਦੀਵਾਨੀ ਨੇ ਹਮਾਰੇ ਹਜੂਰ ਭੇਜ ਦੇਣੀ ਬਹੁਤ ਢੀਲ ਕਾ ਕਾਮੁ ਨਾਹੀ ਏਹ ਕਾਮੁ ਸੰਗਤ ਨੇ ਏਕੈਠੇ ਹੋਇ ਕੈ ਕਰਣਾ ਜੇ ਇਸ ਫੁਰਮਾਇਸ ਮੈ ਹਮਾਰਾ ਸਿਖ ਬਠੇਗਾ ਤਿਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਭ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਸਿਖ ਕੇ ਜਮ ਕਾ ਭਉ ਨ ਬਿਆਪੇਗਾ ਏਹ ਹਮਾਰੀ ਰੀਝ ਕੀ ਫੁਰਮਾਇਸੁ ਹੈ ਸੰਗਤ ਕੇ ਹਮਾਰਾ ਮੁਕਾਮੁ ਹੈ ਜੇ ਏਹ ਫੁਰਮਾਇਸੁ ਸਿਤਾਬੀ ਫੁਰਮਾਇਸੁ ਕਰ ਭੇਜਨੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੇ ਹਮਾਰੇ ਹਜੂਰ ਪਹੁਚੈ "

ਪਰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੋਝਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲਾਂ ਠਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਬਤਿ ਖਾਲਸਾ ਵਾਸੀ ਪਟਣਾ ਜੋਗੁ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ²ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਦੇਖੋ :-

" ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਨਮਿਤ ਕਾ ਕਾਰ ਭੇਟ ਸੁਖ ਮਨਤ ਗੋਲਕ ਦਸੋਧ ਚਨੀਆ ਜਿਸ ਪਾਸ ਹੈ ਲੰਗਰ ਦੇ ਖਰਚ ਨੇ ਛਿਮਾਹੀ ਕੀ ਛਿਮਾਹੀ ਮਾਰਫਤਿ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕੀ ਹਜੂਰ ਭੇਜਿਆ ਕਰਣਾ ਸਭ ਮਨੋਰਥ ਖਾਲਸੇ ਕੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣਕੇ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਬਰਕਤਿ ਪਵੈਗੀ ਸੁਖਾਨੇ ਰਹੇਗੀ ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤ ਫਰਜੰਦ ਹੋਹੁ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵੇਲਾ ਹੈ ਸੇਵਾ ਲੈਚ ਕੇ ਕਰਹੁਗੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋਵਹੁਗੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਈ ਹੋਵੈਗਾ ਸਭ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋਣਕੇ ਅਰਦਾਸ ਹਕੀਕਤਿ ਸੁਖ ਦੀ ਪੈਂ ਦਰ ਪੈਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹਣਾ "

1) ਹੁਕਮਨਾਮੇ - ਸਪਾ ਦਕ ਡਾ: ਗੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ: 2, ਪੰਨਾ 62-65

ਸੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਖਾਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਅਜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ, ਕਾਰਕ, ਸਬੰਧਕ ਆਦਿ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵੇਰ ਚਿਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜੀ ਅੰਸ ਵਧੇਰੇ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਈ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਹੇ। ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 52 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਜਾਂ ਰਚਵਾਇਆ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਖੜਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਲੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੀ ਮਿੱਸ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਜੇ ਕਿ ਖੁਦ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ, ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੀ ਮਿੱਸ ਬਹੁਤ ਬੇੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ, ਉਕਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਦਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ :

ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣ-ਢੰਗ ਸੰਜਮ-ਮਈ, ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ, ਕਾਰਕਾਂ, ਸਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਨਾਠ ਹੀ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ; ਜਿਵੇਂ :-

1. ਸਰਬਤਿ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਵਾਲੀ ਨੇ ਦਰਸਨਿ ਆਵਣਾ ।

2. ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕਰੇ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ ਕਾ ਹੁਕਮ ਕਰਿ ਮੰਨਣਾ ।
3. ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਿ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹੌਲੀ 2 ਵਿਜੇਗਾਤਮਕਤਾ ਵਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ " ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਿ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ " ਵਰਗੇ ਵਾਕ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ " ਦੇਖਿ " ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਹਾਰੀ " ਦੇਖ ਕੇ " ਦਾ ਕੰਮ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੁਣ " ਦੇਖਿ " ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ ਤਾਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ " ਕੀ " ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ — " ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਿ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਕੀ ਭੇਜਣੀ " ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ " ਗੁਰੂ ਤੁਸਾਡੀ ਲਾਜ ਰਖਗੁ ", " ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਰੁਜਗਾਰ ਹੋਗੁ ", " ਜੇ ਸਿਖ ਦਰਸਨਿ ਆਵਗੁ ਜੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋਗੁ " ਆਦਿ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਜੇਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਜਿਵੇਂ :-

1. " ਜੇ ਸਿਖ ਪੁਤ੍ਰ ਦਰਸਨਿ ਆਵੰਗਾ ਸੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋਗੁ "।
2. " ਜੇ ਹੁਕਮੁ ਮਨਗੁ ਤਿਸ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋਠਿਕੇ " ।

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲ ਤੇ ਰਵਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਕਾਰਕ, ਸਬੰਧਕ ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ :-

" 200) ਦੁਇ ਸੈ ਰੁਪਈਐਂ ਨੰਗਰ ਕੇ ਖਰਚ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਫੁਰਮਾਇਸ ਹੋਈ ਹੈ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦੇ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ "।

ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਾਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੋਜਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਵਿਕੋਨਿਤਰੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕਦੇ 2 ਯੋਜਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ:-

" ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਵਿਤ ਕਾ ਹੋਰਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਹੀ ਦੇਣਾ ਜਾ ਆਪਿ ਆਵਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਨੈ ਆਵਣਾ ਅਰੁ ਮਸਿਦ ਮਸੀਦੀਏ ਦੇ ਮਰਣੈ ਪਰਣੈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖ ਨਾਹੀ ਜਾਣਾ " ।

ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਾਲੀ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਇਕਹਿਰਾਪਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਰ ਵਾਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ :-

" ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਨਮਿਤ ਕਾ ਕਾਰ ਭੇਟ ਸੁਖ ਮਨਤ ਕੋਨਕ ਦਸੋਧ ਚਨੀਆ ਜਿਸ ਪਾਸ ਹੈ ਨੰਗਰ ਦੇ ਖਰਚ ਨੇ ਛਿਮਾਗੀ ਕੀ ਛਿਮਾਗੀ ਮਾਰਫਤ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕੀ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਭੇਜਿਆ ਕਰਣਾ " ।

ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਠੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਮ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ — " ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਚੰਦਾ ਤੁਸੀਂ ਆਵਣਾ ਰਹਣਾ ਨਾਹੀਂ ਤੇਰੇ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਹਰ ਤਰਹਿ ਦੀ ਮੁਹਾਫਜ਼ਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੈ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਠਾਲ ਹੈ " ।

ਇਕ ਵਧੀਆ ਚਿੰਠੀ-ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਨੇੜਤਵ, ਨਿੱਘ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਜਿਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਖਾਸ ਕਰ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਕਤੀ ਠਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਕਨਾਮਈ ਬੁਰਸ਼ਛੁਹਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਬਰੀਰ ਰਹਿ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਫਿਰ, ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਠਿਹਾਨੁ ਹੋਗੁ, ਘਾਲਿ ਥਾਇ ਪਵਗੁ, ਖਸਮਾਨਾ ਹੋਗੁ, ਬਾਹੁੜੀ ਹੋਗੁ, ਗੁਰੂ ਠਾਲਿ ਰਹਗੁ, ਜਠਮ ਸਉਰੇਗਾ, ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਗ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ, ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਫਰਜੰਦ ਹੋ, ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪੁਤ ਫਰਜੰਦ ਹੋਗੁ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਨਾਦ ਅਨੁਕਰਣਕ ਤੇ ਭਾਵ ਅਨੁਕਰਣਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਠਾਲ ਬੜਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਕਰਕੇ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ:-

1. "ਮਨੋਰਥ ਗੁਰੂ ਪੂਰੇ ਕਰੇਗਾ "।
2. " ਤੁਸੀਂ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋ ਪੰਜ ਰਬੀਆਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੈ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਦਿਆ ਦਰਸਨਿ ਆਵਣਾ " ।
3. " ਬੈਲ ਚਾਰੁ ਹਛੇ ਬਹਲਾ ਨੇ ਭੇਜਣੇ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਦਿਆ "।

ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਰੂਪਕ ਕਵੀ ਮਨ ਦੇ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਆਇਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਪਰ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗਠ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਵੇਲੇ ਕਈ ਵੇਰ ਕੁਝ ਇਕ ਧੁੰਧਲੇ ਜਿਹੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਹਣੇ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਮਈ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਉ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਢੀਰੀ ਸਫ਼ਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ :-

1. ਸੰਗਤ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ।
2. ਸੰਗਤ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਹੈ ।
3. ਤੁਸਾਡਾ ਘਰ ਮੇਰਾ

ਕਿਸੇ 2 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਅੰਤੀਮ ਨੈਮ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਧੀਆ ਤੇ ਉੱਨਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

" ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ¹ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਉਰੇਗਾ ਸੰਗਤਿ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਵਿਤ ਦਾ ਹੋਇ ਸੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸਿ ਰਖਣਾ ਹੋਰਸ ਕਿਸੈ ਨੇ ਨਾਹੀ ਦੇਣਾ ਜਾ ਆਵਣਾ ਤਾ ਨੇਇ ਆਵਣਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨ ਹੋਵੈ ਆਵਣਾ ਤਿਨ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਿ ਕੇ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਲਿਖਿ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭੇਜਣੀ ੧) ਇਕ ਤੋਠਾ ਸੋਠਾ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ ਜੋ ਸਿੱਖ ਫੁਰਮਾਇਸਿ ਦੇ-ਉਗੁ ਸੇ ਨਿਹਾਲੁ ਹੋਗੁ "।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚ, ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ, ਹੋਰਸ ਕਿਸੈ, ਜਾਂ ਆਵਣਾ ਤਾਂ ਨੇਇ ਆਵਣਾ, ਨਾ ਹੋਵੈ ਆਵਣਾ, ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ, ਹਜ਼ੂਰ ਭੇਜਣੀ, ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਣੀ, ਦੇਉਗੁ, ਹੋਗੁ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਠਾਠ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨੈਮ ਜਿਹੀ, ਇਕ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਜਿਹੀ ਆ ਰਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਨਕੀਰਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਫੁਨਸਟੋਪ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ— " ਖੜੀ ਨਕੀਰ " ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤ ਪੁਰ ਸ੍ਰੀ ਜੀ. ਬੀ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ

-
1. ਹੁਕਮਨਾਮਾ —ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 52, ਪੰਨਾ 164, 165
 2. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ — ਸ੍ਰੀ ਜੀ. ਬੀ ਸਿੰਘ

ਵਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਠੀਸ਼ਨ ਲਿਖੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚਲੇ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਫੁਲਸਟੋਪ ਦੀ ਥਾਂ "।।" (ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ) ਵਰਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਸਰਾਮ ਤੇ ਅਰਧ-ਬਿਸਰਾਮ ਆਦਿ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਇਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ :-

ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਸੁ।। ਕਿਸਨ।। ਧਰਮਾ ਪਿਰਬੀਮਨ।। ਦਰਗਾਹ ਮਨ।।
ਦਰਦਾਸੁ।। ਫਿਰੀਦੇ।। ਰਾਠੂ।। ਗੁਰਦਾਸ।। ਸਾਈਦਿੱਤਾ।। ਸਰਬਤ ਸੰਗਤਿ ਪਟਣੇ ਕੀ ਤਬਾ ਆਲਮ
ਗੰਜ ਦੀ।। ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਕੀ।। ਬੀਨੈ।। ਮੁੰਗੇਰ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕੇ ਵਾੜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਤੇ ਗੁਰ
ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦੁ

ਪਰ, ਪਹਿਲੇ ਖਹੁਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ; ਜਿਵੇਂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਖਹੁਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਫਜ਼ ਦਾ ਸਰਫ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਔਡ 2 ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਾਨ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਔਖਰ ਨਾਲ ਔਖਰ ਜੋੜ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ 2 ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੈਵਲ ਕਿਸੇ 2 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਅਖੀਰ ਤੇ "।।" ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵੀ। ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਿਰ ਟਾਵਾਂ 2 ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਗਨ ਨੋਟ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਕਿਉਂ ਜੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਉਚਾਰਣੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ।

ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੈਵਲ "।।" ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (ਉਚਾਰਣੀਆਂ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੁਝ 2 ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ਕ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਬਾਰੇ

=====

ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਪਿਛਨਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲਜਿਠਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਮੋਹਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਣਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸਮਝ ਨੀਂਦਾ। ਇਸ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਵਸੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਥਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ
2. ਸ਼ਰੋਦ ਪ੍ਰੀਛਾ
3. ਪ੍ਰੀਛਾ

ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ

=====

ਇਸ ਨੂੰ " ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ " ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਸਿੰਧੀ ਲਈ ਖਾਸ ਖਾਸ ਵੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਨਿਰਠਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵੇਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਰ ਮੁਸਨਮਾਨੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਰਥ-ਸਿਧੀ ਲਈ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਅਰ ਕਲਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।। ਅਸਾਨੂੰ ਵੀ ਰੀਸ ਆਵਦੀ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਭੀ ਜਾਣੀਏ..... ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਭਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।। ਇਕ ਸਮੇਂ ਮਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ।। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਸੀਂ ਭੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਮੁਖੀ ਮੁਖੀ

ਦੀਵਾਨ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਈਦਿਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਇਹੋ ਬੈਠਤੀ ਕੀਤੀ।
ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ.... ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ
ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਖਾਸ ਰਸਨਾ ਥੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ
ਵਿਖਿਆਨ ਕਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।.... "

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆਨ ਚਤੁਰਵਾਲੀ
ਤੇ ਭਗਤ ਚਤੁਰਵਾਲੀ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ
ਸੁਣਿਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ
ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਨਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ
ਸਨ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ—ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਲੀ
ਹੋਈ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ
ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੰਤ੍ਰਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਨਹੀਂ
ਦੱਸਿਆ। ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਝਾਂ ਬੜੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਦੁਰਲਭ ਚੀਜ਼ ਹੈ— "ਸਰਬ
ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਧ ਨਾਮ " ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ
ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿੰਦਨੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸਬੰਧੀ ਫੁਲਾਦ ਹੈ :-

ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਤੰਤਰ ਕਰ, ਜੇ ਇਨ ਪੈ ਸਿੱਧ ਹੋਇ ।

ਹਜਰਤ ਹੋ ਘਰ ਮੈਂ ਬਹੀ, ਮਾਂਗਤ ਫਿਰਤ ਨ ਕੋਇ ।

(ਪਖਿਆਨ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦)

ਸੋ ਇਹ ਚਰਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਤੇ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ
ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਧੂ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲਾਂ ਵਧੇਰੇ
ਕਰ ਕੇ ¹ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਇਸ ਵਿਚਨੀਆਂ
ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਕਰਵਾਂਦੇ ਵੀ ਹਨ ।

1) ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਅੰਤ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਿਰਮਲਾ
ਡੇਰਾ, ਟਾਂਡਾ, ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ, ਸ਼ਕਰੂਨਾਪੁਰ ਆਦਿ ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰੋਦ ਪ੍ਰੀਛਾ

=====

ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਹ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਠਕਲ ਹੋਈ ਇਕ ਹਥ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਠਕਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚਲਣ ਜਾਂ ਰੁਕਣ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮੰਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :-

" ਸੁਰ ਅਟਕੇ ਨਿਕਸੈ ਦਾ ਉਤ ਦਿਨ ਕੰਮੁ ਕਛੁ ਕਰੈ ਨਾਗੀ ॥
 ਦੁਸਮਣ ਨਾਲ ਦਾਉ ਕੀਆ ਚਾਹੀ ॥ ਤਾ ਦਾਹਣਾ ਸੁਰ ਠੈਵੈ ॥ ਜਿਸ ਦੇ ਬੇਟਾ
 ਹੋਇ ਨਾਇਕ ਤਿਸ ਕੇ ਦੇਨੇ ਸੁਰ ਚਲਨ ਤਿਸ ਕੇ ਬੇਟਾ ਪ੍ਰਧਾਨੁ ਹੋਇ ॥ ਏਹੁ
 ਬਾਤ ਤਕੀਕ ਹੈ ॥ ਸੇ ਨਾਮ ਜਾਦ ਹੋਇ ॥ ਅਰ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇ ॥ ਚਾਰ
 ਘੜੀਆਂ ਬਾਵਾ ਸੁਰ ਚਲੈ ਤਾ ਫਤੇ ਹੋਇ ॥ ਜੇ ਅਠ ਘੜੀਆ ਸੁਰ ਚਲੈ ਤਾ
 ਸਿਰੋਪਾਉ ਮਿਲੈ ॥ ਜੇ ਚਉਦਹ ਘੜੀਆ ਸੁਰ ਚਲੈ ਤਾ ਸਾਦੀ ਦੇਖੈ ॥ ਜੇ ਰਾਤ
 ਦਿਨ ਸੁਰ ਚਲੈ ਤਾ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੈ ॥ ਜੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਘੜੀਆ
 ਸੁਰ ਦਾਹਣਾ ਚਲੈ ਤਾ ਕਛੁ ਗੈਬ ਤੇ ਪਾਵੈ ॥ "

ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸੰਜਮ, ਸੰਕੋਰ, ਸਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਵਾਕ ਛੋਟੇ 2 ਤੇ ਚੁੱਸਤ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਤਵਾਨੀ ਤੇ ਆਪਮੁਹਾਰਾਪਨ ਆ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਛਾ

=====

ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤਾਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਚਿਤਵਨੀਆਂ ਅਥਵਾ ਇਛਾਵਾਂ ਉਸ ਦੀ

1) ਇਹ ਹਥ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ।

ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ। ਫਿਰ, ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੁਖ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਵੀ ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸਮਤ ਕੀਹ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਾਧਨ "ਪ੍ਰੀਛਾ" ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿ "ਮਨ ਦੀਆਂ ਚਿਤਵਨੀਆਂ" ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ "ਪ੍ਰੀਛਾ" ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦਾਸ ਚੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 1760 ਈ: / 1703 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 135 ਤੇ ਪਈ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸਮਾਂ ਦੋਨੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਆਰੰਭ:- ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਪ੍ਰੀਛਾ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦। ਪ੍ਰੀਛਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੇ ਬਚਨ ਮਨ ਕੀ ਚਿਤਵਨੀ ਕਾ ਜਬਾਬੁ ਲਿਖਤੇ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਰੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਇ। ਦੂਜੇ ਪਹਰੇ ਹਰਿ ਤੀਜੇ ਪਹਰੇ ਗੋਬਿੰਦ। ਚੌਥੇ ਪਹਰੇ ਰਾਮੁ। ਸੇਰੇ ਪਹਰੇ ਦਾ ਅਮਲੁ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਦੇ ਪਹਰੇ ਵਿਚਿ ਇਕ ਘਰਿ ਵਿਚ ਹਥੁ ਰਖਣਾ। ਹੁਕਮ ਆਵੈਗਾ ਸਤਿ ਕਰਿ ਮੰਨਣਾ। ਤੇਰਿਆ। ਤੇਰਿਆ। ਦੇਹਰਾ। ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਮੰਤੁ ਹੈ ਸਦਾ ਸਿਮਰੀਐ ਮੀਤੁ। ਦਾਸ ਚੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਧਾਰੈ ਗੀਏ ਪ੍ਰੀਤ। ੧।। . . . ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ। ਏਹੁ ਚਾਰ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪੜਨਾ। ਵਾਹਗੁਰੂ ਕਾ ਪਾਸਾ ਢਾਲਣਾ। ਜੇ ਅਖਰੁ ਨਿਰਨੈ ਦੂਜੇ ਅਖਰ ਤਨੈ ਲਿਖਣਾ। ਪਹਿਲੇ ਅਖਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚਹੁ ਦੇਖਣਾ। ਜਿਥੈ ਕਿਥੈ ਤਿਨੈ ਅਖਰ ਹੋਤਿ ਤਿਸ ਵਿਚਹੁ ਜਬਾਬੁ ਪਾਈਏਗਾ। . . . " ਅੰਤ:- ਰ ਹ ਰ ।। ਸੋਰਠਾ। ਕਾਰਜੁ ਤੇਰਾ ਸਫਲੁ ਹੈ ਜਸ ਸੋਭਾ ਗੁਣ ਗਾਉ। ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ਸਿਮਰੀਏ ਜਿਠੈ ਕਸਟ ਦੁਖ ਜਾਇ। 16। ਅਖਰ ਚਾਰ ਆਏ ਸੀਮਤ ਬਿਕਰਮ ਗਾਏ ਕੇ ਸਕ੍ਰਹ ਸੇ ਅਰੁ ਸਾਨ। ਭਈ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰੀਛਾ ਖੂਨੀ ਮੁਸਕ ਗਾਨ ।। ੧ ।।

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾਸ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਛਾ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗਦ ਤੇ ਪਦ ਦੋਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਛਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪਦ ਵਿਚ। ਗਦ ਤੇ ਪਦ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ।

ਉਪਯੋਗੀ ਵਾਰਤਕ

=====

ਉਪਯੋਗੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਕਲ ਦੀ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹੋ ਰਹੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਤੇ ਨਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਰਹੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

1. ਕੋਕ ਸਾਰ - ਧਰਮ ਸਿੰਘ
2. ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ
3. ਪੇਸ਼ੀ ਸਹੇਤਰ ਜੀ
4. ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ
5. ਗੁਰਮ ਰੋਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ
6. ਸਾਖੀ ਪਰਪਟ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ
7. ਰੀਝ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ

1)

ਕੋਕ ਸਾਰ

=====

ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੋਕ ਸਾਰ ਕ੍ਰਿਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਖਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਪੰਚ-ਤੰਤ੍ਰ ਵੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਸਖਾ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਕੋਕ ਸਾਰ ਦੇ ਦੋ ਨੁਸਖੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕੋਲਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦੁਤਾਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ।

ਲੇਖਕ .

ਕੋਕ ਸਾਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ

ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਆਰ ਪੰਜ ਕੋਕ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ "ਹਰਦੂਆ" ਨਾਮੀ ਇਕ ਪੰਡ ਦਾ ¹ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਰੇ ² ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- "ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਨੇ ਪੀਛ, ਬਾਂਸ ਬਰੇਲੀ ਕੇ ਸਮੀਪ ਰਹੇ। ਉਹਾਂ ਹੀ ਅਖ ਇਨ ਕਾ ਬੰਸ ਹੈ"। ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਮਤ 1765 ਨੂੰ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ ³ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ 18 ਪਰਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਤੋਪਦੇਸ਼, ਪੰਚ ਤੰਤ੍ਰ, ਚਾਨਕਾ-ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ, ਬਾਜ਼ਾਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਸਬੰਧੀ ਬਾਜ਼ਨਾਮਾ, ਅਸਪਨਾਮਾ, ਫੀਲ ਨਾਮਾ, ਸੁਆਨ ਨਾਮਾ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਕੋਕ ਸਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ। ਆਗਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਕਵੀ ਤਾਰਰ ਦੀਆਂ 1678 ਬਿ:/1621 ਈ: ਅਤੇ 1695 ਬਿ:/1638 ਈ: ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੁਣ ਸਾਗਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਬਿਨਾਸ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ⁴ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਨੇਕ ਗੁਪਤ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ
ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ :

"ਕੋਕ ਸਾਰ" ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤ "ਕੋਕ" ਦੀ ਰਚਨਾ "ਕੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ" ਦਾ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਕੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ "ਰੱਤੀ ਰਹਸਯ" ਹੈ। ਪੰਡਤ ਕੋਕ ਆਪਣੇ ਵੈਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 830 ਤੋਂ 960 ਈ: ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ⁵ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਕੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਣ

- 1) "ਖਾਨਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੇਵਕ", ਨੰਬਰ 15, ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਬਿ: ਪੰਨਾ 9
- 2) ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 223
- 3) ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
4. ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੁਕੱਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ।
5. ਰੱਤੀ ਰਹੱਸਯ ਆਫ ਪੰਡਤ ਕੋਕ-ਐਸ.ਸੀ ਉਪਾਧਿਆਇ।

ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਤੇ ਠੰਢੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਲਿੰਗੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿਵੇਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਕੀਹ ਇਲਾਜ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਕੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਔਕਤੀਆਂ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਵਲ ਨਾ ਖਿੱਚ ਸਕਣ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਵੀ ਰਖ ਸਕਣ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—ਪਦਮਨੀ, ਚਿਤ੍ਰਨੀ, ਸ਼ੰਖਣੀ ਅਤੇ ਹਸਤਨੀ। ਫਿਰ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕਾਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਸਬੰਧੀ ਢੁਕਵੇਂ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਸਨ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਡਤ ਕੋਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਸੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ— ਬਾਲਾ, ਤਰਨੀ, ਪ੍ਰੇਢ ਤੇ ਖਿਧ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਵਸੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੰਤ੍ਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਮਹਾਂ ਵਸੀ ਕਰਨ ਤੇਲ, ਸੁਰੀਧਤ ਧੂਪ, ਦਰਦ ਰਹਿਤ ਖੱਚਾ-ਜਨਮ, ਗਰਭਪਾਤ ਰੋਕ, ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਰੀਲਾ ਬਣਾਉਣ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਹਵਾੜਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

ਕੋਕ ਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਭਾਓ ਤੇ ਬੋਲੀ :

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ "ਕੋਕ ਸਾਰ" ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਕੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸਾਰ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਲਠ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਜਿਠਿਆ ਹੈ। ਸਿਆਣਪ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਕੋਚ ਮਈ ਅਥਵਾ ਵਿਸਥਾਤ-ਰਹਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਖੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਕਈ/ਥਾਈਂ ਨਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ 2 ਫਾਰਸੀ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ:-

" ਅਥ ਚਿਤ੍ਰਨੀ ਕੇ ਲਛਨ ਵਰਨਣੀ । ਸੇ ਚਿਤ੍ਰਨੀ ਕੈਸੀ ਹੋਤੀ ਹੈ ।।
ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਚਿਤ੍ਰਨੀ ਕਾ ਸਰੂਪ ਸੁੰਦਰ ਹੋਤਾ ਹੈ ।। ਚਿਤ੍ਰੇ ਕੀ ਨਿਆਈ ।। ਅਰ ਫੇਰ ਰਮ ਕੀ

ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੋਤੀ ਹੈ।। ਅਰ ਤਿਸ ਕੇ ਡਿਠਿਆ ਕਾਮ ਸਭੀ ਬਿਸਰ ਜਾਤੇ ਹੈ। ਅਰ ਬਹੁਤ
ਭਾਰੀ ਠਹੀ ਹੋਤੀ।। ਅਰ ਨੇੜੁ ਹੈ ਜਿਸ ਕੇ ਮਸੇਲੇ ਜੈਸੇ ।। ਅਮਲ ਥੋ ਰਹਤ ਹੋਤੀ ਹੈ।।
ਅਰ ਨਾਲ ਹੈ ਰੰਗ ਤਿਸ ਕਾ।। ਕਨਕ ਜਸਾ।। ਅਰ ਗਲਾਬੋ ਕੇ ਫੁਲੋ ਜੈਸਾ ਰੰਗੁ ।। ਅਰ ਨੇੜੁ
ਤਿਸ ਕੇ ਚੰਚਲ ਹੋਤੇ ਹੈ।। ਮਨ ਕੇ ਮੋਹਨਹਾਰੀ।। ਅਰ ਮੀਠੇ ਹੋਤੇ ਹੈ ਖਚਨ ਤਿਸ ਕੇ।।
ਅਰ ਮਨੁਖੇ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤਿਸ ਸਾਥ ਬਹੁਤ ਹੋਤੀ ਹੈ । "

" ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ "
=====

" ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ " ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨਾਲ
ਸਬੰਧਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ
ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਨਕਲ ਹੋਏ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ
ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਧੂਰੀ
ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਕੁਝ ਪੱਤਰੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :-

" ਪਦਮਨੀ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਭੋਗ ਕਉ ਸੁਖ ਨ ਦੇਇ ।। ਪਦਮਨੀ ਕਉ
ਭਰਤਾ ਜੇ ਖਾਨਕੂ ਹੋਇ ।। ਤਾ ਭੀ ਦਿਨ ਕਉ ਗਿਤਿ ਕਰੈ ।। ਜਿਹ ਭਾਂਤ ਕਮਲੁ
ਦਿਨ ਕਉ ਫੂਲਤਾ ਹੈ ਤਿਸੀ ਭਾਂਤ ਪਦਮਨੀ ਦਿਨ ਕਉ।। ਦੇਉ ਸਤੁਆ ਨਾਇਕਾ ਜਿਸ ਕੇ
ਪੇਟ ਉਪਰ ਤਿਨ ਵਾਲ ਹੋਨਿ ।। ਕੰਠ ਮੈਂ ਤਿਨ ਵਾਲ ਹੋਨਿ ।। ਚਤਰ ਹੋਇ ।।
ਕਮਲਾ ਜੇਹੀ ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਹ ਤੇ ਸੁਰੀਪ ਆਵੈ ਕੇਤੁਕੀ ਦੇ ਫੁਲ ਕਾ ਸਾ ਜਿਸ ਕਾ ਰੰਗੁ
ਹੋਇ ।। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਕੇ ਜੇ ਸੋਗਾਰ ਕਰੈ ।। ਸੀਲ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਜੇ ਜੁਗਢਿ ਹੋਇ ।।
ਕੇ ਕਲਾ ਕੀ ਸੀ ਖਾਣੀ ਐਸੀ ਜੇ ਨਾਇਕਾ ਹੋਇ ਸੇ ਦੇਉ ਸਤੁਆ ਕਹੀਐ ।। "

2.

ਪੋਥੀ ਸਲੋਤਰ ਕੀ

"ਪੋਥੀ ਸਲੋਤਰ ਕੀ"—ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਐਕ, ਸੁਭਾਵ, ਉਮਰ, ਜਾਤ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਨਾਜ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਮੂਦ ਸ਼ੇਰਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ" ਪੰਨਾ 390 ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਕਿਸੇ ਰਸਤੇ ਸਾਧੂ ਪਾਸੋਂ 1833 ਬਿਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਹੋਏ ਇਕ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਕੁਸਬੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਤਾਰ ਲਈ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੀ ਤਤਕਮ ਅਥਵਾ ਤਦਤਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:- ਆਂਸੂ; ਤਬੇਹਾ; ਖਾਵੰਦ; ਕਾਹਦ, ਸੋਪੈਦ, ਅਉਂਦ; ਬਰਕਰਾਰ; ਬਰੀਦਾਰ; ਬੇਵਫ਼ਾ; ਤਾਸੀਰ; ਜਰਦ; ਗਰਦਨ; ।

ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਐਕੜ, ਸਿਆਰੀ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਸਰਗ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

" ਜੇ ਰੰਗ ਦੰਦ ਕਾ ਪਥਰ ਕਾ ਜੇਹਾ ਹੋਇ ਉਸ ਕਾ ਨਾਉਂ ਸੰਖਾ ਜਾਣੀਐ । ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਤੇਈਸ ਬਰਸਾਂ ਕਾ ਜਾਣੀਐ । ਜੇ ਘੋੜੇ ਕੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚਿ ਵਿਰਲ ਹੋਇ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾ ਨਾਉਂ ਚੁਲਖਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਛਬੀਸ ਬਰਸਾਂ ਕਾ ਜਾਣੀਐ । ਜੇ ਦੰਦਾਂ ਘੋੜੇ ਕੇ ਸਭਿ ਹਿਨਿ ਉਸ ਕਾ ਨਾਉਂ ਨਾਖੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਉਣੀਤੀ ਬਰਸ ਕਾ ਜਾਣੀਐ । ਜੇ ਘੋੜੇ ਕੇ ਦੰਦ ਸਭ ਰਾਏ ਹੋਨਿ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਬਤੀਸ ਬਰਸ ਕਾ ਜਾਣੀਐ । ਜੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਦੰਦ ਬਰਕਰਾਰ ਹੋਨਿ ਅਰੁ ਉਪਰਲਿਆ ਰੰਗਾ ਵਿਚਿ ਤੇ ਰੰਗੁ ਕੋਈ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਦੰਦ ਸੁਪੇਦ ਹੋਵੈ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਚਾਲੀਸ ਬਰਸ ਕਾ ਜਾਣੀਐ । 8 । ਭਾਂਤਿ ਅਠਵੀਂ ਪਰੀਛਾ ਘੋੜੇ ਕੇ ਮੁਲ ਨੈਣੇ ਕੀ। ਜੇ ਘੋੜੇ ਕਉ ਮੁਲਿ ਨੈਣ ਜਾਇ । ਘੋੜਾ ਅਰੁ ਤੇ ਫੁਰਕੈ ਕੈ ਪੰਚ ਸਾਰੈ ਸੇ ਘੋੜਾ ਨੈਣਾ ਭਲਾ ਹੈ । "

3.

ਸ਼ੇਰ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ
=====

1760 ਬਿਕ੍ਰਮੀ/1703 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਸੋਢੀ) ਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤਖਤ ਸਿੰਘ (ਸੋਢੀ) — ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰਚਿਤ "ਸ਼ੇਰ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ", ਜਿਸ ਦੀ ਨਕਲ 1762 ਬਿਕ੍ਰਮੀ/1705 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਪੰਡਤ ਬਲਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਪਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 2 ਪੱਤਰੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਕੁਝ ਪੱਤਰੇ ਗੁੰਮ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜੰਤ੍ਰ, ਮੰਤ੍ਰ, ਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੱਤਰਾ ਤੰਬਰ ਸੱਤਰ ਦੀ ਨਕਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

" ਦਵਾ ਜਿਸ ਕੇ ਫੂਲ ਖਾਨੇ ਰਿਤੁ ਨਾ ਉਤਰੈ—ਜਲ ਨਿੰਮ 5 ਤੇਲੇ ਬੇੜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਆਟਾ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਚਾਰੇ ਜਵੈਣ 20 ਤੇਲੇ ਸੁਖ ਚੰਣ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਆਟਾ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਸਿੰਮਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਆਟਾ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਨਿੰਮ ਦੇਸੀ ਕੇ ਫੂਲ ਕਾ ਆਟਾ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਮੈਦਾ ਸੁੰਢ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਗੁੜ ਪੁਰਾਣਾ ਚਾਰ ਜਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਵੇ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਮੁੱਕਾ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਸੁਆਹਾਂ ਬੂਟੀ ਦਾ ਆਟਾ ਪੰਜ ਤੇਲੇ ਤੁਰੀਖੀਨ ਪੰਜ ਤੇਲੇ—ਜਵਾਰਾਂ ਦੇ ਫੁਲੋਂ ਕੇ ਭੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈ ਨੋਟਾ ਸੱਜੀ ਦਾ ਸੱਤ ਇਕ ਤੋਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੰਡੀ ਦਾ ਮੈਦਾ ਪੰਜ ਤੋਲਾ ਸਭ ਨੂੰ ਕੂਟ ਕਰ ਗਾਜਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਸਾਥ ਗੋਲੀ ਏਕ ਮਾਸੇ ਕੀ ਬਾਧੇ । ਸੁਝਾ ਦੇ ਵਕਤ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਜਾਜ ਗਰਮ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੱਕਰੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਸਾਥ ਦੇਹ ਜਿਸ ਦੀ ਮਜਾਜ ਬਲਗਮੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੀਲਕ ਦੇ ਰਸ ਸਾਥ ਦੇਵੇ ਮਜਾਜ ਬਲਗਮੀ ਵਾ ਸਫ਼ਰਾਵੀ ਹੋ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨ ਦਵਾਈ ਦੇਵੇ ਦੂਸਰੇ ਕੇ ਇਕ ਸਾਤਾ । 18 । ਜਿਸ ਕੇ ਨੋਹੂ ਹੈਜ ਕਾ ਬਹੁਤ ਆਵੈ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋ ਸੱਜੀ ਨੋਟਾ ਚਣੇ ਕੇ ਦਾਣੇ ਬਰਾਬਰ ਘੋਟ ਕਰ ਗੋਲੀ ਬਣਾਵੇ। ਭਗ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੈਰਮ ਮੇ ਰਖੇ ਦਿਨ ਤੀਨ ਜਿਹ ਜੇ ਸਰਦ ਮਿਜਾਜ ਹੋਵੇ ਤਿਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ ਅਗਰ ਗਰਮੀ ਸੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਰਦਾਈ ਆਦਿਕ ਸਰਦ ਚੀਜਾਂ ਘੋਟ ਕੇ ਦੇਹ ਬੰਦ ਹੋਵੈ " ।

ਉਪਰਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੁਝ ਬੋਝਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਅਥਵਾ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ

ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਠਿੱਠੀ ਟਿੱਠੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧ ਵਿਚ ਨਕਲ ਹੋਏ ਇਕ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੋਰ ਸਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੋਗਾਂ ਸਬੰਧੀ ਦਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਇਕ ਸੰਤ੍ਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਬੋਲਾ 2 ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ।

ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :- " ਜਿਸ ਦੇ ਪੇਟ ਮਰੋੜਾ ਹੋਵੇ ਠੇਹੁ ਖਰੇ ਤਿਸ ਨੇ ਤਿਨ ਡੰਗੁ ਸੁੰਢ
ਖਵਾਲਣੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੈ।।19।। ਜਿਨ ਬਿਖ ਖਾਧੀ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਨੂੰ ਖਕਰੀਠ ਪਤ ਦੁਇ ਸਿਰਜਾਈ
ਪੋਸਤ ਵਾਹੂ ਸਲ ਕੈ ਉਸ ਨੇ ਪੀਲਾਫਟੇ।। ਬਿਖੁ ਭਾਵੇ ਜੇਗੀ ਹੋਵੈ ਚਰੈ ਠਾਹੀ।। ਚੰਗਾ ਹੋਵੈ।।20।।
ਜਿਸ ਦੇ ਗੋਠੇ ਪੀੜ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਦਾ ਦਾਹੂ।। ਕਦੂ ਕਾ ਫਤ ਕੁਟ ਕੈ ਪਾਈ ਸੈ ਉਬਾਨਣਾ।। ਤਤਾ ਕਰ
ਗੋਠੇ ਉਤੇ ਚੋਦੈ ਰਹਣਾ।। ਪਾਣੀ ਕਦੂ ਦਾ ਪਹੁਰ ਇਕ ਚੋਵਣਾ।। ਤਲਕੇ ਬੋਠ ਛੁਡਣਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੈ।।21।।
ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਥੀਮਿਆ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਨੇ ਇਰੀਫ ਕੈ ਤੇਲ ਕਾ ਫਾਰਾ ਉਲੀ ਉਤੇ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੈ।।22।।

ਸਾਖੀ ਚਰਪਟ ਠਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ

ਇਹ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਚਰਪਟ ਠਾਥ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਆਦਲੀ ਤੇ ਠਿੱਕੇਵਕਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਪਾਦਾ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ 2 ਵਿਧੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਦ ਤੇ ਪਦ ਏਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹਲ ਖਾਤ ਯਦ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਐਸ਼ੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪਦ ਵਿਚ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਵੀ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਇਕ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਕਲ ਹੋਏ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਢੇ ਨਾਲ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਸਾਖੀ ॥ ਚਰਪਟ ਠਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ ॥
ਬਾਬੈ ਤੈ ਸਰਦਾਰਾ ॥ ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਇ ਠਿਕਨੈ ਸਮੁੰਦਰ ਤੈ ਕਠਾਰੈ ॥ ਆਗੈ ਚਰਪਟ
ਜੋਗੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ॥ ਤਬ ਬਾਬੈ ਨਾਨਕ ਜੀ ਅਦੈਸ ਅਦੈਸ ਕੀਆ ਦੇਵੈ ਬੈਠ ਹੋਏ ॥ ਤਬ ਚਰਪਟ
ਕਹਿਆ ਨਾਨਕ ਅਸੀ ਤੁਧ ਨੇ ਸੁਮੇਰ ਮਿਠੈ ਸੈ ਫਿਰ ਹੁਣ ਮਿਠੈ ਦਰਸਨ ਰੂਆ ॥ ਤਬ ਬਾਬੈ

ਕਹਿਆ ਸਤਿ ਹੈ ਜੀਓ ॥ ਤਬ ਚਰਖਟ ਕਹਿਆ ਠਾਠਕ ਜੀ ਕਈ ਆਤਮੇ ਚਾਮ ਜੋ ਖੋਜਤੀ
 ਫਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੂ ਜੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਲਿਖਾਇ ਜੋਈ ਦੇਖੇਗਾ ॥ ਠਾਠਕ ਕਹਿਆ ਤਬ ਚਰਖਟ ਕੇ
 ਰਬ ਪਾਰਾ ਜੀ ॥ ਮਾਠੇ ਦੇ ਬਿਠਾਠ ਬੈਠਾ ਜੀ ॥ ਤਬ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਚਰਖਟ ਜੀ ॥ ਕਿਆ
 ਕਰਦੇ ਹੋ ॥ ਤਬ ਚਰਖਟ ਕਹਿਆ ॥ ਜੀ ਕੁਛ ਰਸਾਣ ਕੀ ਗਾਠ ਹੈ ॥ ਤਬ ਚਰਖਟ
 ਆਦੇਸ ਅਦੇਸ ਭੀਆ ॥ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਗਤ ਦੁਰ ਭਠੇ ਬੋਠੇ ॥ ਤੁਮਾਰਾ ਏਠਣਾ ਸਤਿ ਹੈ ਜੀ
 ਭਠੀ ਤਰਤੀਬ ਸੁਠਾਈ ॥ ਅਬ ਜਗਤ ਤੁਜੀ ਤੁਮ ਭੀ ਸੁਠਾਈ ॥ ਪਾਰਾ ਸਿਰਸਾਗੀ ਠੇਹੁ ॥
 ਇਕੀਸ ਦਿਠਾ ਕਾ ਖਰਲ ਕਰ ਠੇਹੁ ॥ ਦੁਹ ਮਾਰੈ ਮੁਰਛਾ ਹੁਇ ਜਾਇ ॥ ਜਬ ਰੋੜਾ
 ਹੋਇ ਕੈ..... "

ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹਥ ਲਿਖਤ ਫੰਬਰ 1904 ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ 1778 ਬਿਕ੍ਰਮੀ/1721 ਈ: ਦਾ ਠਕੜ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :-

ਕਸੁੰਭੇ ਕੇ ਰੰਗ ਕੀ ਬਿਧਿ ॥ ਕਸੁੰਭਾ ਸੁਕਾਵਣਾ ॥ ਫਿਰਿ ਕਾਠ ਦੀ
 ਉਖੜੀ ਵਿਚਿ ਕੁਟਣਾ ਮਗੇਨੁ ॥ ਛਾਲਣੀ ਵਿਚਿ ਛਾਲਣਾ ॥ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ ਗੁੰਨਿ
 ਕੇ ਸਾਫ਼ੀ ਵਿਚਿ ਪਾਵਣਾ ॥ ਪਾਣੀ ਕਰਵੈ ਨਾਲਿ ਪਾਇ ਪਾਇ ਜਰਦੀ ਕਢਣੀ ॥ ਫੇਰਿ
 ਧੋਵਣਾ ॥ ਨਿਚੋੜਨਾ ॥ ਫੇਰਿ ਸਜੀ ਪੀਹ ਕੇ ਮਿਲਾਵਣੀ ਮਲਣਾ ॥ ਫੇਰਿ ਸਾਫ਼ੀ ਵਿਚਿ
 ਪਾਇ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਾਇ ਪਾਇ ਰੰਗੁ ਕਢਣਾ ॥ ਵਜਨ ਕਸੁੰਭਾ ਸੇਰੁ ਕਰਾ ॥ ੧ ॥ ਸਜੀ
 ਪੈਸਾ ਭਰ ॥ ੧ ॥ ਰੰਗੁ ਗੁਲਾਬੀ ॥ ਜੇਠਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭੇ ਦਾ ਠੈਣਾ ॥ ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ
 ਦੁਇ ਹਿਸੈ ਪਾਣੀ ਪਾਵਣਾ ॥ ਅਸਵਾ ਤਿਠ ਹਿਸੈ ਪਾਣੀ ਪਾਵਣਾ ॥ ਖਟੇ ਦਾ ਰਸੁ
 ਅਟਕਲ ਮਾਫਕ ਪਾਵਣਾ ॥ ਤਦਿ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗੁ ਹੋਵੈ ॥ 2 ॥ ਰੰਗੁ ਅਨਾਰੀ ॥ ਹਲਦ
 ਪੀਹ ਕੈ.....

ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥੋੜੇ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਔਕੜ ਤੇ ਸਿਰਾਗੀ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੇ ਠਾਲ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੌਨਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਸੇਠਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਟੀਆਂ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਰਚਾ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਠਰੇਠ ਮੌਨਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ
2. ਖੋਬੀ ਸੰਕ੍ਰਮ ਸਾਰ
3. ਅਰਦਨਾਮਾ

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਅਥਾਹ ਤੇ ਤੂੰਬੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਦਨਾਮਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਠਾਠ ਰਲਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਨਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਠੇਕ ਹੋਣੀ ਹੋਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੂੰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਯਾਦਤ ਤੇ ਮੋਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸੰਨਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਕਾਠ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਬੋਠੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ^{ਇਸ} ਮੌਨਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ "ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ" ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਠਕਠ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਠਕਠ ਠਹੀ ਮਿਲ ਸਕੀ।

- 1) ਸਿੱਖ ਰੀਫਰੈਂਸ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਠੰਬਰ 1700 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਸੂਧ ਤੇ ਅਧੂਰਾ ਰੂਪਾਤਰ "ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਸਰਬੰਗੀ" ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

੧ ਓ ਸਤਿ ਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ
ਅਜੁਨੀ ਸੈਭੰ ਕੁਰਪੁਸਾਦਿ ॥ ਪਉੜੀ ੧ ਓ ਸਤਿ ਕੁਰ ਪੁਸਾਦਿ ॥
ਪੋਥੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕੀ ਲਿਖਤੈ ॥ ਸਲੋਕ ॥ ਕੁਰਦਾਤਾ ਕੁਰ ਹਿਵੈ ਅਰ ਕੁਰਦੀਪਕ
ਤਿਹ ਲੈਇ ॥ ਅਮਰ ਪਦਾਰਥ ਨਾਨਕਾ ਮਨ ਮਾਠਿਐ ਸੁਖ ਹੋਇ ॥ ੧ ॥
ਸਤਿਕੁਰ ਵਿਟਹੁ ਵਾਸਿਯਾ ਜਿਤ ਮਿਠਿਐ ਖਸਮ ਸਮਾਰਿਆ ॥ ਜਿਠ ਕਰ ਉਪਦੇਸ
ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਦੀਆ ਇਠੀ ਠੇਕੀ ਜਗਤ ਨਿਹਾਰਿਆ ॥ ਖਸਮ ਛੇਡ ਦੁਜੈ ਨਰੈ ਕੁਬੇ
ਸੈ ਵਲ੍ਯਾਰਿਆ ॥ ਸਤਿਕੁਰੁ ਹੈ ਬੋਹਿਥਾ ਵਿਰਲੈ ਕਿਨੈ ਵਿਚਾਰਿਆ ॥ ਕਰ ਕਿਰਪਾ
ਪਾਰ ਉਤਾਰਿਆ ॥ ੧ ॥ ਕੁਰੁ ਹਮਾਰਾ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ॥ ਜਿਹ ਪੁਸਾਦਿ ਸਮ ਭਇਆ ਪ੍ਰਕਾਸ।
..... ਜੇ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਉ ਕੇ ਬਚਨਾ ਮਹਿ ਭੈਦ ਬੁਧੀ ਭਦ ਨਿਆਵੈ ਕਿ ਸਹੈਸ-
ਕ੍ਰਿਤ ਬੀਚ ਭਾਖਾ ਸਬਦ ਅਰੁ ਫਾਰਸੀ ਕਿਉ ਆਣੀ ਹੈ ॥ ਤਾ ਵਰੁ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਸੁ ਏਹੁ
ਕਹੀ ਅਵਰ ਤੇ ਆਏ ਹੈ ॥ ਨਾ ਇਠ ਮੈ ਭੀ ਆਪ ਭੀ ਹੈ ॥ ਤਿਸ ਕੀ ਸਾਖ ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੀਤਾ ਜੀ ਕੇ ਲਵੈ ਧਿਆਇ ਮਾਹਿ ਅਰਜਨ ਕੇ ਕਹੈ ਹੈ ॥੧॥
(ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕ) ਤਿਸ ਕਾ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਹੇ ਅਰਜਨ ਇਸ ਜਗਤ ਕਾ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ.....
ਅੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

..... ਬੇਨਤੀ ਕਰੈ ਕਿ ਹੇ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਅਬਨਾਸੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ
ਤੁਮਾਰੀ ਸਰਨ ਹੋ ॥ ਜੇ ਸਰਨ ਜੋਗ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਕੀਸਾ ਹੈ ॥ ਜਿਸ ਕਾ ਕਈ
ਕੋਟ ਬੰਕੁੰਠ ਕੇ ਉਪਰਿ ਅਸਥਾਨਿ ਹੈ ॥ ਜਿਸ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕੇ ਰੋਮ ਤੇ ਕਈ ਕੋਟ
ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਅਉਰ ਹੀ ਅਉਰ ਕੀ ਭਾਤਿ ਕੀ ਰਚਨਾ ਸਾਬਿ ਭਰੇ ਹੋਇ ਠਿਕਸ ਕਰਿ
ਪਸਰ ਰਹੈ ਹੈ ॥ ਅਰੁ ਆਪ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪੂਰਨ ਕਾ ਪੂਰਨ ਹੈ ॥ ਤਿਸ ਪੂਰਨ
ਕੀ ਪੂਰਨ ਜੋਤ ਹੈ ਅਟਤੀ ਬਢਤੀ ਠਹੀ ॥ ਪੋਥੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕੀ ॥

ਕਰਤਾ :

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਸੇ ਅਨੁਸਾਰ
ਰੋਪਾਨ ਦਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ—“ ਕੁਰੁ ਹਮਾਰਾ ਨਾਨਕ
ਦਾਸ ॥ ਜਿਹ ਪੁਸਾਦਿ ਸਮ ਭਇਆ ਪ੍ਰਕਾਸ¹। ਦੁਜੈ ਸੁਬਦਾ ਵਿਚ, ਲੇਖਕ ਰੋਪਾਨ ਦਾਸ

1) ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ— ਪੰਨਾ 1

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ
ਗੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਮੁਹਰਦਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ
ਸੇਵਾ¹ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ " ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ " ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ
ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਇਦ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਤੇ

ਉਸ ਦਾ ਨਿਭਾਉ:

ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 7 ਪੰਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ
ਹਨ । ਅਠਵੇਂ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ
ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ
ਭਾਗ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੀਹ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੀਹ ਸਾਧਨ ਹਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ
ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ
ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਰ ਭਾਗ
ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਖ ਵੱਖ " ਵਹਲਾਂ " ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ
ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸੂਝਵਾਣ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

" ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ " ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ
ਥਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਖਾਰੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨ-ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ
ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ; ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ;
ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ; ਸ਼ੇਖ ਬਿਰਾਹਮ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ; ਕਖੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਵਨ
ਅੱਖਰੀ ; ਅਸਟਾਵਕਰ ਜੀ ; ਦੀਵਾਨ ਹਾਫ਼ਜ ; ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਉ ; ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ;
ਸ੍ਰੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਦਾ ਐਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ; ਦੱਤਾ ਤ੍ਰੇਉ—ਅਵਧੂਤ ਗੀਤਾ ; ਹਸਤਾਮਲ
ਸੰਕਰਾਚਾਰਜ ; ਭਗਤ ਕਾਨ੍ਹਾ ; ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਹਾ ਬਕਾਹ ; ਹਾਫ਼ਰ ਜੀ ; ਗੁਰੂ ਅਮਰ
ਦਾਸ ਜੀ—ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ; ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਤੇ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ।

1. ਮਹੰਤ ਗੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲਾ ਗੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਚਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ
ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਠੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ
ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਾਰਸੀ, ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਠੇਖਕ ਨੇ
ਪਹਿਲਾ ਠਾਠ ਸਿਆਹੀ ਠਾਠ ਵਾਰਸੀ ਤੇ ਦੇਵਠਾਰਗੀ ਨਿਖੀ ਵਿਚ ਨਿਖਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ
ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਠੇਖਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਚੰਗਾ ਕਾਬੂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਠੇਖਕ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੂਫੀ
ਮੱਤ ਤੇ ਵੈਦਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਫ਼ਨ
ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ, ਵੈਦਾਂਤ ਤੇ
ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਸੰਗਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. ਸਭਖ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਵਾਸਦੇਵ ਹੀ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।
2. " ਬਿਖਿਆ ਦੇ ਰਸ"—ਸਰੀਰ ਦੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਰ ਕਰੋ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਮਿਥਿਆ
ਹਨ, ਬਿਨਸਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਜਿਹੜਾ " ਬਿਖਿਆ " ਦਾ ਰਸੀਆ ਹੈ ਉਹ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ।
3. ਜਿਹੜੇ ਨਿਰਕਾਮ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ।
4. " ਏ ਮਠ ਆਸ਼ਕ ਤੇ ਮਸੂਕ ਬੀਚਿ ਪੜਦਾ ਕੁਛ ਠਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਏਕ ਹੀ ਹੈ । ਪਰ
ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਆਪਾ ਬਾਮ ਕਰਿ ਆਪਣੇ ਚੈਤਨ ਜੇਤ ਰੂਪ ਬੀਚਿ ਪੜਦਾ
ਪਾਇਆ ਹੈ " । (ਪੰਨਾ 35)
5. " ਜਬ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਠਿਆ ਸਤਿਕੁਰ ਪੂਰੇ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਈ ਤਬ ਕੜ ਕਾ
ਮਵਾਸੀ ਰਾਜਾ ਪਕੜ ਜੀਤਿ ਠੀਆ ।। ਦੂਜਾ ਕੁਕਮ ਦੂਰ ਭਇਆ " ।। (ਪੰਨਾ 44)
6. " ਮੇਹ ਕਾ ਮਰਾ ਅੰਧ ਰੁਬਾਰ ਪਇਆ ਹੈ । ਏਹਿ ਮੈ ਰਾ ਅਰੁ ਏਰੁ ਮੇਰੇ ਹੈ
ਇਸ ਭੇਦ ਤੇ ਠਿਰੰਤਰ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਛਪ ਰਹਿਆ ਹੈ " (ਪੰਨਾ 46)
7. ਬਾਹਰ ਭਟਕਣ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਝੋਤੀ ਮਾਰੋ, ਚਿਰਨ ਦੀ
ਠਾਠੀ ਵਾਰ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ।
8. " ਸਾਧ ਸੰਗ ਬੀਚਿ ਹੀ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਕਾ ਠਿਵਾਸੁ ਹੈ। ਅਬਿਠਾਸੀ ਪਦ ਸਾਧ ਸੰਗ
ਹੀ ਤੇ ਪਾਈਐ ਹੈ । ਅਉਰ ਭਾਵੈ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਆਕਾਸੁ ਪਾਤਾਠ ਤਟ ਤੀਰਬ
ਦੇਰਰੇ ਕਰਤਾ ਪੁਜਤਾ ਫਿਰਉ ਬਿਠਾ ਸਾਧ ਸੰਗ ਠਹੀ ਪਾਈਤਾ"।(ਪੰਨਾ 54)

9. " ਸ਼ੀਸ਼ੇ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਬਿੰਬ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਦੇ ਮਿਥਿਆ ਹੀ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਬਿੰਬ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਅਸੀਂ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖਾਹ ਮਖਾਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ।
10. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਮਿਥਿਆ ਮਨ ਤੇ ਬੁਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
11. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਚ ਬੰਡ ਵਿਚ ਠਿਠਕਣ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ—"ਸਚੁ ਦੁਨੀਆ ਸਚੁ ਤਖਤ ਪਾਉ। ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਸਚੁ ਪਸਾਉ " ।
12. " ਸੇ ਇਹੁ ਦੇਹੁ ਭਾਉ ਛੋਡ ਕੈ ਆਪ ਕਉ ਖੀਸਾ ਜਾਣੁ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆਨ ਖੜਕ ਕਰਿ ਤਿਸ ਦੇਹਿ ਅਭਿਮਾਨ ਕੀ ਢਾਗੀ ਕਉ ਕਾਟਿ ਕਰਿ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੋਇ ਰਹੁ " (ਪੰਨਾ 96)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਦਸਣਾ, ਇਸ ਸਭ ਠੇਕਾਈ ਨੂੰ ਪੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਠੇਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦਸਣਾ; ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੂੜ ਦੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਢਾਕੁਣ ਖਾਤਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਤੇ ਬਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਠਾਠੇ ਠਾਠ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਸਾਧਿਕ, ਸਭ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਅਵੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਥਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ " ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਠਿਰ ਠੇਪ " ; ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ; ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਮਨਿ ਪਰਮਾਨੰਦ; ਅਤੇ " ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਠਿਰੀਕਾਰੁ " ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਅਵੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਬੋਨੀ :

ਬੋਨੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਉਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ ਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਨੀ ਤੇ ਨਹਿਜ਼ੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਠੇਕੇ ਰਹੀ । ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸ਼੍ਰੀਯੋਗ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਸ

ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਥਵਾ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਠੇਖਕ ਆਪ ਨਹਿੰਦੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਹਨਮ ਦੇ ਇਨਾਕੇ ਦਾ, ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਨਹਿੰਦੀ ਉਚਾਰਣੀਆਂ ਨਹਿੰਦੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਠੇਖਕ ਨੇ ਠੇਠ ਪੇਠੇਹਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਂਵ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਠੇਖਕ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦ ਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਈਂ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖੋ :-

" ਜੇ ਨਿਸਚੈਂ ਕਰ ਸਰਬ ਆਤਮਾ ਦੇਵ ਅੰਤਰ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ॥ ਸੰਤ ਬੇਦ ਪੜੇ ਕਹਤੇ ਹੈਂ ॥ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਤਰੰਗ ਆਕਾਸ ਕੀ ਨਿਆਈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਹੀ ਕਰਿ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ ॥ ਸੇ ਅੰਸਾ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਏਹੁ ਹੈ ॥ ਜਿਸ ਕਉ ਸੰਸਾਰੀ ਅਨੇਕਤਾ ਕਹਤੇ ਹੈ ॥ ਸੰਸਾ ਕਛੁ ਠਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਤਿਸ ਹੀ ਕੀ ਚੇਤਨਤਾ ਪੜੀ ਖੇਨਤੀ ਹੈ ॥ ਅਰੁ ਮਿਥਿਆ ਮੂਰਖ ਸਮਝਾਵਣੀ ਕਹੀ ਹੈ ॥ ਜਿ ਦੇਹ ਮਤ ਆਤਮ ਮਤ ਬਾਹਿਰ ਕੀ ਤਿਆਗਿ ਕੈ ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸੀ ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਹੋਵਹਿ ॥ ਸੰਤਾ ਕੇ ਸੰਗ ਅੰਸੀ ਪਦਵੀ ਪਾਵਹਿ " ॥ (ਪੰਨਾ 82)

ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ :-

" ਸਿਹੁਰ ਜਮਸੈਦ ਸ਼ਾਦਸਾਰ ਕੇ ਪਿਆਠੇ ਕਾ ਏਹੁ ਥਾ ॥ ਜਿ ਤਿਸ ਕੀ ਸਫ਼ਾਈ ਬੀਚਿ ਸਭ ਠਉੜਿ ਕੀ ਠੀਨਾ ਦਿਸਟ ਆਵਤੀ ਥੀ । ਤਉ ਜਿਸ ਠਉੜਿ ਕੀ ਪਾਤਸਾਹੀ ਕੀ ਚਾਹ ਕਰਤਾ ਥਾ ॥ ਤਿਸ ਮਹਿ ਸਭ ਹੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇਖ ਮਨੁਮ ਕਰ ਕੈ ਉਪਾਉ ਕਰਤਾ ਮੁਨਕ ਜਾਇ ਲੇਤਾ ਪਰ ਉਸ ਧਰਤੀ ਕੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇਖ ਕੈ ਮਿਥਿਆ ਪਾਤਸਾਹੀ ਅਧਕਾਰੀ ਹੋਤਾ ਅਰੁ ਜੇ ਕਦੇ ਤੂ ਧੂੜਿ ਮੈਕਦਹ ਸਰਾਬਖਾਨੈਂ ਸਚਖੰਡ ਕੀ ਸੁਰਮਾ ਅਖੀ ਬੀਚ ਪਾਵਹਿਰਾ ਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸੀ ਸਗਨ ਭਵਨਾ ਕਾ ਜਾਣੇਈ ਹੋਇ ਕੈ ਅਬਿਠਾਸੀ ਰਾਜ ਪਾਵਹਿਰਾ " ॥ (ਪੰਨਾ 104)

ਹੋਰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਵਰਤੀ ਹੋਈ । ਫਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀ :-

ਮੁਦਈ ਦਾਵਾ ਕੁਠਿੰਦਾ; ਬੇਵਫਾਉ; ਕੈਬੀ; ਹਯਾਤੀ; ਫਾਨੀ; ਮਰਤਬਾ; ਠਾਚੀਜਗੀ; ਸਕੇ (ਮਾਸਕੀ); ਵਲਾਇਤ; ਮਹਿਬੂਬ ਹਕੀਕੀ; ਜਿਨਵਾ (ਜਨਵਾ); ਸੁਕਰਾਠਾ; ਖੰਦਗੀ; ਆਸ਼ਕ ਮਸੂਕ; ਮੁਕਾਮ; ਪੈਵੈਬਰ (ਪੈਕੈਸ਼ਰ); ਉਖਮਰਾਇ; ਕੀਮੀਆ; ਖਾ ਠਸ; ਕਾਰਕੁੰਠ; ਅਬਾਦਾਠ; ਠਜੀਕ (ਠਜ਼ਦੀਕ); ਅਉਰਤ; ਅਜਨਸਾ; ਸਫਾ; ਬੇਮੁਰਵਤ; ਫੈਕੀਕਤ; ਕਿਰਮ ਖੋਗੀ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

ਏਕ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਠਾਠਕ ਜੀ ਪਟੜਿ ਦੇਸ ਵਾਟ ਕੋਰ ਤਿਠ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਜਾਇ ਬੈਠਾ ।। ਤਬ ਮਰਦਾਠਾ ਡੂਮ ਠਾਠਿ ਸਾ ।। ਮਰਦਾਠੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਠਾਗਾ ।। ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਆਖਿਉਸ ਸਲੋਕ ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪ ਉਪਰ ਲਿਖ ਭੀ ਤੂੰ ।। ਏਕੇ ਕਹੀਐ ਠਾਠਕਾ ਦੁਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂੰ ।। ਪਟਣਿ ਬੀਚ ਸੇਖ ਫਗੰਦ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਹੈ ।। ਤਿਸ ਕੇ ਬਾਠ ਤੇ ਸੇਖ ਬਿਰਾਹਮ ਬਾ ।। ਤਿਸ ਕਾ ਮੁਗੰਦ ਸੇਖ ਕਮਾਠ ਲਕੜੀਆ ਬਵਰਚੀ ਖਾਠੇ ਵਾਸਤੇ ਚੁਣਨੈ ਰਇਆ ਬਾ ।। ਤਿਸ ਇਹੁ ਸਲੋਕ ਸੁਣਿਆ ਠਕੜੀਆ ਛਡ ਕੈ ਆਇਆ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇ ਕਰ ਬਾਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ।। ਅਰਜ ਕੀਤੀ ਉਸ ਏ ਪੀਰ ਜੀ ਸਲਾਮ ਤਿ ਵੈਹੁ ਬੈਤ ਮੈ ਕੂ ਵਤ ਸੁਣਾਈਐ ।। ਤਾ ਬਾਬੇ ਠਾਠਕ ਜੀ ਬਿਆਠ ਠਾਠਿ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ ।। ਏ ਫਕੀਰ ਖੁਦਾਇ ਕੇ ਪਿਆਰੈ ਆਪੇ ਪਟੀਰੈ ਆਪੇ ਕਲਮ ਹੈ ਆਪੇ ਲਿਖਣ ਹਾਰੁ ਹੈ ।। ਜੇ ਬੰਦਾ ਹੈ ਸੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭੀ ਖੁਦਾਇ ਹੈ ਜੇ ਕਲਮ ਬੰਦੈ ਬਾਬ ਹੈ ਇਹੁ ਭੀ ਆਪੇ ਖੁਦਾਇ ਹੈ ।। ਆਪੇ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਆਪੇ ਸੈਵਕੁ ਹੈ ਬਿਠਾ ਇਕਸ ਦੇ ਦੁਜਾ ਠਾਗੀ ਕੇ ਜਹਾ ਕਰਾ ਇਕੇ ਹੈ ।।

ਸ਼ੈਲੀ :

ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਆਖਿਆ ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਲੀਠਾ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਣ ਦੇ ਦੇ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਉਸਾਰੀ ਹੈ, ਤਰਤੀਬ ਹੈ ਤੇ ਸੁਰਣਾ ਠਿਠਾਉ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਲੇਖਕ ਆਪ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅੰਕਤੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ

ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਧੁੰਧਲਾ ਠਹਿਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ।
ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਨੈਖਕ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕਾਬੂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ।

ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਖਕ ਕਈ ਥਾਈਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ
ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਿਆਣਪ ਠਾਠ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ
ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਰ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ;
ਜਿਵੇਂ:-

“ ਜੈਸੇ ਰੁਸਤੁਮ ਏਕ ਬਰਾਦਰ ਸੂਰਮਾ ਬਾ ਜੇ ਕੈਸਾ ਬਾ ॥ ਜਿਸ
ਫੁਲੁਜ ਸੈਨਾ ਕੇ ਬੀਚ ਜਾਇ ਪਵੈ ਏਕਲਾ ਹੀ ਰਣ ਜੀਤਿ ਆਵੈ । ਤਉ ਜੈਸੇ ਸੂਰਮੇ ਕੇ
ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਨਦਸਤਾ ਨਾਸਰੀ ਫੁਲਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜੰਗ ॥ ਗਾਹਿ ਕੇ ਆਣਿ ਦੇਇ ਤਉ
ਉਸ ਕੇ ਕਿਸ ਕਾਮ ਹੈ ॥ ਜੈਸੀ ਜੁਧ ਕੀ ਬਿਖੜੀ ਠਉੜ ਮੈਂ ਜੁਧ ਕਰੇ ਕੇ ਗੁਨਦਸਤੈ
ਦੇਖੈ ॥ ਜੈ ਗੁਨਦਸਤੈ ਸਾਥਿ ਚਿਤ ਠਾਇ ਤਉ ਮਾਰਿਆ ਜਾਇ ॥ ਤੈਸੇ ਹੀ ਤੁਝ
ਕਉ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਸਾਥਿ ਜੁਧ ਆਇ ਬਣਿਆ ਹੈ ॥ ਜੈ ਰਸਾ ਤੇ ਰਹਿਤ ਹੋਇਗਾ
ਤਉ ਇਨ ਕਉ ਜੀਤਹਿਗਾ ॥ ਅਰੁ ਜੈ ਮਾਇਆ ਕੇ ਗੁਨਦਸਤਿਆ ਵਠਹੁ ਦੇਖੇਗਾ
ਹੁਸ ਕਸ ਮਹਿ ਮਗਠ ਹੋਇਗਾ ਤਾ ਏ ਸਤ੍ਰੁ ਬਠਵਾਠ ਹੋਇ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਇਗਾ ॥
ਜੈਸੀ ਸਤੀ ਚਿਖਾ ਤੇ ਫਿਰੀ ਹੋਈ ਚੁਹੜਿਆ ਕੇ ਹਵਾਠੇ ਹੋਤੀ ਹੈ ॥ ਜੈਸੀ ਹੀ ਜਮਾ ਕੇ
ਹਵਾਠੇ ਹੋਇ ਕਰਿ ਇਥੇ ਖੁਆਰ ਫਕੜੀਆ ਹੋਇਗਾ ” । (ਪੰਨਾ 27)

ਜਾਂ

“ ਜੈਸੇ ਆਰਸੀ ਮਹਿ ਬਿੰਬ ਮਾਰ ਕੈ ਸੂਰਜ ਪਰਕਾਸ ਕਰੈ ਹੈ ਤੈਸੇ
ਹੀ ਅਟਿ ਪਟ ਮਹਿ ਖੁਧ ਕਾ ਖੇਲ ਬਣਿਆ ਹੈ ਤਿਸ ਬੁਧ ਕੀ ਠਿਰਮਨਤਾਈ ਮਹਿ
ਬਿੰਬਤ ਹੋਆ ਆਤਮਾ ਖਿਖੈ ਪਦਾਰਥਾ ਕਉ ਪ੍ਰਕਾਸ ਕਰੈ ਹੈ ਜੈਸੇ ਆਰਸੀ ਅਰੁ ਜਨੁ
ਅਉਰ ਆਰਸੀਆ ਹੀ ਵਸਤੁ ਮਹਿ ਮਿਥਿਆ ਅਠੈਕ ਬਿੰਬ ਏਕ ਹੀ ਸੂਰਜ ਕੇ ਝਲਕਾ
ਮਾਰ ਦੇਖੀਤੇ ਹੈ ॥ ਪਰ ਸੂਰਜ ਏਕ ਹੀ ਹੈ ਤੈਸੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਕੇ ਮਿਥਿਆ ਬਿੰਬ
ਝਲਕ ਮਾਰਤੇ ਦੇਖੀਤੇ ਹੈ ਆਤਮਾ ਏਕ ਹੀ ਸਰਬ ਬਿਆਪੀ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ” ॥ (ਪੰਨਾ 61)

ਨੈਖਕ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਟਾਉ ਲਈ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ
ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਗੋਦਕਾਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਤੋਂ
ਸੂਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਨੈਣ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਨਿਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ:-

“ ਮੂਰਖ ਅਗਿਆਠੀ ਕਉ ਤਉ ਅਗਿਆਠ ਕਰ ਭਨਾ ਬੁਰਾ ਝਕੜਾ
ਮਚਾਵਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਹੈ ॥ ਕਿਉ ਜੈ ਉਹੁ ਕਉਆ ਹੈ ਮੋਤੀਆ ਕੀ ਸਾਰ ਕਿਆ ਜਾਣੈ ॥

ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਹੀਸ ਕਉ ਭੇਦ ਬੁਧਿ ਕਉਏ ਕੀ ਦੁਕਰੀਧ ਸਿਕਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਹੀ "। (ਪੰਨਾ 6)

" ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ " ਦੀ ਸ਼ੁੱਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਦੁਹਰਾਉ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਨੇਖਕ ਇਕ ਇਕ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਅੰਦਰ ਨਿਖਤ ਵਿਚਲਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵੇਰ ਅਕੇਵੇ ਤੇ ਬਕੇਵੇਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਹੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਨੇਖਕ ਆਪ ਇਕ ਕਥਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣਾ ਠੇਕਦਾ ਹੈ।

ਨੇਖਕ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ ਚੰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ, ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਫਬਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਐਕੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਬਦ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੁਕਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤੰਗ-ਦਿਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਿਖੇੜ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਰਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ — ਅਣਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਤੱਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਨੇਖਕ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੰਢਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਕੋਚਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਭਾਵ ਅਨੁਕਰਣਕ ਤੇ ਨਾਦ ਅਨੁਕਰਣਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

1. ਇਸੀ ਉਸਤਤ ਠਿੰਦਾ ਮਹਿ ਸਭ ਹੀ ਉਮਰ ਪਚੁ ਪਚੁ ਪੜਾ ਦੁਖ ਪਾਵਛਾ ਹੈ।
2. ਹੈ ਅਰਜਨ ਤੇਰੇ ਤਾਈ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਰੂਪ ਦੇਖਣੇ ਕੀ ਇਛਾ ਭਈ ਹੈ।। ਤਾ ਤੂ ਇਠੀ ਨਿਕੜੀਏ ਅਖੀ ਅਪਣੀ ਦੇਖ ਨ ਸਕਛਿਛਾ।
3. ਤਿਸ ਗਿਆਨ ਕਾ ਗੋਲਾ ਚਲਣੇ ਸਾਥਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਕਨ ਕਾ ਭੜ ਭੜਾਤੁ ਬਨ ਉਠਿਆ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਠਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

1. ਤਦ ਸੀਸਾਰ ਕੇ ਆਵਾਰਉਣ ਤੇ ਮੁਕਤਾਇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਸਰਬ ਬਿਆਪੀ ਜੋਤ ਰੂਪ ਕੇ ਸਮਾਇ ਜਾਇ।

2. ਸੇ ਜਿਸ ਮਿਥਿਆ ਮਾਇਆ ਕਾ ਲੋਭਾ ਹੋਆ ਅਭਿਆਠ ਕਉ ਪਕੜ ਰਹਿਆ ਹੈ ।

ਆਪਣੈ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਠਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਉਂਕੜ, ਸਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਠਾਠ ਦੇ ਠਾਠ ਪਰਸਕਰ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

1. * ਦੇਹਿ ਅਭਿਆਠ ਕੀ ਫਾਹੀ ਕਰਿ ਚਿਰੰਕਾਲ ਬੰਧ ਹੈ ਜੇ ਇਹੁ ਦੇਹੁ ਭਾਉ ਛੋਡ ਕੈ ਆਪ ਕਉ ਐਸਾ ਜਾਣੁ ਕਿ ਮੈ ਪ੍ਰਕਾਸ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆਠ ਖੜਕ ਕਰਿ ਤਿਸ ਦੇਹਿ ਅਭਿਆਠ ਕੀ ਫਾਹੀ ਕਉ ਕਾਟਿ ਕਰਿ ਆਠੰਦ ਸਰੂਪ ਹੋਇ ਰਹੁ " ।।
2. ਆਪ ਮੈਂ ਹੀ ਬੀਚਾਰੁ ਕਰਿ ਪ੍ਰਕਟਿ ਕਰਿ ਨੀਜੀਐ ।

ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਕ ਕਿਤੇ 2 ਬਿੰਦੂ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਠਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ:-

1. ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਕੇ ਠਾਠ ਪਰਚਾ ਨਾਇ ਕਰਿ ਮਨ ਕਉ ਜੀਤੈ ।। ਚੋਰੀ ਬਿਖਿਆ ਕੀ ਉੜ ਜਾਣ ਦੇਹ ਠਾਹੀ ।
2. ਤਉ ਐਸੇ ਸੁਗਮੇ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਨਦਸਤਾ ਨਾਸਰੀ ਫੁਲਾ ਕਾ ਅੰਦਰ ਜੰਗ ਗਾਇ ਕੈ ਆਣਿ ਦੇਇ ਤਉ ਉਸ ਕੇ ਕਿਸ ਕਾਮ ਹੈ ।
3. ਐਸੇ ਜੰਗਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੁਠ ਸਮਾਧ ਕੇ ਮਹਿ ਸਾਤ ਸਰੂਪ ਤੂੰ ਹੋਇ ਰਹੁ ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਾਮ ਚਿੰਨ, ਠਾਠ ਸਿਆਹੀ ਠਾਠ ਕੇਵਲ ਡੰਡੀਆਂ ਹੀ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕਿਤੇ 2 ਤਾਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹੀ ਠਹੀਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਵਾਕ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਟਾਵੀਂ ਟਾਵੀਂ ਵੇਰ ਇਕ ਵਾਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਖੇੜ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਕ ਕੁਝ ਥੋੜੇ 2 ਇਕਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਸੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ" ਕ੍ਰਿਤ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਠ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਘੱਟ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਹੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਨਖਾਇਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ

ਮੁਸਲਮਾਣ ਹਾਕਮ ਸੁਣੀ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੇ ਕੁਰੂ ਘਰ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵਲੋਂ ਸਰਬ ਸਾਝੀਵਾਨਤਾ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ— " ਸਰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ " ਦਾ ਜੋ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਲੋਂ ਅਮਨੀ ਪਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਸੋ ਠਿਰਸੀਦੇਹ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

ਸਿਰ੍ਹ ਸਾਰ

30

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਮੌਨਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ।
 ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਸਿੱਖ ਰਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੱਥਲਿਖਤ
 ਨੰਬਰ 781 ਤੇ ਪਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1795 ਬਿਕ੍ਰਮੀ / 1738 ਈਸਵੀ ਦੀ ਠਕਠ
 ਹੈ । ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਜਾਂ
 ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ
 ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ
 ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ । ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ
 ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬਾਗੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੈਦਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹਣ
 ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਬੁਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫੀ ਹੈ ।

ਨਮੂਨੇ ਵੱਜੋਂ :-

“ ਅਬ ਸਿਰ੍ਹ ਸਾਰ ਨਿਖਸ਼ਤੇ ਪੂਰਣਿ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਤਿਸ ਕੇ
 ਨਖਣ ਦੇਇ ਹੈ । ਏਕ ਸਵਰੂਪ ਨਖਣ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਤਟਸਥ ਨਖਣ ਹੈ । ਸਵਰੂਪ
 ਨਖਣ ਯਥਾਰਥ ਹੈ । ਅਰੁ ਤਟਸਥ ਨਖਣ ਉਪਾਸਕ ਹੈ । ਜੇਸੇ ਅੰਬ ਦਾ ਝਿਛ
 ਕਾ ਕਵਾਨਾ । ਸੇ ਅੰਬ ਕਾ ਤਟਸਥ ਨਖਣ ਹੈ । ਅਰ ਪਤ੍ਰੇ ਛਾਯਾ ਵਾਨਾ
 ਸਵਰੂਪ ਨਖਣ ਹੈ । ਤੇਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤ ਚਿਤ ਅਨੰਦ ਹੈ । ਇਹ ਸਵਰੂਪ ਨਖਣ
 ਹੈ । ਅਰ ਜਗਤ ਕਾ ਕਰਤਾ ਪਾਠਕ ਨਾਸ ਕਰਤਾ ਇਹ ਤਟਸਥ ਨਖਣ ਹੈ ।

..... ”

ਅਹਦਨਾਮਾ

ਇਹ^{ਦੀ} ਇਸ ਕਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮੌਠਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਠਕਠ ਉਦਾਸੀਨ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ " ਨਿਰਬਾਣ ਕੰਜ " ਵਿਚ ਪੰਨਾ 1149 ਤੋਂ 1169 ਤਕ ਦਰਜ ਹੈ । ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਠਕਠ ਨਹੀਂ ਦਿਸੀ। ਅਹਦਨਾਮੇ ਦੀ ਇਸ ਮਿਲਦੀ ਠਕਠ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ " ਨਿਰਬਾਣ ਕੰਜ " ਕ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 1833 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ । ਸੋ ਜੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਰਚਨਾ " ਅਹਦਨਾਮਾ " ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਥੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਾਨ ਦੀ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਅਹਦਨਾਮਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰਲਵਾ ਮਿਲਵਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਹਦ + ਨਾਮਾ ਅਥਵਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੌਲਾਨੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੋਰ ਪਰਚਾਰਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵੱਖਰੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਫ਼ਾਤ ਵੱਖਰੀ । ਜਿਵੇਂ ਨੇਹੇ ਨੂੰ ਐਂਗ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤਿਆ ਉਹ ਅਗਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਠੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ ਫੇਰ ਨੇਹਾ ਨੇਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਨੀ ਅਗਨੀ । ਇਉਂ, ਮੌਲਾਨੇ ਤੇ " ਉਨਮਾ " ਨੇਕ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਕ ਠਵੇਕਨੀ ਹੋਸਤੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਅਭਿਆਸੀ ਅਥਵਾ ਅਨੁਭਵੀ ਨੇਕ " ਹੁ ਹੁ " ਅਥਵਾ ਸਰਬ-ਬ੍ਰਹਮ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਮਉਜ (ਨਹਿਰ) ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇਕ ਸੁਰਤ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਮਉਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਨੈਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਵੇਕਨੀ ਸੁਰਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਦਰਿਆ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਦ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਨਹਿਰ ਨਹੀਂ ਉਠੀ ਸੀ ਤਦ ਵੀ ਦਰਿਆ ਸੀ ਜਦ ਮਉਜ ਉਠੀ
 ਤਦ ਵੀ ਦਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਦ ਮਉਜ ਖੁਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤਦ ਵੀ ਦਰਿਆ ਦਰਿਆ ਹੀ
 ਰਿਹਾ । ਇਵੇਂ ਸੂਫੀ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਲੋਕ ਸਭ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਇਕ
 ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ — " ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰਿ
 ਨੇਖ ਭੀ ਤੂੰ ॥ ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਠਾਠਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂੰ ॥ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਸਿਮਰੀਐ
 ਜੰਮੈ ਤੇ ਮਰਿ ਜਾਇ ॥ ਏਕੋ ਸਿਮਰਾਉ ਠਾਠਕਾ ਜਨ ਬਠ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ " ॥
 (ਗੁਰੂ ਠਾਠਕ) ਫਿਰ, ਅਜਿਹੇ ਸਰਬ-ਬਿਆਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਕਉਣ ਹੈ ਤੂੰ
 ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਉਸ ਵਿਚ ਅਭੈਦਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਦਿ,
 ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ
 ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ
 ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਈਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ,
 ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚੋਂ ਆਇਤਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਕ
 ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਮੈਨਾਨਿਆਂ, ਸ਼ੇਖਾਂ,
 ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ
 ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ
 ਇਕ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਮਸ ਉਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼, ਅਬੂ ਰਾਫ਼ਜ਼ ਨੈਸਾਪੁਰੀ,
 ਅਬੁਲ ਹਸਨ ਨੂਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ, ਅੱਬੁਲ ਅੱਬਾਸ ਬਰਾਵਦੀਨ , ਅੱਬੁ ਸੁਈਦ,
 ਅੰਨੁਲ ਕੱਜਾਤ, ਮੁੱਠਾ ਜਾਮੀ, ਅੱਬੁਲ ਹਸਨ ਮੁਜੀਬਨ , ਅੱਬੁ ਸਾਲਾਦ ਮਸ਼ਕੀ , ਸ਼ੇਖ
 ਸਰਵਾਠੀ, ਵਜੀਦ, ਬਾਬਾ ਠਾਠ, ਸ਼ੇਖ ਇਬੰਨੁਲ ਅਰਬੀ, ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਇਨਸਾਰੀ,
 ਅੱਬੁਲ ਅੱਬਾਸ, ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀਨ ਬੁ ਅਠੀ ਕਨੰਦਰ, ਸ਼ੇਖ ਹੁਸੈਨ ਢਵੈ ਕੇ, ਸ਼ੇਖ
 ਮੁਹਮਦ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਸ਼ੇਖ ਮੀਰ, ਮੈਨਾਠਾ ਸ਼ਾਹ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਆਦਿ ।

ਅਹਦਨਾਮਾ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਅਧੂਰੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਨੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਠਹੀਂ
 ਮਿਲਦਾ । ਉਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :-

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪ ਉਪਰਿ ਨੇਖ
 ਭੀ ਤੂੰ ॥ ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਠਾਠਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂੰ ॥ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਸਿਮਰੀਐ ਜੰਮੈ ਤੇ

ਮਰਿ ਜਾਇ ॥ ਏਕੇ ਸਿਮਰਉ ਨਾਨਕਾ ਜਲ ਬਲ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ ॥
 ਅਹਦਨਾਮਾ ਕਲਾਮੁਲਾਹਿ ॥ ਸਤੈ ਇਲਾਹੀ ॥ ਹੁਵਲ ਅਵਲ ਹੁਵਲ ਆਖਰ ਹੁਵਲ
 ਜਾਹਰਿ ਹੁਵਲ ਬਾਤਨ ॥ ਇਸ ਕਾ ਅਰਥ ॥ ਆਦਿ ਭੀ ਹਕ ਹੈ ॥ ਅੰਤ ਭੀ
 ਹਕ ਹੈ ਪ੍ਰਗਟ ਭੀ ਹਕ ਹੈ ਗੁਪਤਿ ਭੀ ਹਕ ਹੈ ॥ ਯਾਨੋਈ ਹਮਹ ਵਜੂਦ ਮੁਨਹਸਰ
 ਦਰਿਮਨ ਅਸਤ ॥ ਵ ਹਮਹ ਮਨਮ ॥ ਅਰਥਿ ॥ ਇਹ ਸਭ ਵਜੂਦ ਮੇਰੇ ਮੈ ਹੈ ॥
 ਅਰ ਸਭ ਮੈ ਹੀ ਹੇ ॥ ਇਸ ਕਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਿ ॥ ਜੈਸੇ ਸਭ ਜੋ ਮੌਜ ਹੈ ਸੋ ਦਰੋਆਉ
 ਮੈ ਹੈ ॥ ਅਰ ਮਉਜ ਹੀ ਦਰੋਆਉ ਹੈ ॥ ਆਇਤ ਕਲਾਮ ॥ ਇਨ ਇਲਾਹਿ
 ਅਲਾ ਕੁਲ ਸੈਨ ਮੁਹੀਤ ॥ "

ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਆਈ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ,
 ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੈਗੰਬਰਾਂ , ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ , ਮੌਲਾਨਿਆਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ
 ਸੂਫੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗਾ ਗਿਆਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ
 ਵਸਤੂ ਸਬੰਧੀ ਚੰਗਾ ਭਰਵਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਸ ਉਤੇ ਚੋਖਾ
 ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ " ਸੰਗ੍ਰਹ
 ਸਾਰ " ਤੇ " ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ " , ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ
 ਹਾਂ, ਵਿਚ ਵੀ ਲਗ ਭਗ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ , ਸੂਫੀਆਂ
 ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਸੋ,
 ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਫਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ ਉਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ
 ਘੋਲ ਮੇਲ ਦੀਆਂ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ।

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਹਦਨਾਮਾ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਹੈ ,
 ਤਰਕ ਹੈ , ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ
 ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਲ ਤੇ ਸੌਖਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
 ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਨਰਿੰਦੀ
 ਪੰਜਾਬੀ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ :- ਉਨਮਾਇ ਮੁਨਸਵਫਮਾਤ ਕਿਦ ਕਾ ਨਹੂੰ ਅੰਦ ਵ
 ਸੁਫੀਆ ਬਰ ਹੁ ਹੁ ਮੁਸਤਕੀਮ ॥ ਤਮਸੀਨ ਕਾਠ ਹੁਈਨਸਤ ਕਿ ਯਕ ਆਹਨ ਅਸਤ ॥
 ਵ ਦੀਗਰ ਆਤਸ ਹਰ ਗਾਹਿ ਆਹਰਠ ਦਰ ਆਤਸ ਅਫਤਾਦਰੀਰ ਵ ਸੇਜ਼ਸੁ ਆਤਸੁ ਪੈਦਾ
 ਕਰਦ ॥ ਵ ਦਰ ਸੂਰਤ ਜੁਦਾਈ ਆਤਸ ਆਤਸ ਅਸਤ ਵ ਆਹਨ ਆਹਨ ॥ ਵ ਈ
 ਮਾਇਨੈ ਗੈਰ ਰਾਸਾਬਤਮੇ ਨੁਮਾਇੰਦ ॥ ਵ ਈ ਜਾ ਗੈਰੇ ਨੇਸਤ ॥ ਪਸ ਅੰਤਕਾਦ
 ਉਨਮਾ ਤੱਖਨੀ ਕੰ ਵ ਇਨਮੀਆ ਅਸਤ ॥ ਨ ਤਹਕੀਕੰ ਵ ਕਸਫੀਕੀ ॥ ਵ ਤਮਸੀਨ
 ਹੁ ਹੁ ਈਨਸਤ ॥ ਮਉਜ ਵ ਦਰਯਾ ਕਿ ਮੁਰਾਇਰਤ ਜੁਜੁ ਸੂਰਤ ਤਈਯਨ ਨੇਸਤ ॥
 ਚੁ ਸੂਰਤ ਤਅਈਯਨ ਮਉਜ ਮਹ ਸੁਵੰਦ ॥ ਅੰਨ ਦਰਯਾ ਗਸਤ ॥ ਅਵਲ ਹਮ
 ਮਉਜ ਦਰਯਾ ਬੁਦ ॥ ਆਖਰ ਹਮਦ ਦਰਯਾ ਸੁਦ ॥ ਗੋਇਆ ਹਮ ਹਬ ਜਾਤ ਖੁਦ
 ਅਸਤ ॥ ਅਰਬ ॥ ਮੁਲਾ ਨੋਗ ਤਾਰੀਫ ਕਰਨੇ ਵਾਨੇ ਜਾਤ ਕੇ ਨਿਆਰਾ ਸਫਾਤ ਕੇ
 ਨਿਆਰਾ ਜਾਨਤੇ ਹੈ ॥ ਦ੍ਰਿਸਟਾਤ ॥ ਏਕ ਨੋਹਾ ਦੂਸਰਾ ਅਗਨ ॥ ਜਬ ਨੋਹਾ ਅਗਨ
 ਮੈ ਪੜਾ ਅਗਨ ਕਾ ਸਰੂਪ ਪਕੜਾ ॥ ਜਬ ਉਸ ਸੇ ਜੁਦਾ ਹੁਆ ਤਬ ਨੋਹਾ ਨੋਹਾ ਅਗਨ
 ਅਗਨ ॥ ਇਸ ਤੌਰ ਸੇ ਉਨਮਾ ਗੈਰ ਕਉ ਸਾਬਤ ਕਰਤੇ ਹੈ । ਈਹਾ ਗੈਰ ਠਹੀ ॥
 ਇਹ ਅੰਤਕਾਦ ਉਨਮਾਉ ਖਨਕ ਨੋਕਾ ਕਾ ਹੈ । ਜਿਨੋ ਨੇ ਆਪ ਮੈ ਆਪ ਤਹਕੀਕ
 ਕੀਆ ਹੈ ॥ ਅਰ ਅਭਿਆਸੀ ਪੁਰਸੈ ਕਾ ਠਹੀ ॥ ਦ੍ਰਿਸਟਾਤ ਹੁ ਹੁ ਕਾ ਯੇਹੀ ਹੈ ।
 ਜੈਸੈ ਮਉਜ ਅਰ ਦਰਯਾ ॥ ਮਉਜ ਕੀ ਸੂਰਤ ਦੁਗੋਯਾ ਸੇ ਠਯਾਰੀ ਠਹੀ ॥ ਮਉਜ
 ਕੀ ਸੂਰਤ ਨੈ ਹੋਈ ਤਉ ਦਰੋਯਾ ਉਹੀ ਹੈ । ਪਹਿਨੈ ਮਉਜ ਦਰਯਾਉ ਥਾ ॥ ਮਉਜ
 ਹੈ ਤੇ ਭੀ ਦਰਯਾਉ ਹੈ ॥ ਮਉਜ ਆਖਰ ਹੈ ਭੀ ਦਰਯਾਉ ਹੈ ॥ ਅਰਬ ਯਹ ਸਭ
 ਖੁਦ ਅਪਨੀ ਜਾਤ ਕਾ ਜਾਤ ਹੀ ਹੈ ॥.....

ਪਾਰਸ ਭਾਗ.

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਇਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। "ਵੈਦਾਂਤ, ਸੂਫੀਮਤ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਮ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਚੇਰਾ, ਸੁਚੇਰਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਠ ਕੇਵਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਦੀ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਿਵਿਹਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ "।

ਅਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ.

ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤੂਸ ਦੇ ਉਘੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਬਰਾਨ ਵਿਚ 450 ਹਿਜਰੀ/1058 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਦਿਆ ਤੂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਤਬਰਸਤਾਨ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਘੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਰਜਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਅਮਾਮ ਅਬੂ ਨਸਰ ਇਸਮਾਇਲੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ।

ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਉਘੇ ਸ਼ਹਿਰ ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਅਮਾਮ ਉਲ ਹਰਮੀਨ ਤੋਂ ਫ਼ਿਕ੍ਹਾ, ਹਦੀਸ, "ਇਲਮੇ ਕਲਾਮ" ਤੇ ਹੋਰ ਫਨਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹਿਰਦੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਇਬ (ਸਹਾਇਕ) ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਮਾਮ ਉਲ ਹਰਮੀਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਤਾਦ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਲਮ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਆਪ ਅਮਾਮ ਉਲ ਹਰਮੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ—1085 ਈਸਵੀ ਤਕ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਆਯੂ 28 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ।

ਅਮਾਮ-ਉਲ-ਹਰਮੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਗੱਜ਼ਾਲੀ "ਮਾਸਕਰ" ਆ ਗਏ। ਸਲਜੋਤੀ ਮੁਲਤਾਨ ਮਲਕ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮਲਕ ਤੂਸੀ ਨੇ ਅਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਦੈਰਸਾ-ਏ-ਨਜ਼ਾਮੀਆ ਬਕਦਾਦ(ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਨਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਸੀ) ਦਾ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

1091 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗਜ਼ਾਲੀ ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਬਗ਼ਦਾਦ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਗਜ਼ਾਲੀਆ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ "ਮਸਨ-ਏ-ਦਰਸ" ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਵਾਅਜ਼ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨਾਮੀ ਕੁਕਤਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਕੀਤਾ ¹ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਬੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ "ਦਰੱਸ" ਦੇਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਤਾਂਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੈਰੈਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ~~ਖੈਰੀ~~ 2 ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਅਖੀਰ ਬੀਮਾਰ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਠੇਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਖ਼ਾਨੀ ਤੇ ਗੁਲਾਹਾਂ ਦੀ ਰੀਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਰਕ ਦੇਖਿਆ। ਸੋ, ਉਹ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਵਲ ਝੁੱਕ ਗਏ। ਇਕਲ ਜੋਜ਼ੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ "ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੁਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜਿਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਉਹ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ~~ਛੁੱਟ~~ ਹੱਟ ਗਏ। ਮੌਤਾ ਨਿਬਾਸ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਏ, ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਲਗ ਪਏ। ਕ਼ਿਤਾਬਾਂ ਨਿਖ 2 ਕੀ ਜੋ ਕੁਝ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਉਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਚਲਾਂਦੇ"।

ਨਵੰਬਰ, 1095 ਈ: ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਹ ਬਗ਼ਦਾਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ ਤੇ "ਸ਼ਾਮ" ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਦੇ ਸ਼ਾਨ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਦਮਸ਼ਕ ਆ ਕੇ ਤਪਸਿਆ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਾਂ ਪਿਛੋਂ "ਬੈਤ" ਆ ਗਏ। ਫਿਰ "ਖਲੀਫ਼" ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਸਰ ਤੇ ਅਸੀਦਰੀਆ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਰਾਕਸ ਵੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਯੂਸਫ਼ ਬਿਨ ਤਾਸਕੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਣ ਪਰ ਯੂਸਫ਼ ਬਿਨ ਤਾਸਕੀਨ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਮਾਮ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਜੰਗਲਾਂ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਮੱਕਾ ਮਦੀਨਾ ਵੀ ਗਏ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 1106 ਈ: ਵਿਚ/ਤਬਰਾਨ ਆ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ ਇਹਯਾ-ਉਲ-ਉਲੂਮ ਉਦਦੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਮੁਕੱਮਲ ਕੀਤੀ। ²ਪਰਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਆਸ਼ੂ ਵਿਚ (1111 ਈ:) ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਇਕ ਬਾਤਨੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਇਕ ਵਡੇ ਨਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲਿਖਤ ਦੀ ਅਨੁਪਾਤ 16 ਪੰਨੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। "ਕੁਰਾਨ, ਧਰਮ, ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ, ਪਰਮਾਰਥ, ਫਲਸਫ਼ਾ, ਸਦਾਚਾਰ, ਸੂਫੀਮਤ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਉਤੇ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕ਼ਿਤਾਬਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ"। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ

1) ਇਬਨ ਖ਼ਲਕਾਨ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ-ਏ-ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ, ਪੰਨਾ 587

2) ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਕਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਮਜ਼ਹਬ ਵ ਅਖ਼ਲਾਕ-ਡਾ: ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਕਾਦਰੀ, ਪੰਨਾ 29

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਇਹਆ-ਉਲ-ਉਲੂਮ-ਉਦ ਦੀਨ(ਅਰਬੀ) ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੂਪ ਕੀਮੀਆਇ-ਸਆਦਤ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ।

ਕਿਉ ਜੇ ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ—ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਕਈ ਉਘੇ 2 ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ "ਗੁਮਰਾਹ" ਦਸਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਗੁਨਾਹ ਦਸਿਆ। ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾੜ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਉਘੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਨਾਮ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ—ਅਬੂ ਖਕਰ ਬਿਨ ਅਲ ਅਰਬੀ, ਮਾਜ਼ਰੀ, ਤਰਤੂਸੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਇਆਜ਼, ਬਰਹਾਨ ਬਕਾਈ, ਮਹਦਸ ਬਿਨ ਜੋਜ਼ੀ, ਇਬਨ ਤੁਫ਼ੈਲ ਆਦਿ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਕੀਤੇ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਲਥਾਈਆਂ ਹੀ ਗਈਆਂ ਸਗੋਂ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਯੂਰਪੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਖਿਆਲ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ।

ਸ਼ੇਖ ਅਬੂ ਮੁਹਮਦ ਕਾਰ ਜਦਨੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਮਿਟਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ "ਅਹਿਯਾ" ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ"।

ਆਰ.ਏ. ਨਿਕੋਲਸਨ² ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ "ਹੁਜ਼ਤੁਲ ਇਸਲਾਮ" ਅਰਥਾਤ " ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ" ਪਦ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਇਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ "।

- 1) ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਕਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਮਜ਼ਹਬ ਵ ਅਖ਼ਲਾਕ—ਡਾ: ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਕਾਦਰੀ, ਪੰਨਾ 152
- 2) ਮਿਸਟਿਕਸ ਆਫ ਇਸਲਾਮ—ਆਰ.ਏ ਨਿਕੋਲਸਨ (ਲੰਡਨ)

ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਾਹਿਤ (ਇਸਾ-ਉਲ-ਉਲੂਮ-ਉਦ ਦੀਨ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਸੰਖੇਪ) ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ ਹੋਮਜ਼ ਨੇ "ਦੀ ਅਲਰੀਮੀ ਆਫ ਹੈਪੀਨੈਸ" ਨਾਉਂ ਬੋਨੋ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਲਕ ਮੁਹੰਮਦ ਅਨਾਇਤੁੱਲਾ ਨੇ "ਅਕਸੀਰ ਹਦਾਇਤ" ਨਾਉਂ ਬੋਨੋ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ "ਪਾਰਸ ਭਾਗ" ਨਾਉਂ ਬੋਨੋ ਹੋਇਆ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਏਸਵੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ 50 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ (ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਰਾਇ), ਚਾਣਕੀਯ ਨੀਤਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਚੰਦ ਸੈਨ ਸੈਨਾਪਤਿ), ਭਾਗਵਤ ਦਵਾਦਸ ਸਕੰਦ(ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ) ਰਾਮਾਯਣ(ਕਪੂਰ ਚੰਦ ਤ੍ਰਿਖਾ) ਆਦਿ ਆਦਿ। ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵੀ ਇਸੇ ਅਨੁਵਾਦ-ਮਾਲਾ ਦਾ ਇਕ ਅਮੁਲ ਹੀਰਾ ਹੈ।

ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਕਰਤਾ:

"ਪਾਰਸ ਭਾਗ" ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

1. ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠ ਬੇਅੰਤ ਮੌਲਿਕ ਅਥਵਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੜ ਬੜ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਨੇ ਸਾਭ ਰਖਿਆ ਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਉਘੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨੇ ਤੀਕ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ, ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ, ਇਹ ਵੀ ਗਲ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਉਵ ਵੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਚੋਰੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਵੀ ਹਨ। ਅਗੇ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੇਵਕ ਕਈ ਵੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਨ ਸਬੰਧਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਉਤੇ ਨਾਉਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਦੀ ਰਚਿਤ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਪਰ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਕੋਈ ਠੋਸ ਤੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਪੁਰਾਤਨ ¹ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੜ੍ਹ ਜੀ ਦੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਜੀ ਜਾਂ ਭਾਈ ਗੜ੍ਹ ਜੀ ਦੇ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿ ਭਾਈ ਗੜ੍ਹ ਜੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਰਚਿਅਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਤੀਜੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਵਧੇਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ²ਕੋਸ਼ ਵਿਚ, ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਚਰਣ ਹਰਿ ³ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਮੱਤ ਦਰਪਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ⁵ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਰਵਾਇਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਤ ਮਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਵਾਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਰਚਨ-ਹਾਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ। ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਰਚਨਹਾਰੇ ਵਜੋਂ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਜੇ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ "ਅਬ ਕੀਮੀਆਂ ਕਿਤਾਬ ਕੀ ਭਾਖਾ ਕ੍ਰਿਤ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹੁ ਕੀ" ਆਦਿ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਛਪੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਹੀ ⁹ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

- 1) "ਭਾਈ ਗੜ੍ਹ ਬੁਧਿ ਕੇ ਧਾਮ। ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਗਥ ਕਰੈ ਅਰਾਮ ਪਛੇ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੇ ਭਾਰੀ। ਅਸਨ ਕਰ ਹਰਖ ਨਰੁ ਅਰੁ ਨਾਰੀ" *ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ, ਪੰਨਾ 165
- 2) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼—ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 573
- 3) ਸ੍ਰੀ ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ—ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 128
- 4) ਭਾਰਤ ਮੱਤ ਦਰਪਨ—ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ
- 5) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇਨਡਿਜੈਨ ਅਸ ਅਜਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਿਸ ਅਨੈਕਸੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਇਨ 1882—ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਪੰਨਾ 156
- 6) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਪੰਨਾ 100
- 7) ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ, ਪੰਨਾ 163
- 8) ਮੋਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 121
- 9) ਪਾਰਸ ਭਾਗ—ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਕਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1952, ਪੰਨਾ 83

ਪਰ ਕੀ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਨਾਨ ਚੰਦ, ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਭਾ ਰਾਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਜਦ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ 1770 ਬਿ:/1713 ਈ: ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ ਤੋਂ ਉਠੇ ਸ਼ਾਹ ਜੂਸਬ ਪਿੰਡ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ 250 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਮੰਗੂ, ਭਾਈ ਗਾੜੂ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਜੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ, ਪਰਮਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦਾ ਮੈਲ ਜੋਲ ਵੀ ਆਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਤਤਾਈ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ। ਸੋ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਾਦਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵੀ ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਂਵ ਵੀ, ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਣਾ ਯੋਗ ਤੇ ਠਿਆਇਕਾਰੀ ਹੈ।

ਸਮਾ.

ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੌਣ ਹੋਈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਸਰਗ ਦੀ 1822 ਬਿ:/1765 ਈ: ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਕਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 1265 ੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ, 1822 ਬਿ:/1765 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ, ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗਾੜੂ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਸ਼ਾਹਦਰੇ 1791 ਤੋਂ 1811 ਬਿ:/1734 ਤੋਂ 1754 ਈ: ਤਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਇਸ ਸਮੇਂ ^{ਦੁਆਰਾ} ਤਕ ਰਚਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜੇ ਭਾਈ ਗਾੜੂ ਜੀ ਦੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਕਥਾ ਲਈ ਅਖੀਰਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੀ ਮਿੱਥ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1806 ਬਿ:/1749 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤਮਾਲ ਤਿਉ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਇਮ ਕਹਿਤ ਤੈ ਸੁਨ ਭਾਈ ਹਿਤ ਨਾਇ ।

ਪੋਥੀ ਕਰੈ ਆਸਾਵਰੀ ਸੰਤ ਬਚਨ ਅਧਿਕਾਇ । 1379 ।

ਦੋ:ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਤੇ ਆਦਿ ਨੈ ਬਹੁ ਗ੍ਰੰਥਨ ਨੈ ਸਾਰ ।

ਗ੍ਰੰਥ ਬਨਾਇਆ ਅਦਭੁਤੰ ਪਵੈ ਸੁਨੈ ਭਵ ਪਾਰ । 1380 ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਨੈ ਕੇ ਬੜਾ ਅਦਭੁਤ ਗ੍ਰੰਥ ਆਸਾਵਰੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਸਾਵਰੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। "ਆਸਾਵਰੀਆ" ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, 1796 ਤੋਂ 1811 ਬਿ:/1739 ਤੋਂ 1754 ਈ: ਤਕ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਆਸਾਵਰੀਆ ਦੇ ਕਾਲ 1796 ਬਿ:/1739 ਈ: ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 1791 ਬਿ:/1734 ਈ: ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਸਾਵਰੀਆ ਦੀ ਦੂਜੀ ਹੋਂਦ 1811 ਬਿ:/1754 ਈ: ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 1806 ਬਿ:/1749 ਈ: ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਉਂ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1791 ਬਿ: ਤੋਂ 1806 ਬਿ:/1734 ਤੋਂ 1749 ਈ: ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਬਣਤਰ:

ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਇਹਯਾ-ਉਲ-ਉਨੂਮ-ਉਦ-ਦੀਨ

(ਅਰਬੀ) ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਨਾਉ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਣ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ, ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨ, ਬਚ, ਕਰਮ ਕਰਕੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਸੂਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਦੇ ਕੇ ਠਾਲ ਇਲਾਜ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ"। ਸਮੁੱਚੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ 2 ਕੇ ਨਜਿੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਮਾਤ ਨੌਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਇਬਾਦਤ, ਨਿਤ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ, ਐਗਣਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਇਕ

1) ਪਾਰਸ ਭਾਗ-ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ—ਭੂਮਕਾ

ਉਘੇ ਉਘੇ ਸਰਗ ਇਹ ਹਨ :- ਸੁੱਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ, ਰਾਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਬਾਰੇ, ਜ਼ਨਾਤ ਬਾਰੇ, ਵਰਤ ਰਖਣ ਬਾਰੇ, ਹੱਜ ਬਾਰੇ, ਕੁਰਾਨ ਦ ਪਾਠ ਬਾਰੇ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ, ਹਲਾਲ ਤੇ ਹਰਾਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ, ਏਕਾਤ ਬਾਰੇ, ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਨੇਮ ਬਾਰੇ, ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ, ਪੇਟ ਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੇ ਇਲਾਜ ਬਾਰੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਬਾਰੇ, ਤਵੱਕੁਲ ਬਾਰੇ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਬਾਰੇ, ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਬਾਰੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹ "ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਆਪੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਚਨਾ ਹੈ"। ਡਾਕਟਰ ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਕਾਦਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਮਾਨੋ ਇਕ "ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ" ਹੈ। ਸਰਗ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਰ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਰਬ ਸਾਈਆਂ ਗਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਆ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ:

ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦਾ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ—ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਤਾਂ ਲਗ-ਭਗ ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਗੇ ਜਾਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਨੀਂ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਵਾਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਖਾਤਰ, ਕਈ 2 ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਨਲੋੜੀਂਦਾ, ਵਾਧੂ ਮਸਾਲਾ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਅਰੋਗੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਉਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਉਂ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਫੇਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1) ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਕਾ ਫਨਸਵਾ ਮਜ਼ਹਬ ਵ ਅਲਾਕ-ਡਾ: ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਕਾਦਰੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਛਾਇਆ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਹੋ। ਲੇਖਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਹੋਚਰ ਨਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰਗ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਪਛਾਣਨੇ ਦੀ ਤੁੰਜੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਲੇਖਕ ਆਪੇ ਦੇ ਪਛਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਇਕ ਸੂਖਮ ਜੀਵ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਬੂਲ ਆਦਿ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ 2 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ—ਇੰਦਰੀਆਂ, ਸੰਕਲਪ, ਸਬੂਲ ਖੁੱਧੀ ਤੇ ਸੂਖਮ ਖੁੱਧੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪਤੰਗੀ ਦੀ ਸ਼ਮਾਂ ਉਤੇ ਜਲ ਮਰਨ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਲਾਠੀ ਖਾੜੇ ਮੁੜ ਠੇੜੇ ਨਾ ਆਉਣ, ਘੋੜੇ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਡਰਨ ਪਰ ਹਾਥੀ ਵਰਗੇ ਵਡੇ ਜਾਨਵਰ ਤੋਂ ਠਿਰਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਅਨੰਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਪਖੀ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਤਾ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਹਾਥੀ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖਾਂ ਅੰਦਰ ਉਪਜੇ ਗਿਲਾਨੀ ਤੇ ਲੱਜਾਵਾਨੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਉਸ ਨੌਕਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਕਾਜ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਵੇ ਚੋਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢੁਕਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹਨ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਾਦਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਇਤਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਤਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤਕ ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ, ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੁਰਲੱਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਦੂਜਾ, ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਲੰਕਾਰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਰਗ ਦੇ ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਰਗ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰਾਜਾ, ਸਰੀਰ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨੂੰ ਸਰਗ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੌਰ, ਹੋਰ ਵੀ ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਯੁਕਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੱਥਲੀ ਚੀਜ਼ ਠਾਲ ਮੈਲ ਨਾ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾ ਖਾ ਜਾਣ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਖੁਸ਼ਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕ ਫੇ ਅਨਰੋਚਕ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਉਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਸੰਜਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕਈ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਬੇਲੋੜਵੇਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਛੁੱਟੇ ਇਤਨਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਔਕ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਬੇਲੋੜੇ ਹੀ ਪੰਜ ਪੰਜ, ਛੇ ਛੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਸੁਖਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਹਰਾਅ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਅਕੇਵਾਪਣ ਜਿਹਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਕ੍ਰੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਆਪ ਇਕ ਕਥਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਜੋ ਵਾਕ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਦੁਹਰਾਅ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :— " ਤਾਂ ਤੇ ਹੇ ਭਾਈ ", " ਐਸਾ ਜਾਣ ਤੂੰ ", " ਜਬ ਤੂੰ ਇਸ

ਪਰਕਾਰ ਕਰੋ ", "ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੈਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ", " ਜਬ ਫੁੰ ਆਪਣੀ ਕਰਤੂਤੋਂ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਦੇਖੋ ", ਆਦਿ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਰਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਚੰਗੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਸਰਗ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਰਿਦੇ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨੀਮੀ ਚੌੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, " ਤਾਂ ਤੇ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਤਾਤਪਰਜ ਸਮਝਿਆ ਚਾਹੀਤਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਕਾ ਰਿਦਾ ਦਰਪਣ ਵਤ ਨਿਰਮਲ ਹੈ । ਸੇ ਜੈਸੇ ਦੇ ਦਰਪਣ ਆਪਸ ਵਿਖੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਤੇ ਹੈ ਤਬ ਪਰਸਪਰ ਉਨ ਕਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਬ ਏਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਖੇ ਭਾਸਨੇ ਲਗਤਾ ਹੈ ਤੈਸੇ ਹੀ ਚਿਤ ਰੂਪ ਦਰਪਣ ਜਬ ਇੰਦ੍ਰੀ ਆਦਿਕ ਬ੍ਰਿਤਿ ਸਿਉਂ ਭਿੰਨ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤਬ ਹਿਰਣ ਗਰਭ ਜੇ ਅਸਬੂਲ ਜਗਤ ਕਾ ਆਸਰਾ ਹੈ ਸੇ ਤਿਸ ਕਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਬ ਵਿਖੇ ਚਿਤ ਵਿਖੇ ਭਾਸ ਆਵਤਾ ਹੈ ਅਰ ਜਬ ਏਹ ਚਿਤ ਇੰਦ੍ਰੀਉਂ ਕੀ ਬ੍ਰਿਤਿ ਕੇ ਤਿਆਗ ਜਾਤਾ ਹੈ ਸੇ ਤਿਸ ਕਰ ਭਵਿਖਤ ਕਾਲ ਕੇ ਦੇਖਤਾ ਹੈ " ।—ਪਹਿਲਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਤਾਤਪਰਜ ਦੱਸਣਾ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਹੈ ।

ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

" ਤਾਂ ਤੇ ਜਾਣੁ ਤੂੰ ਜੋ ਸੰਤ ਜਨਹੁ ਕੇ ਵਚਨਾ ਵਿਖੇ ਇਹੁ ਵਚਨੁ ਪ੍ਰਸਿਧਿ ਹੈ ਅਰ ਉਨਹੁ ਨੇ ਇਹੀ ਉਪਦੇਸੁ ਕੀਆ ਹੈ ਜੋ ਹੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਥਮੇ ਜਬ ਫੁੰ ਆਪ ਕਉ ਪਛਾਣਹਿ ਤਬ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਗਵੰਤ ਕਉ ਪਛਾਣਹਿਗਾ ।। ਇਸੀ ਪਰ ਭਗਵੰਤ ਭੋ ਕਹਾ ਹੈ ਜੋ ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਠ ਕਉ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਸੇ ਤਿਸ ਨੇ ਭਗਵੰਤ ਕਉ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ।। ਅਰੁ ਇਸ ਕੀ ਜੁਗਤਿ ਇਹੁ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮਾਨੁਖ ਕਾ ਰਿਦਾ ਦਰਪਣ ਕੀ ਨਿਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇ ਜੇ ਪੁਰਖੁ ਇਸ ਵਿਖੇ ਬੁਧਿ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਕਰਿ ਦੇਖਤਾ ਹੈ ਤਬ ਉਸ ਕਉ ਭਗਵੰਤ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਪ੍ਰਤਖਿ ਭਾਸਤਾ ਹੈ"।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਜੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਸਬੰਧਕ, ਕਾਰਕ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ " ਜਦੋਂ ", " ਤਦੋਂ ",
ਲਈ "ਜਬ", "ਤਬ" ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਨੇ "ਜਦਪਿ", "ਤਦਪਿ" ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ
ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਬੜਾ
ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ
ਤਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ :-

ਤੇਸੇ, ਮਸਲਤ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼, ਕਾਰੀਗਰੀ, ਕਾਗਦ ਜਾਂ ਕਾਗਤ ।

ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੜ 2 ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ ।
ਕਿਤੇ 2 ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਗੁਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਦਾ ਭਾਵ
ਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟਾ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ " ਸਿੱਧ " ਦੀ ਥਾਂ "ਪ੍ਰਸਿੱਧ", "ਸਬੂਲ" ਦੀ
ਥਾਂ "ਅਸਬੂਲ" ਅਤੇ " ਸ਼੍ਰੀਕਾ " ਦੀ ਥਾਂ " ਅਸ਼੍ਰੀਕਾ " ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ । ਇਹ ਵਾਕ ਵੀ ਦੇਖੋ :-

" ਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁਆ ਜੋ ਸੂਖਮ ਅਰ ਅਸਬੂਲ ਸ਼੍ਰੀਰ ਕੇ ਜੋ ਅੰਗ ਹੈ ਸੋ ਸਾਡੇ ਹੀ
ਆਪਣੇ 2 ਕਾਰਜ ਨਮਿਤ ਬਣਾਏ ਹੈ ਅਰ ਸਗੋਰ ਕੀ ਰਖਿਆ ਇਨ ਹੀ ਕਰ ਹੋਤੀ ਹੈ " ।।

ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਕੜ, ਸਿਹਾਗੇ ਆਦਿ
ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਸਰਗ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ;
ਜਿਵੇਂ:- " ਪਰੁ ਇਹੁ ਰਸੁ ਭੀ ਇਸੀ ਜਗਤ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ ਅਰੁ ਮਾਇਆ ਤੇ
ਰਹਤ ਹੈ ।। ਇਸ ਕਰਿ ਕੈ ਪ੍ਰਸਿੱਧਿ ਹੁਆ ਜੋ ਸਭ ਹੀ ਰਸ ਭੀ ਨਿੰਦ ਨਹੀਂ " ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਿਖਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਾਕ ਲੰਮੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ
ਹਨ । ਪਰ ਇਹ ਵਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ,
ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲਾ ਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋ ਜਾਂ
ਤਿੰਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ " ਸੋ ", " ਬਹੁੜਿ " , " ਅਰੁ " , " ਤਬ " ,
" ਤਾਂ ਤੇ " ਯੋਜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਾਕ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ
ਇਹ ਯੋਜਕ ਵਾਧੂ ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ।

ਹਰ ਸਰਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ — " ਤਾਂ ਤੇ
ਹੇ ਭਾਈ " , ਤਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਤੂੰ " , " ਬਹੁੜਿ ਜਬ ਤੂੰ " ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ।

ਪੰਚੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਣਾਏ ਹਨ । ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਬਣਾਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਭਰੇ ਹਨ । ਉਂਵ ਤਾਂ ਨੈਖਕ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨੂੰ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ । ਫਿਰ, ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਗ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ । ਪਰ, ਜੇ ਹਰ ਸਰਗ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ ਦਾ ਉਤੱਮ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਸਥਾਨ ਹੈ ।

ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ.

" ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਰਚਨਾ " ਸਿੰਘਾਸਣ ਦਵਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਿਕਾ" ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਬੀ.ਜੇ ਹਸਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਈ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਬੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ "ਖਿਰਦ ¹ ਅਫ਼ਜ਼ਾ" ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਫਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ "ਸ਼ਾਹ ਨਾਮਾ" ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਦਸ ਫਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਰ ² ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਅਨੁਵਾਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਵਾਦ— ਕਵੀ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਨਾਨਾ ਜਮੀਅਤ ਰਾਇ ਸੁਨੀਮੀ, ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਯੋਇਸੀ ਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਸੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲ ³ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣ ਕਾਲ 1788 ਬਿ:/1731 ਈ: ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀਆਂ ਬੇੜੇ 2 ਫਰਕ ਵਾਲੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਸ:ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ⁴ ਪਾਸ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1798 ਬਿ:/1741 ਈ: ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1919 ਬਿ:/1862 ਈ: ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਤ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਚਨਾਹਾਰੇ ਅਥਵਾ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਕ

- 1) ਇੰਡੋ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਡਿਊਰਿੰਗ ਦੀ ਲੇਟਰ ਹਾਫ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚਰੀ— ਨੂਰ-ਉਲ-ਦੀਨ ਅਨਸਾਰੀ, 1962, (ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ)
- 2) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੈਂ ਚੁਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ-ਡਾ: ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ
- 3) ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ—ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1788 ਬਿ:/ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 66
- 4) ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ—ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 338
- 5) " " ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1798 ਬਿ:/1741 ਈ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ
- 6) " " ਪਾਸ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਆਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਥਾ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਭਾਵ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਥਾਂ " ਜਨ ਨਾਨਕ " ਨਾਉਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।
ਜਿਵੇ :-

ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਆਪ ਹੈ ਸਭ ਜੀਆ ਕਾ ਦਾਤਾਰ ।

ਨਿਰਾਧਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਕਾ ਆਧਾਰ ॥

ਬ੍ਰਹਮਾ ਚੀਟੀ ਆਦ ਲਉ ਜਹਿ ਸਿਰਜਿਆ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ।

ਅਗਨ ਠੂੰਡ ਮਹਿ ਰਾਖਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਐਸਾ ਪਾਲਨਹਾਰ ॥2॥

ਜਿਸ ਪਰ ਆਪ ਦਇਆ ਕਰੇ ਤਿਸ ਬਠ ਬੁਧਿ ਦੇ ਬੀਚਾਰ ।

ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਆਪ ਕਰੇ ਤਿਸ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰ ।

ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨੇ ਆਪ ਮੰਝਾਰ ।

ਤਿਸ ਬਿਨ ਦੂਜਾ ਨਾਹਿ ਕੋਇ ਜਨ ਨਾਨਕ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ॥2॥

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ 32 ਪੁਤਲੀਆਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਸਨ। ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੋਜ ਜਦ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਪੁਤਲੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਰਿਚਤੋਂ ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਇਕ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਕਿ " ਹੈ ਰਾਜਾ ਭੋਜ । ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਜੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਜੈਸਾ ਪ੍ਰਉਪਕਾਰੀ ਵੇਵੈ ਜੋ ਪੁਰਖ ਇਸ ਸਿੰਘਾਸਣ ਪ੍ਰ ਪਰ ਧਰੈ " । ਇਹਨਾਂ 32 ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਮਾਕਤਰ ਪਿਆਰ ¹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ "ਸਾਧਾਰਣ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਭਾਨਮਤੀ ਦਾ ਪੇਲ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਰਮਜ਼ ਬਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥"

1) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮੱਧ ਕਾਲ)—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 134

ਡਾਕਟਰ ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ ਦੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ¹ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਵਰਣਨ ਦੀ ਵਰਿਤਤਾ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਨਹਿੰਦੀ, ਸਿੰਧੀ, ਮਾਲਵੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਨਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ " ।

ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਠਾ ਦੇਖੋ :-

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਪੁਤਲੀਆ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਕੀ ਲਿਖਤਿ ॥
 ਤਬ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਸੁਭ ਮਹੂਰਤ ਦੇਖ ਕਰਿ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਕੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਰ ਚਰਣ
 ਠਾਠਾ ਰਾਖਨੇ ॥ ਤਬ ਆਗੇ ਤੇ ਪੁਤਲੀ ਬੋਲੀ ॥ ਜੇਹੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਜਾ
 ਵਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਜੈਸਾ ਪ੍ਰਉਪਕਾਰੀ ਹੋਵੈ ਸੇ ਪੁਰਖ ਇਸ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰ ਪਗ ਧਰੇ ॥ ਤਬ
 ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬੋਲਿਆ ਜੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਕੈਸਾ ਥਾ । ਤਬ ਪੁਤਲੀ ਵਾਰਤਾ ਕਰਨੇ
 ਠਾਗੀ । ਜੇ ਰਾਜਾ ਨੰਦ ਬਿਲਾਸ ਨਰਕ ਕਾ ਰਾਜਾ ਥਾ ਅਰ ਭਾਨਵਤੀ ਨਾ ਕੀ
 ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤਿ ਸੁੰਦ੍ਰ ਸਰੂਪ ਕੀ । ਅਰ ਰਾਜਾ ਉਸ ਉਪ੍ਰ ਐਸਾ ਮੋਹੁਤਿ ਭਇਆ ।
 ਜੇ ਏਕ ਪਲ ਉਸ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਰਹਿ ਸਕਤਾ ਥਾ । ਅਰੁ ਜਾਹਾ ਰਾਜਾ ਜਾਇ ਤਹਾ
 ਵਾ ਕਉ ਸੰਗ ਹੀ ਨੀਏ ਜਾਤਾ ਥਾ । ਤਬ ਏਕ ਦਿਨ ਬਿਸਰਤ ਨਾਮੇ ਵਜੀਰ ਕੇ
 ਚਿਤ ਮਹਿ ਸੰਦਹੁ ਉਪਜਿਆ ਜੇ ਯਾ ਕਾਰਨਿ ਤੇ ਰਾਜੇ ਕੇ ਰਜ ਕਉ ਕੋਊ ਵਿਘਨੁ
 ਹੋਵੈਗਾ । "

1) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ-ਡਾ: ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ

ਵਿਵੈਕ ਸਿੰਧੂ
=====

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਦ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਚੇਲੇ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅੱਧੀ ਨਕਲ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀਨ ਦੇ ਅਖਾੜੇ (ਸੰਗਲ ਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਏ ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 469 ਤੋਂ 508 ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਆਪ ਇਸ ਨੂੰ " ਟੋਕਾ " ਦਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਵ-ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕਦੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੂਲ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਨਿਰਬਾਣ¹ ਗੰਜ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 1833 ਬਿ: / 1776 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਵੈਕ ਸਿੰਧੂ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਤੀਹ ਸਾਲ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਇਸੇਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ ਦਾ ਰਚਿਆ " ਸੋਤੁਬੰਧ " ਅਤੇ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਰਚਿਤ " ਗੋਡਵਧ ਕਾਵਯ " ਇਸ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਨ। ਵਿਵੈਕ ਸਿੰਧੂ ਵੀ ਇਸੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

- 1) ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ—ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਕਲਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸੰਗਲ ਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ।
- 2) ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961, ਪੰਨਾ 119

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਂਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਦੋਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਨਿਰਬਾਣ ਗੀਜ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਲਥਾਕਾਰ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ " ਟੀਕਾ " (ਅਨੁਵਾਦ) ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸੰਕੋਚਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਜੋ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਦਾ ਲਗ ਭਗ ਉਤਨੇ ਕੁ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਤਿ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਪਸ਼ੱਟਤਾ, ਕਠਨਤਾ ਤੇ ਦੁਰਬੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਬੱਜੀ ਤੇ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੋਖਾ ਹੈ:-

ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

" 119 ॥ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਤਥਾ ਕਰੰਗਾ ॥ ਬਰਨ
ਅਸ੍ਰਮ ਅਛੀਤ ਰਹਸੈ ਪਾਨੰਗਾ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਕੇ ਗਿਆਨੁ ਬਿਨ ॥ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨੰਗੀ ॥
117 ॥ ਭਗਤ ਚਕ੍ਰ ਚੂੜਾ ਮਨੀ ॥ ਉਧੋ ਏਕ ਤੀਨ ਲੋਕ ਮੇ ॥ ਉਸ ਕਉ
ਅਪਰੋਖ ਗਿਆਨੁ ਦੇ ਕਰਿ ॥ ਸੰਸਾਰ ਸੈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਨੇ ਛੁਡਾਇਆ ॥ 118 ॥
ਕੰਸੈ ਹੀ ਤਪ ਕਰੇ ॥ ਕੰਸਾ ਹੀ ਜਪ ਜਪੇ ॥ ਪਨ ਗੁਰੂ ਕੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾ
ਛੁਟਕਾਰਾ ਨੰਗੀ ॥ ਅਗਿਆਨ ਬਾਹਰਿ ਮੁਖ ਹੈ ॥ ਏਤੇ ਕੇ ਲੀਏ ॥ 119 ॥
ਸੰਸਾਰ ਮੇ ਜੋ ਜੀਵ ਮਨੁਖ ਦੇਹਿ ਪਾਏ ਹੈ ॥ ਸੁ ਧਰਮ ਸੇ ਈਸ਼ਵਰ ਕਉ
ਭਜਨ ॥ ਉਸ ਸੇ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲ ਹੋਵੈ ॥ ਅਪਰੋਖ ਗਿਆਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੈ ॥
ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਸੈ ॥ 120 ॥ "

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਨਾਟਕ

=====

ਪੰਡਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼੍ਰ ਦੇ ਰਚੇ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੇਦਯ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਗਿਆਨ ਸਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 69 ਤੋਂ 88 ਤਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼੍ਰ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਚੰਦ ਦੇ ਚੰਦੇਲ ਰਾਜਪੂਤ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ 1049 ਤੋਂ 1100 ਈਸਵੀ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ 1065 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੋਹ ਤੇ ਬਿਬੇਕ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਬੇਕ ਦੀ ਜਿੱਤ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ 1849 ਬਿ:/ 1792 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਉਂ " ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ ਨਾਟਕ" ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗਿਆਨ ਸਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਠਿਕਾਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, 1730 ਤੋਂ 1735 ਈਸਵੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਨਾਟਕ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੋਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਕੋਈ ਪ੍ਰਿਥਮ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰਸਤੀ ਦੀ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।। ਤੇ ਮੰਗਣਾ ਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।। ਇਸ ਭਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗ੍ਰੰਥ ਮੈਂ ਅਵਣੀ ਹੈ।। ਏਕ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪੀ ਦੇਸ ਥਾ।। ਤੇ ਜੀਅ ਰੂਪੀ ਰਾਜਾ ਥਾ ।। ਆਪ ਤਾਂ ਉਹੁ ਨਿਸੰਗ ਥਾ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮੰਤ੍ਰੀ ਸਭ ਕਿਰਿਆ ਸਪੰਨ ਥਾ।। ਰਾਜਾ ਇਤ ਕਰਿ ਕੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਦੀ ਆਪਸ ਮੈਂ ਮਾਨਤਾ ਥਾ।। ਮਾਇਆ ਜੋ ਹੈ ਉਸ ਮਨ ਕੀ ਮਾਤਾ ਸੀ।। ਜੋ ਮਾਇਆ ਅਨਰਵਚਨੀ ਹੈ ਸੀ।। ਜਬ ਈਸਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨੇ ਸਮੀਪਤਾ ਪਾਈ ਤਬ ਰਚਨਾ ਕੀ ਸਕਤ ਉਸ ਮੈਂ ਅਸਿਧ ਹੈ।। ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।। ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੋਬਨ ਬਿਤੀਤ ਹੋ ਗਿਆ।। ਤੇ ਭੋਗ ਵਿਅਰਥ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਰਨ।। . . ."

ਅੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- . . . ਭਗਵਾਨ ਭੀ ਐਸੇ ਕਹਾ ਹੈ ਪਰਿ ਪ੍ਰਸਨ ਨ ਸਵਯਹ।। ਸੰਤ ਸੇਵਨ ਜੋਗ ਹੈ।। ਤਬ ਬਖੇਕਿ ਨਿਮਾਸਕਾਰ ਕਰਿਤ ਭਯਾ।। ਬਬੇਕ ਕਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਿਥਮ ਵੈਰਾਗ ਕਹਾ ਹੈ।। ਅਸਟਮ ਅੰਕ ਸਮਾਪਤੀ।। 8।।

1) ਮਹਾਂ ਕੋਸ਼ — ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ 600

ਭਾਗਵਦ ਮਹਾ ਪੁਰਾਣ

=====

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਨੁਸਥ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ,
ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 6454 ਪਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1772 ਈਸਵੀ ਦੀ ਠਕਲ
ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗਵਦ ਮਹਾ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਕੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹਨ। ਨਮੂਨਾ
ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

" ਜਖ ਸਭ ਲੋਕਹੁ ਤੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਘਰ ਆਇ ਕਰ ਦੇਖਿਆ
ਤਖ ਦੇਖਤੇ ਹੀ ਭੈ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿਆ ਅਰ ਚਿਤ ਖਿਖੈ ਮਹਾ ਸੈਸਾ ਉਪਜਿਆ । ਨਿਹਚੇ
ਕਰਿ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਿਖੈ ਜਾਣਿਆ ਜੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਣੈਹਾਰਾ ਇਸ ਗਰਭ ਬਿਖੈ ਆਇਆ।
ਤਖ ਕੰਸ ਨੇ ਖਦ-ਸਾਲਾ ਕੇ ਜੇ ਰਖਵਾਲੇ ਥੇ ਤਿਨਾ ਕਉ ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿ ਆ ਕਿ
ਮੇਰਿਓ ਭਾਈਓ ਮੇਰਿਓ ਮਿਤਰੇ ਚੇਤਨ ਰਗਓ ਕਿਉ ਜੇ ਮੇਰੇ ਤਾਈ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਣੈਹਾਰਾ
ਇਸ ਗਰਭ ਵਿਖੈ ਆਇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਇਆ ਹੈ । ਜੇ ਪ੍ਰਥਮ ਮੇਰੇ ਤਾਈ ਆ ਕੈ ਸੁਣਾਵੈਗਾ
ਜੇ ਬਾਨਕ ਨੇ ਜਨਮੁ ਲੀਆ ਹੈ ਜੀ ਉਸ ਕਉ ਬਹੁਤ ਕਿਛੁ ਦੇਵਾਗਾ " ।

ਵਿਸ਼ਨੁ ਪੁਰਾਣ

=====

ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ
ਨੰਬਰ 752 ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ 1823 ਬਿ: / 1766 ਈਸਵੀ ਦੀ ਠਕਲ ਹੈ ।
ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

" ਪਰਾਸਰੇ ਵਾਰ । ਹੇ ਮੰਤ੍ਰੇ ਉਹੁ ਮੈ ਤੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਕੀ ਨਿਆਈ ਪੀ।। ਸਵਾਇ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਛ ਹੈ ਸੋ ਤਿਆਗ ਕਰਿ ।। ਇਜੇਹਾ
ਨ ਹੋਵੈ ਜੇ ਇਕ ਕੰਨ ਥੀ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਦੂਏ ਕੰਨ ਥੀ ਹੋਰ ਥੇ ਬਿਚਰੈ ।। ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਵਿਚ
ਨ ਪਹੁੰਚ ਸੇ ।। ਕਥਾ ਧਰੂਹ ਦੀ ਭੁੰ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਿ... ਉਤਾਨੁਪਾਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ
ਆਗੀਆਂ ।। ਏਕ ਸੁਰਚੀ ਦੂਜੀ ਸੁਨੀਤਾ ।। ਸੁਨੀਤਾ ਥੀ ਯੂਹ ਜਨਮਿਆ।। ਯੂਹ ਪਿਤਾ ਤਾਈ
ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਆਹਾ ।। "

ਇਸ ਵਿਚ ਨਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ--ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ

ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦਤ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ
ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਭ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਕੱਢਕੇ ਗੀਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਸੀ--ਬਹਾਨਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ "ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ" ਦੇ ਭੀਸ਼ਮ-ਪਰਬ ਦਾ ਇਕ ਪਰਬ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਹੈ। ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਅਮੁੱਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਮੂਲ)
ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ:

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਮੂਲ) ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕੀਹ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮਿਸਟਰ ¹ਹਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੀਤਾ ਉਤੇ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਭਣ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ"। ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਐਸ. ਰਾਧਾ ²ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਭਗਵਤਗੀਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ, ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਲੋਕ ਮਾਠੀਆਂ ³ਤਿਲਕ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਨੇ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਹੈ।

ਜਦ ਕੌਰਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਕੁਰਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਧ੍ਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਬਿਆਸ ਦੇਵ ਜੀ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਦੇਖ ਸਕੇਗਾ। ਧ੍ਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਤੀਖਰ ਚਾਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਿਆਸ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਥਵਾਹੀ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਕੁਰਖੇਤਰ ਦੇ ਯੁੱਧ

-
- 1) ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ--ਹਿਲ
 - 2) ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ--ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 524
 - 3) ਅਪੋਡਿਕਸ ਟੂ ਦੀ ਗੀਤਾ ਰਹੱਸ--ਲੋਕ ਮਾਠੀਆਂ ਤਿਲਕ

ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਜਦ ਸੀਜੈ ਨੇ ਬਿਆਸ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਕੁਰਖੇਤਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਬਿਆਸ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੀਜੈ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਬਿਆਸ ਦੇਵ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਦਕਾ ਸੀਜੈ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕੁਰਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਹਮੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨਨੇਜਦ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮੇ, ਦਾਦੇ, ਆਚਾਰਜ, ਗੁਰੂ, ਭਾਈ, ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁੱਖਿਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀਹ ਇਹ ਯੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੇ ਕੁੱਲ, ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੋ, ਇਉਂ ਜਦ ਅਰਜਨ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਬੰਧੀ ਉਨਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਥਵਾ ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਗੀਤੋਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਇਕ ਉਚੱਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ, ਸਿਧਾਂਤ, ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਝੋਤਾ/ਵਾਦੀ ਢੰਗ ਜਾਂ ਠੀਕੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏ; ਨਿਆਇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਏ। ਯੋਗ-ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਆਇ-ਪੂਰਬਕ ਮੰਗ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਪਰੰਤੂ ਨਿਆਇ ਕਿਸ ਵੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਨਿਆਇ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਿਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਉਥੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪਿਛਲੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਿਆਇ ਤੇ ਧਰਮ ਹੈ ਉਹ ਨਿੰਦਨੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਰਖੇਤਰ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਖੇਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਠਵ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ, ਬਾਹਰਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਾਠਵ ਮਾਠਵ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਹ ਸਭ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿਆਇ ਤੇ ਧਰਮ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ
ਰਚਨਾ ਕਾਲ :

ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ-ਲਿਖਤੀ ਨਕਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 2879, 638 ਅਤੇ 1904 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1851 ਬਿ:/1794 ਈ:., 1837 ਬਿ:/1780 ਈ: ਅਤੇ 1778 ਬਿ:/1721 ਈ: ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ² 1778 ਬਿ:/1721 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਜੇ 1778 ਬਿ:/1721 ਈ: ਵਾਲੀ ਨਕਲ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1768 ਬਿ:/1711 ਈ: ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਕੌਣ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਭਾਈ ਖੇਮ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀਵ ³ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਹੀ ਹੋਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ³ ਸ੍ਰੀ ਮਥੇ ਮੁਰਾਰੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਧਰਮ ਚੰਦ ਸਨ। ਭਾਈ ਧਰਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਖੇਮ ਚੰਦ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਠਬੱਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਈਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ 1758 ਬਿ:/1701 ਈ: ਨੂੰ ਝਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਡੇਰੇ ਆ ਲਾਏ। ਖੇਮ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਅਠੀਠ ਸੇਵਕ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀਵਣੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਸੇਵਕ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ, ਧਰਮ ਦਾਸ, ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ⁴ 1785 ਬਿ:/1728 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

-
- 1) ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 1956, ਪੰਨਾ 71
 - 2) ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ
 - 3) ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਪੰਨਾ 207 — ਅਤੇ —
ਸੰਤ ^{ਅੰਤ} ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 6-40
 - 4) ਸੰਤ ਰਹਿਤ ਰਤਨ ਮਾਲਾ—ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 40 (ਅਪ੍ਰੈਲ 1960 ਈ:)

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਫੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋੜੇਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੜੀ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਬੱਝਵੇਂ ਸਿਨਸਠੇ ਵਿਚ ਉਸਾਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸੁਰਤੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

" ਅਬ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਸਾਂਖ ਸਾਸਤ੍ਰ ਕਾ ਮਤ ਅਰਜਨ ਕੇ ਕਹੇ ਹੈ।। ਹੇ ਅਰਜਨ ਜੇ ਬਬੇਕੀ ਪੁਰਖੁ ਹੈ।। ਜਿਸ ਵਸਤ ਕੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਣੀ ਆਈ ਤਿਸ ਵਸਤ ਕੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।। ਜਿਸ ਕੇ ਮਰਨੇ ਕੀ ਚਿੰਤਾ ਤੁਝ ਕਰੀ ਹੈ।। ਜੇ ਤੇਰੇ ਕਹੇ ਮਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਤੇ।। ਕਿਆ ਇਹੁ ਅਬ ਹੀ ਉਪਜੈ ਹੈ।। ਨਾ ਪੀਛੇ ਭੀ ਥੇ।। ਅਰ ਅਬ ਭੀ ਹੈ।। ਅਰ ਆਰੋ ਭੀ ਹੋਹੁਕੀ।। ਏਹ ਜੇ ਬੋਲਣ ਹਾਰਾ ਆਤਮਾ ਹੈ ਸੁ ਅਭਿਨਾਸੀ ਹੈ।। ਅਰੁ ਏਹ ਕੀ ਜੈਸੀ ਤੀਨ ਅਵੱਸਥਾ।। ਬਾਲਕ ਜੋਬਨ ਬਿਰਥ ਹੈ।। ਇਹ ਤੇ ਏਹ ਕੇ ਧਰਮ ਹੈ।। ਜੇ ਬਬੇਕੀ ਆਤਮਾ ਕੋ ਅਬਨਾਸੀ ਜਾਣਤੇ ਹੈ।। ਅਰੁ ਏਹ ਕਾ ਮਰਣ ਧਰਮ ਹੀ ਹੈ।। ਇਹੁ ਜਾਨ ਕਰਿ ਬੁਧਵਾਨ ਕਿਸੀ ਕਾ ਸੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।। ਹੇ ਕੁੰਤੇ ਕੁੰਤੀ ਕੇ ਪੁਤ੍ਰ ਅਰਜਨ ਤੁਝ ਕੋ ਇਹੁ ਇੰਦ੍ਰੀਅਹੁ ਕਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਭਯਾ ਹੈ।। ਜੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੁਖੁ ਅਰ ਸੁਖੁ ਸੀਤ ਉਸਨ ਕਾ ਦਾਤਾ ਹੈ।। ਅਰੁ ਇਹੁ ਸੁਖੁ ਅਰ ਦੁਖੁ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਭੀ ਹੋਤਾ ਹੈ।। ਅਰੁ ਮਿਟ ਭੀ ਜਾਤਾ ਹੈ।। ਅੰਤਵੰਤ ਹੈ।। ਹੇ ਅਰਜਨ ਇਨ ਕੋ (ਛੁੰ) ਸਹਿ ਰਹੁ " ।।

ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ (ਸ਼ਿਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ) ਲੱਛਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਹੈ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੈ, ਸੁਆਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕੀ ਸੋਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਜੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਾਮਿਅਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਲਿੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਣ ਵਧੇਰੇ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:- ".... ਇਕ ਦਿਨ ਹਾਥੀ ਨਗਰ ਮੈਂ ਆਵਤਾ ਥਾ ਤਾ ਆਗੈ ਇਕ ਸਾਧ ਭੀ ਆਵਤਾ ਥਾ। ਤਾ ਲੋਕਾ ਕਹਿਆ ਏ ਸਾਧ ਜੀ ਆਗੈ ਤੇਰੇ ਹਾਥੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਹਾਥੀ ਮਾਰੇਗਾ। ਤਾ ਸਾਧ ਕਹਿਆ ਮੇਰੇ ਭਜਨ ਕਾ ਐਸਾ ਬਲ ਹੈ। ਹਾਥੀ ਕੀ ਕਿਆ ਸਕਤ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ੀਕ ਆਇ ਸਕੈ। ਤਾ ਲੋਕਾ ਕਹਿਆ ਓਹੁ ਪਸੂ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਭਜਨ ਨੂੰ ਕਿਆ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਮਾਰੇਗਾ। ਤਾ ਖੁਹਮਣ ਕਹਿਆ ਹਾਥੀ ਤਿਸ ਨੋ ਮਾਰੇਗਾ। ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜੀ ਕੀ ਭਗਤ ਤੇ ਬੇਮੁਖ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾ ਹਰਿ ਕਾ ਭਗਤ ਹਾਂ ਅਰੁ ਮੇਰੇ ਮਨ ਮੈਂ ਇਕ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮ੍ਰਿਤ ਇਸ ਹਾਥੀ ਕੇ ਹਥੇ ਹੈ। ਤਾ ਅਤਿ ਵਿਸੇਖ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਆਈ ਮ੍ਰਿਤ ਕੋਈ ਨਹੀ ਮਾਰਤਾ। ਇਤਨੇ ਮੈਂ ਹਾਥੀ ਨੇੜੇ ਆਇਆ। ਤਾ ਸਾਧ ਨੇ ਨੇੜਾ ਕਰਿ ਤਿਸ ਕੀ ਵਲ ਦੇਖਿਆ। ਹਾਥੀ ਨੇ ਸੁੰਡ ਨਾਲ ਸਾਧ ਕੇ ਚਰਨ ਖੰਢੇ.. ਤਾ ਵਹੁ ਗਜਇੰਦ੍ਰ ਬਾਰੰਬਾਰ ਚਰਨ ਛੁਹੇ। ਮਥਾ ¹ ਨਿਵਾਵੈ।

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ

=====

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 1132 ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਠਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ 1773 ਬਿ:/1716 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਕੜ ਸਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਤੇ ਖੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਵਾਲੀ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ।

1) ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ-ਅਨੁਵਾਦਕ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ 327-28

ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

“ ਓਐ ਨਮੋ ਭਾਗਵਤੇ ਬਾਸੁ ਦੇਵਾਇ ।। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਨਮਹ ।।
 ਸ੍ਰੀ ਸੁਕੋ ਵਾਚੈ ।। ਸੁਆਮੀ ਸੁਕਦੇਵ ਜੀ ਰਾਜਾ ਪਰੀਛਤ ਪਹਿ ਵਚਨੁ ਕਰੈ ਹੈ ।।
 ਕਿ ਹੈ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਬਨਭਦ੍ਰ ਸੰਜੁਗਤਿ ਅਨੈਕਿ ਦੈਤਹੁ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਿ
 ਭੂਮਿ ਕਾ ਭਾਰੁ ਦੂਰਿ ਕਰਤ ਭਏ ।। ਤਿਸ ਤੇ ਉਪਰੰਤਿ ਜਦੁ ਬੰਸਿ ਬਿਖੈ ਅਤਿ ਕਲਹਿ
 ਉਪਜਾਵਤਿ ਭਏ ਸੋ ਤੂ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰੁ ।। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਇਹੁ ਬੀਚਾਰਤਿ.....

ਅੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਜੇ ਮਨੁਖੁ ਇਨੋ ਚਰਿਤ੍ਰਹੁ ਕਉ ਸ੍ਰਵਣਿ ਕਰੈਗਾ ।। ਕੀਰਤਨ ਕਰੈਗਾ ਪਾਠੁ ਕਰੈ ।।
 ਸੁ ਮਨੁਖੁ ਈਸਰੁ ਪਰਿਮੇਸੁਰਿ ਜੁ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਾਗਵਾਨਿ ਜੀ ਤਿਨ ਕੇ ਚਰਨਿ ਕਮਲੋ
 ਵਿਖੈ ਪਰਮਿ ਭਗਤਿ ਪਾਵੈਗਾ ।। ਅਰੁ ਪਰਸਿ ਜੁ ਹੈ ਬਿਰਕਤਿ ਤਿਨ ਕੀ ਗਤਿ ਕਉ
 ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਗਾ ।। 31 ।। ਇਤ ਸ੍ਰੀ ਭਾਗਵਤੇ ਮਹਾ ਪੁਰਾਣੇ.....ਸੰਮਤ 1773 ਭਾਦੋ
 ਸੁਦੀ 2 ਬੁਧਵਾਰ ਇਕਾਦਸਿ ਲਿਖਿਆ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।। ਲਿਖਤੰ ਸੰਭੂ ਨਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
 ਸਾਰਸਵਤੁ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤਿ ਜੀ ਕਾ ।।

ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ

ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਡੇ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਉਤ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ। "ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਚਾਰ, ਸੀਮਾਸਾ ਤੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਸਬੰਧੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ"। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਉਂ ਇਹ ਹਨ—ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂ ਰਾਮਾਇਣ, ਗਿਆਨ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਸ਼ਟ ਰਾਮਾਇਣ ਆਦਿ " ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਹੇਠ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਅਨੁਵਾਦ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਸ਼ੁਕੋਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਕਈ ਫਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦਾਰਾ ਸ਼ੁਕੋਹ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਉਪਨਾਮਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿਜੀ ਤਿਜੀ ਵਿਚ 1656 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਵਿਠੈ ਸੁਕੁ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮਹਾਂ ਰਾਮਾਇਣ ਆਫ਼ ਬਾਕਸੀਕੀ ਨਾਉਂ ਚੱਲੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜੋ 1891 ਈ: ਵਿਚ ਛੱਪਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਸੰਸਕਰਣ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕਰਣ 1865 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਛੱਪਿਆ। 1900 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲਾਂ ਬੇਅੰਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਔਠ ਔਠ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਹੈ ਜੋ 1831 ਬਿ: / 1774 ਈ: ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 741 ਦੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ 1833 ਬਿ: / 1775 ਈ: ਦੀ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ (ਸਿੰਗਲ ਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਨੇਵਕ "ਠਾਠੇ" ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਠਾਨ ਦੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਤਿਜ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੂਲ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ "ਸੋਧ" ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਅਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਸਨੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ।

- 1) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਚਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਰੋਦਯ ਕ੍ਰਮ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਆਨ-ਡੀ.ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ
- 2) ਕੋਟਲੀਯ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਮੈਨੂਸਕ੍ਰਿਪਟਸ ਇਨ ਦੀ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ—ਡਾ: ਈ.ਬੀ

ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾ
ਅਨੁਵਾਦਕ ਤੇ ਸਮਾਂ.

ਖੰਮ ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਬੰਬਈ ਵਲੋਂ ਸੰਮਤ 1922/1865 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ(ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀ) ਦੀ ਭੂਮਕਾ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਧਵਾ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰੰਜਨੀ ਪਾਸੋਂ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਪੰਡਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੁਆਲਿਆ ।

ਇਵੇਂ ਹੀ, ਲਖਨਊ ਤੋਂ 1952 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀ ਭੂਮਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਅਨੁਮਾਨ ਡੇਢ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਕੇ ਵਧਤੀਤ ਹੁਏ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਖੁਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੇਸ਼ਕੀਏ ਬਹਿਨੇ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਥੀ। ਇਸ ਲੀਏ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਨਿਰੰਜਨੀ ਸੇ ਕਹਾ ਕਿ.... "

ਇਉਂ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਂ 1765 ਈ: ਜਾਂ 1802 ਈ:ਸਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 1781 ਈ: ਵਿਚ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ 1813 ਈ: ਵਿਚ/ਪੂਰੇ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਚਾਂਦ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ ² ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ ਦੋਨੇ, ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ, ਵਿਧਵਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ "। ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ 1831 ਬਿ:/1774 ਈ: ਤੇ 1833 ਬਿ:/1776 ਈ: ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1833 ਬਿ:/1776 ਈ: ਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਚਾਰੀਆ ³ ਸੁਕਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 1986 ਬਿ:/1929 ਈ: ਵਿਚ ਛਪੇ " ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਕ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰੰਜਨੀ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮਾਂ 1741 ਈ:ਸਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਜੀ ਨੇ

- 1) ਰਾਜਗਾਨ-ਏ-ਪੰਜਾਬ—ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਠ, 1870 ਈ: , ਪੰਨਾ 166-180
- 2) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ-ਡਾ: ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ
- 3) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਗੱਦਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ(18ਵੀਂ ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ:ਸਵੀ) — ਡਾ: ਜੀ.ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ

ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰੰਜਨੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਆਚਾਰੀਆ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਕਲ ਜਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਥ ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰੰਜਨੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਥਲੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਕਲ ਜੀ ਨੇ 1922 ਬਿ:/1865 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਛਪੇ ਸੰਸਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ (ਜੋ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਠਿਕਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਹੀ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾ ਕਰਤਾ " ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰੰਜਨੀ" ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਅਨੁਸਾਰ 1741 ਈਸਵੀ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਹੈ।

ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਪਾਮੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੋ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਸੰਤ ¹ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾਯਾਧਾਰੀ ਸਤਸੰਗੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀ ਕਥਾ ਰਖਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਸਾਧੂ ਵੀ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਨਫਜ਼ ਬ ਨਫਜ਼ ਲਿਖਦੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਲਿਖ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਅਖੀਰ ਤੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਲਿਖ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧੰਨ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸਗੋਂ ਪੰਡਤ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਇ ਕੇ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ²ਸੁਧਾਇਆ "।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੰਤ ³ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਵਿਚ ਇਹੀ ਉਲੇਖ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਇਉਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ : -

-
1. ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ—ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, 1919 ਬਿ:., ਲੰਨਾ 132-134
 2. ਸੰਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ (1912 ਬਿ:.), ਪੰਨਾ 180-181
 3. ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, 1919 ਬਿ:., ਪੰਨਾ 133

- " ਇਕ ਪੰਡਤ ਨਿਤ ਦਰਸਨ ਆਵੈ।। ਹੋਇ ਨਿੰਮੂ ਬਹੁ ਬਿਨੈ ਅਨਾਵੈ।। 2654।।
 ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਕਉ ਆਦਰ ਦੇਈ।। ਪਰਸਪਰਾ ਬਚ ਮੀਠੇ ਗੋਈ।।
 ਪੰਡਿਤ ਮਧੂਰੇ ਬੈਠ ਅਲਾਏ।। ਸ੍ਰੀ ਬਸਿਸਟ ਸੁਨੇ ਚਿਤ ਲਾਏ ।। 2655 ।।
 ਰਘੁ ਨੰਦਨ ਵਰ ਪ੍ਰਸਨੈ ਕੀਠੇ।। ਸ੍ਰੀ ਬਸਿਸਟ ਜੀ ਉਤਰੈ ਦੀਠੇ ।।
 ਸਾਹਿਬ ਔਡਣ ਕਰਾ ਬੀਚਾਰ।। ਹੈ ਦੁਰਨੀਭ ਗਾਬ ਸੰਸਾਰ।। 2656 ।।
 ਦੇਹਰਾ।। ਜਿਉ ਜਿਉ ਗਾਬਾ ਏ ਕਥੈ ਭਾਸਾ ਲਿਖੈ ਬਨਾਇ ।।
 ਪੜ੍ਹਹਿ ਸੁਨੈ ਗੈ ਸਾਧ ਬਹੁ ਲੇਵੈ ਮੁਕਤੀ ਪਾਇ ।। 2657 ।।
 ਚੌਪਈ ।। ਅਸ ਉਪਕਾਰ ਰਿਦੈ ਮਧ ਧਾਰਾ।। ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਪੁਨਿ ਬੈਠ ਉਚਾਰਾ ।।
 ਲਯਾਵੈ ਪੁਸਤਕ ਗਾਬ ਉਚਾਰ ।। ਸੁਨੈ ਸਾਧ ਬਹੁ ਪ੍ਰੀਤੀ ਧਾਰ।। 2658 ।।
 ਪੁਸਤਕ ਨੈਵਨ ਪੰਡਿਤ ਚਾਲਾ।। ਸਾਧ ਬੁਲਾਏ ਦੀਠ ਦਿਆਲਾ ।।
 "ਰੰਗ" ਆਦਿ ਜੇ ਅਹੈ ਲਿਖਾਰੀ।। ਜਿਨੇ ਮਨੀਖਾ ਹੈ ਅਤਿ ਭਾਰੀ ।। 2659 ।।
 ਕਾਰਦ ਸਾਗੀ ਦੀਠ ਮੰਗਾਇ ।। ਲਿਖੇ ਬਾਰਿਕ ਪ੍ਰੀਤੀ ਲਾਈ।।
 ਹੈ ਬਸਿਸਟਿ ਗਬ ਦੁਰਲਭ ਭਾਈ।। ਕੀਰਤ ਤੁਮਰੀ ਜਗਤ ਰਹਾਈ।। 2660 ।।
 ਦੇਹਰਾ।। ਪੜ੍ਹਦਾ ਦੀਠ ਕਰਾਇ ਵਿਚਾਰਹੁ ਸੁਚੈਤ ਮਮ ਭਾਇ ।।
 ਜਿਉ 2 ਪੰਡਿਤ ਗਬ ਗਬੈ ਤਿਉ 2 ਲਿਖਉ ਬਨਾਇ।। 2661 ।।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰੀਬ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ~~ਉਨਾਲ~~ ਇਸ ਕ੍ਰੀਬ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ, ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ, ਇਹ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੀ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਤਵਾਲੀ ਗਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਹ 2 ਕਥਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲਫਜ਼ ਬ ਲਫਜ਼ ਕਥਾ ਨੋਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਆਗੂ ਭਾਈ ਐਡਣ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਐਡਣ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਐਡਣ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਅਨੁਸਾਰ 1791 ਤੋਂ 1811 ਖਿਕ੍ਰਮੀ/ 1734 ਤੋਂ 1754 ਈਸਵੀ ਹੈ। ਸੇ ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੈ ਵਸਤੂ: ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ; ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਪੰਚ ਉਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ — ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਉਠਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ। ਸੇ, ਉਸ ਅਦਵੀਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਹੈ ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- ਵੈਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਣ — ਪੂਰਨ ਰਾਮ ਜੀ ਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ।
- ਮੁਕਤੀ " — ਸੁਕ ਨਿਰਬਾਣ ।
- ਉਤਪਤਿ " — ਇਸ ਵਿਚ ਔਠ ਪਾਖਿਆਨ ਹਨ—ਅਕਾਸ ਕਾ, ਲੀਲਾ ਕਾ, ਸੂਚੀ ਕਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕਾ, ਕ੍ਰਿਤਮ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਅਹਿਲਿਆ ਕਾ, ਚਿਤੋ ਪਾਖਿਆਨ, ਬਾਲਕਹੁ ਕੀ ਕਥਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਜਾਲ ਕਾ ਪਾਖਿਆਨ ।
- ਇਸਥਿਤ " — ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਾਖਿਆਨ ਹਨ—ਭ੍ਰਿੰਗ ਕੇ ਸੁਤਾ ਕਾ, ਦਾਮ ਬਿਆਲਕਟ ਕਾ, ਭੀਮ ਭਾਸਕਟ ਕਾ, ਦਾਸੂਰ ਕਾ ।
- ਉਪਸਮ " — ਜਨਕ ਕਾ, ਸਿਧ ਗੀਤਾ, ਬਲ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਾ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਿਸ਼੍ਵਾਤ, ਗਾਧ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਉਦਿਆਲਕ ਨਿਰਬਾਣ, ਸੁਰਘੁ ਨਿਸਚੈ, ਪਰਘੁ ਨਿਸਚੈ, ਭਾਸ ਕਾ, ਬਿਲਾਸ ਸੰਬਾਦ ਕਾ, ਬੀਤਵਹਿ ਕਾ ।
- ਨਿਰਬਾਣ " — ਇਸ ਵਿਚ 27 ਪਾਖਿਆਨ ਹਨ—ਭੁਸ਼ੁੰਡ ਅਰੁ ਵਸਿਸਟ ਕਾ, ਮਹੈਸਵਰ ਸੰਬਾਦ ਕਾ, ਸਿਲਾ ਕੋਸ, ਉਪਦੇਸ ਅਰਜਨ ਕਾ, ਸੁਪਨ ਸਤਰੁਦ੍ਰ ਕਾ, ਵੈਤਾਲ ਕਾ, ਭਗੀਰਥ ਕਾ, ਗੰਗਾ ਅਵਤਾਰ ਕਾ, ਸਿਖਰ ਧੁੰਜ ਕਾ, ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਕਚ ਪ੍ਰਬੋਧ ਕਾ, ਮਿਥਿਆ ਪੁਰਖ ਕਾ, ਭ੍ਰਿੰਗੀ ਠਣਕਾ ਕਾ, ਇਖਵਾਕ ਨਿਰਬਾਣ ਕਾ, ਮ੍ਰਿਗ ਵਿਆਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਬਲ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਸੰਬਾਦ ਕਾ, ਵਿਦਿਆ ਧਰ ਕਾ, ਮੰਕੀ ਨਿਰਬਾਣ ਕਾ, ਹਰਣੇ ਪਾਖਿਆਨ ਕਾ, ਪਾਖਾਣੇ ਪਾਖਿਆਨ ਕਾ, ਵਿਪਸਚਤ ਕਾ, ਸਵ ਕਾ, ਸਿਲਾ ਕਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਬ੍ਰਹ ਕਾ, ਮੋਹਸਵ ਗ੍ਰੀਥ ਪ੍ਰਸੰਸ ਫਲ । (ਪੰਨਾ 471)

ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਤੇ ਕੌਮੀ

ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਸ਼ੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਥਵਾ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਸਰਬੋਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਵਡੀ ਖੂਬੀ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਨਾਤਮਕ ਬੁਰਸ਼ ਛੁਹਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਉੱਤਮ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਉੱਥੇ, ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਅਨਲੋਕੀਦੀ ਅਨੰਕਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਤਿਆਗ ਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਪਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਉਚਾਰਣੀਆਂ ਸ਼ੁਕਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ 2 ਕਥਾ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਹੈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖ ਨਈ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੇਤਾ ਪੰਡਤ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਠੰਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :-

1. ਸ੍ਰੀ ਵਸਿਸਟੋ ਵਾਚ।। ਹੇ ਸਾਧ ਮੁਝ ਸਿਉ ਭੀ ਤੇਰਾ ਗਿੜਨਾ ਬਿਚਾਰ ਬਿਨਾ ਹੁਆ ਹੈ।। ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਬਿਨਾ ਉਠਿ ਗਇਆ ਥਾ।। ਇਹੁ ਕੁਟੀ ਮੇਰੇ ਅਤਿ ਵਾਹਕ ਸੰਕਲਪ ਵਿਖੇ ਥੀ।। ਜੇ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਇਸਥਾਨ ਕੋ ਗਇਆ ਇਸ ਕਾਰਣ ਤੇ ਕੁਟੀ ਗਿੜ ਪੜੀ।। ਤੁਮ ਭੀ ਗਿੜ ਪੜੇ।। ਭਲਾ ਜੇ ਬੀਤ ਗਈ ਤਿਸ ਕੀ ਕਿਆ ਚਿਤਵਨਾ ਕਰੀਐ।। ਗਿਆਨਵਾਨ ਬੀਤੀ ਕੀ ਚਿਤਵਨਾ ਨਹੀ ਕਰਤੇ।। ਜੇ ਹੋਣੀ ਹੋਈ ਸੇ ਭਲੀ।। ਹੇ ਸਿਧ ਅਬ ਚਲੀਐ ਜਹਾ ਤੁਮ ਜਾਣਾ ਹੈ।। ਤਹਾ ਤੁਮ ਜਾਵਹੁ।। ਜਹਾ ਹਮ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਹਾ ਹਮ ਜਾਤੇ ਹੈ।। ਹੇ ਰਾਮ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਮ ਚਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਦੋਨੋ ਆਕਾਸ ਮਾਰਗ ਕੋ ਉਡੇ ਜੈਸੇ ਪੰਛੀ ਉਡਤਾ ਹੈ।। ਤਬ ਪ੍ਰਸਪਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਮ ਭੀਨ 2 ਹੋ ਗਏ।। ਉਹੁ ਆਪਣੇ ਇਸਥਾਨ ਕੋ ਗਇਆ।। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਕੋ ਚਲਿਆ।। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਅਸਥਾਨ ਦੇਖਤਾ ਆਵਉ ਪਰ ਮੁਝ ਕੋ ਕੋਉ ਠ ਜਾਣੈ।। ਹੇ ਰਾਮ ਜੀ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੇਰੇ ਤਾਈ ਮੈ ਕਹਾ ਹੈ ਤੂੰ ਇਸ ਕੋ ਵਿਚਾਰ।। (ਪੰਨਾ 298)

2. ਤੇਰਾ ਭਰਤਾ ਆਤਮਾ ਹੈ ।। ਅਖ ਤੂੰ ਮਿਥਿਆ ਪਦਾਰਥਹੁ ਕੀ ਅਭਨਾਖਾ
 ਕਾਰੈ ਕਉ ਕਰਤਾ ਹੈ।। ਬਕੁਲ ਕਹਣੇ ਲਾਗੀ ਜਬ ਤਕ ਦੇਹ ਹੈ ਤਬ ਨਗ ਦੇਹ ਕਾ ਸੁਭਾਵ
 ਭੀ ਨਾਨੇ ਰਹਤਾ ਹੈ।। ਜੇ ਮੇਰੇ ਤਾਈ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਭਈ ਹੈ।। ਤਉ ਇਤ੍ਰ
 ਮੂਰਖਹੁ ਕੀ ਕਿਆ ਬਾਤ ਕਹਣੀ ਹੈ।। ਤਬ ਰਾਣੀ ਮੇਘ ਕੇ ਇਸਥਾਨਹੁ ਕਉ ਲੰਘੀ।।
 ਅਰੁ ਮਹਾਂ ਬਿਜਲੀ ਕੇ ਜਹਾਂ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ।। ਤਿਨ ਇਸਥਾਨਹੁ ਕਉ ਲੰਘੀ।। ਬਡੇ ਪ੍ਰਬਤ
 ਠਦੀਆ ਕਉ ਲੰਘੀ।। ਅਰੁ ਮੁੰਦ੍ਰਾਚਲ ਪ੍ਰਬਤ ਕੇ ਪਾਸ ਜੁ ਹੈ ਬਨ ਤਿਸ ਬਿਖੇ ਆਇ ਇਸਥਿਤ
 ਭਈ।। ਅਰੁ ਕਹਣੇ ਲਾਗੀ ਜੇ ਮੇਰਾ ਭਰਤਾ ਕਹਾਂ ਹੈ।। ਸਮਾਧ ਬਿਖੇ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਕਰਿ
 ਦੇਖਿਆ ਜੇ ਅਮਕੇ ਇਸਥਾਨ ਮੈ ਬੰਠਾ ਹੈ ਅਰੁ ਮਹਾਂ ਦੁਬਲ ਐਗ ਹੋਇ ਗਏ ਤਪ ਕਰ ਕੀ।।
 ਅਰੁ ਐਸੇ ਇਸਥਾਨ ਕਉ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਭਇਆ ਹੈ ਜਹਾਂ ਅਵਰ ਜੀਵਹੁ ਕੀ ਗਮਾਨ ਨਹੀ ।।
 ਅਰੁ ਮਹਾਂ ਬੈਤਾਲ ਕੀ ਨਿਆਈ ਰਾਤੁ ਕਉ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ ।। (ਪੰਨਾ 104)

ਮਸਨਵੀ ਭਾਖਾ

ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਰੂਮੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਮਹੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਾਧੂ ਮੌਲਵੀ ਫਾਜ਼ਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ¹ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਖਲਖ, ਫਾਰਸ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਲਬਰੂਨੀ, ਮਸਾਉਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਵ ਉਹ ਆਤਮਾਵਾਦੀ, ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਵਾਗੋਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਸੀ।²

ਐਥੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਸਮਝਣੀ ਕਈ ਵੇਰ ਕਠਨ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਐਥੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੂੜ੍ਹ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰ-ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਨੇ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਇਹੀ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਗੋਚਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਸਮਝਾਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਵੀ ਹੈ:-

" ਖੁਸ਼ਤਰਾਂ ਬਾਸ਼ੁਦ ਕਿ ਸਿਰੇ ਦਿਲਬਰਾਂ ।

ਗੁਫਤ ਆਖਦ ਦਰ ਹਦੀਸੀ ਦੇਗਰਾਂ " ।

ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਮਨੁਖ-ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਜਾਨਵਰਾਂ ਸਬੰਧੀ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹਦੀਸ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

-
- 1) ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਿ—ਮੁਨਸ਼ੀ ਮਹੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਾਧੂ ਮੌਲਵੀ ਫਾਜ਼ਲ-ਭੂਮਕਾ
 - 2) ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਇਨਫਲੂਐਂਸ ਐਨ ਹਿੰਦੀ—ਅੰਬੀਕਾ ਪਰਸਾਦਿ ਵਾਜਪਾਈ—1936

ਮਸਨਵੀ ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ
ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਕ ਤੇਜ ਸਮੀ

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਅਮਾਮ ਗੁਜ਼ਾਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਕੀਮੀਆਇ-ਸਆਦਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਹੈ, ਮੁਕੱਮਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਬਲਫਜ਼ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਝਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 1673-74 ਈਸਵੀ ਵਿਚ "ਮੁਕਸ਼ਫਾਤੇ ਰਿਜ਼ਵੀ" ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਮੀਰ ਮੁਹਮਦ ਲਾਹੌਰੀ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦ ਸੀ। ਭਾਈ ਐਡਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮੰਗੂ, ਸ਼ਾਹਦਰੇ, ਭਾਈ ਐਡਣ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੇ ਮਸਨਵੀ ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਖਾ ਰੂਪ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਂਵ, ਇਹ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਵਾਲੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਜਿਤਨਾ ਸਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਜੋ ਇਕੋ ਇਕ ਨਕਲ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 2916 ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਹਥ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। "ਮਸਨਵੀ" ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਇਹ ਨਕਲ 1886 ਬਿ:/1829 ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਭਾਈ ਐਡਣ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਟਿਕਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ 1791 ਤੋਂ 1811 ਬਿ:/1734 ਤੋਂ 1754 ਈ: ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਹਾਰੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਪੂਰਬਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਮਾਲ, ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗਾੜੂ, ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਥਾਕਾਰ ਤਾਂ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਹਾਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਂਵ ਹੋ ਇਹ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ

ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਹੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਗੱਲ, ਇਹ ਇਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੰਗੂ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ, ਬੋਲੀ

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਾਕ ਵਰਤਦਾ ਹੈ— "ਹੇ ਪਰੀਤਵਾਨਹੁ ਇਹ ਪਰਸੰਗ ਸੁਨਹੁ। ਇਹੁ ਅਰਥ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਤੁਮਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾ ਹੈ। ਅਰ ਜੋ ਅਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾ ਖੋਜੁ ਪਾਈਐ। ਤਖ ਦੇਨਹੁ ਲੋਕਹੁ ਕਾ ਫਲੁ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਕਉ ਰਿਦੇ ਦੇ ਕੇ ਸੁਣਹੁ ਸੋ ਸੁਣੁ।।"

ਲੇਖਕ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵੁਕਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ 2 ਕਲਮ ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤ੍ਰ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਚੰਗਾ ਸਿਆਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਖੜੀ ਗੌਰਵਮਈ ਦੇਣ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਕਥਾਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਧੀਨ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੋਂ ਵਧੀਕ ਨਮਕਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ " ਪਰਸੰਗ ਹਟਵਾਣੀਏ ਕੀ ਤੂਤੀ ਕਾ ਜੁ ਹਟਵਾਣੀਆ ਕਾ ਤੇਲੁ ਵੀਟਿ ਦੀਆ ਬਾ", "ਪਰਸੰਗ ਸਹੂਦ ਕੇ ਖਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾ", "ਅਥਿ ਬਿਰਤਾਤੁ ਦੇਖਣਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਕਾ ਨੈਲੀ ਕਉ ਬੀਚਿ ਚੰਗਲ ਕੇ" ਆਦਿ ।

ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁਜੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖੁਸਾਲਹੁ, ਬਦਿਹਾਲਹੁ, ਖਰੀਦਾਰ, ਗੁਲਹੁ, ਖੁਲਬੁਲੋਂ।

ਮਸਨਵੀ ਭਾਖਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

" ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਅਬ ਮਸਨਵੀ ਭਾਖਾ ਲਿਖਯਤੇ। ਸੁਨ ਝੰਸੀ ਸੋ ਜੋ ਕਿਆ ਕਥਾ ਕਹਤੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਵਿਛੋੜੇ ਕੇ ਦੁਖ ਦਾ ਵਖਿਆਣ ਕਹਤੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਕਹਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜਬ ਕਾ ਬਨਿ ਸਿਉ ਕਾਟਿਆ ਹੈ। ਅਰੁ ਮੁਝਿ ਕਉ ਜੁਦਾ ਕੀਆ ਹੈ। ਤਬ ਤੇ ਹਮਾਰੀ ਪੁਕਾਰਿ ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਇਸਤ੍ਰੀਆ ਅਰੁ ਪੁਰਖ ਰੁਦਨ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਵਹੁ ਛਾਤੀ ਚਾਹਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਛੋੜੇ ਕੇ ਦਰਦ ਸੋ ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੋਈ ਹੋਵੈ। ਸੋ ਦਰਦ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਮੈਂ ਵਖਿਆਣੁ ਕਰਉ। ਜੋ ਕੋਈ ਆਦਿ ਅਪੁਣੇ ਮੂਲ ਹੀ ਤੇ ਵਿਛੋੜਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਅਵਸ ਮੇਨੇ ਕਾ ਸਮਾ ਹੀ ਢੁਢਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਮੈਂ ਭੀ ਹਰ ਪੰਗਤਹੁ ਵਿਖੇ ਅਰੁ ਉਨਹੁ ਆਗੈ ਰੁਦਨ ਕਰਨੈ ਹਾਰੀ ਹੂਗੀ ਹੈ।। . . . " ਅੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- ਅਪਣੇ ਉਪਰ ਕਰੋਧ ਕਰਤ ਭਇਆ ਬਾ। ਸੋ ਤੈਸੇ ਤੂੰ ਭੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਪਣੇ ਕੂਏ ਕੀ ਡੁਘਿਆਈ ਵਿਖੇ ਪਹੁਚੇਗਾ ।। ਤਬ ਪਰਤਖ ਜਾਣਕਿਯਾ ਅਪਣ ਕੀਤੇ ਕਾ ਫਲੁ ਤੂੰ।। 32।। 80।। ੧।। ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਸਨਵੀ ਭਾਖਾ ਸਮਾਪਤੀ ।।

ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ " ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਵੇ " ਜਾਂ, " ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਵੇ "। ਪਿਛਲੇ ਅਰਥ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਵੀ ਰਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੜੇ ਉਹਲੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮੀ ਭਾਗ ਜਾਂ ਰਹੱਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਵੇਦੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 170 ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਰੱਖ ਰੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੇ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ—ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਦਲੀਲ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਸੁਨੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਦਲੀਲ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗ ਦੀ ਦਲੀਲ ਖਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਚੱਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ-ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਸੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਹਨ:-

ਸਤਿ ਕੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਕਿਸ ਦੀ ਸੱਚਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਭ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਵਿਚ ਅਖੀਰ ਤੇ ਨੀਣ ਹੋਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ? ਉਹ ਕੀਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਬ੍ਰਹਮ ਕੀਹ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਕੀਹ ਹੈ?

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ 1712/1655 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ

1)

2) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲੋਸਫੀ—ਦਾਸ ਕੁਪਤਾ, ਵਾਲੀਅਮ ਫਸਟ, ਪੰਨਾ 28

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸੰਮਤ 1775 ਬਿ:/1719 ਈਸਵੀ ਨੂੰ " ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ" ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਮਨੀ ਭਾਖਾ(ਫ਼ਾਰਸੀ), ਤੋਂ ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਅਖਵੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਏ "ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ" ਵੀਚ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਇਹਨਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਕਿਰ ਵੇਦ 3 ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਜੁਜਰਵੇਦ 12 ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਸਾਮ ਵੇਦ 1 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵੇਦ ਵੇਦ 34 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚੂਨਾ ਦੇਖੋ:-

ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿ ਸਾਬ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਬੁਧ ਅਰ ਤਪਸਿਆ ਅਪਨੀ ਕੇ ਸਿਖਤ ਅੰਨ ਉਤਪਤਿ ਕਰਤ ਭਾਖਾ।। ਤਾਂ ਕੇ ਮਧਿ ਏਕ ਅੰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਧਾਰੀਉ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਿ ਕੀਆ।। ਅਰ ਦੇ ਅੰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵਤਿਉ ਕੇ ਅਰ ਤੋਨ ਅੰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਪਨੇ ਅਰ ਏਕ ਅੰਨ ਵਾਸਤੇ ਚਤੁਰਧਾਦੇ ਕੇ।। ਸੇ ਸੰਪੂਰਨ ਚਤੁਰਧਾਦ ਵਾ ਏਕ ਕੀ ਭਾਰ ਅਪਨੇ ਸੇ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਹੋਤ ਹੈ।। ਅਰ ਯਹਿ ਸੰਪੂਰਨ ਅੰਨ ਤ ਭਾਪ ਸਦਾ ਭਖਣ ਹੋਤ ਹੈ।। ਤਉ ਹੂੰ ਨਹੀ ਹੋਤਾ।। ਸਦੇ ਵਸੇਖ ਰਕਤ ਹੈ।। ਪ੍ਰਸਤ।। ਚਾਰਨ ਯਾ ਕਾ ਕੀਆ ਹੈ।। ਅਰ ਜੇ ਕੇਉ ਨਨ ਹੋਨੇ ਅੰਨ ਕੇ ਕਾ ਭੇਦ ਸਮਝੈ।। ਉਤਮ ਭਾਂਤ ਸੇ ਅੰਨ ਵਾਂ ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋ।। ਅਰ ਦੇਵਤਿਉ ਕੀ ਪੰਕਤ ਸੇ ਏਕ ਹੋ।। ਅਰ ਅੰਬ੍ਰਿਤ ਕੇਸ ਕੋ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਤ ਹੈ।। ਉਤ੍ਰ।। ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਸਾਬਿ ਬਨ ਬੁਧ ਕੇ ਅਰ ਤਪਸਿਆ ਕੇ ਸਿਖਤ ਅੰਨ ਕੋ ਉਤਪਤਿ ਕੀਆ ਥਾ।। ਉਤ ਅਪਤ ਅੰਨ ਸੇ ਏਕ ਕੋ ਵਾਸਤੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਾਈਉ ਕੇ ਉਤਪਤਿ ਕੀਆ।। ਜਾਂ ਕੋ ਸੰਪੂਰਨ ਬੁਧਿਯਾਵੰਤ ਭਖਣ ਕਰਤ ਹੈ।। ਜੇ ਕੇਉ ਯਾ ਅੰਨ ਕੋ ਭਖਣ ਕੇਵਲ ਅਪਨਾ ਹੀ ਜਾਨ ਤਰਿ ਅਰ ਅਵਰ ਤੋ ਨ ਦੇ ਕਰਿ ਭਖਣ ਕਰੇ ਵਹਿ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੋਤ ਹੈ।। ਯਾ ਤੇ ਜੁ ਵਹਿ ਅੰਨ ਸਰਬ ਕਾ ਹੈ।। ਅਰ ਯਾਨੇ ਭਖਣ ਅਪਨਾ ਹੀ ਜਾਨਾ ਹੈ".....

(ਪੰਨਾ 75)

-
- 1) ਰਿਸ਼ਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਕ੍ਰਿਤ ਡਾ:ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 51 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 1358 ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਫੈਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਯਾਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਪਣਾ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੋ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰਹੂ ਗੀਤਾਂ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਗੁਰੂ ਵਿਅੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨਈਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਫਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ " ਮਹਾਤਮ " ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਬਚਨ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਤੇ ਮਿਆਰ ਦੇਨਾ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗੰਠ-ਜਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ 2 ਹੀ ਗੁਆਂਢੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵੀ ਬੋਲੀਆਂ—ਬੰਜੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਉਂ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨਈਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਅਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਜੋਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਖਰੁ-ਭਾਂਤੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਲਿਆਉਣ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਖਣਤਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਨਰੋਈਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਚਲਾਣ ਅਤੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ, ਦੇਸ ਬਦੇਸ ਤੋਂ ਅਮੁੱਲ ਮੋਤੀ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਗ ਨੈਣ ਵੱਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ।

ਨਵੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਭਾਵੇਂ ਸਾਮਿਅਕ ਉੱਪਰਬਲੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ 1947 ਦੀ ਦੇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਲੰਬੇ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਟਾਕੜੇ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ—ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਸੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਮਿਅਕ ਜੀਵਨ-ਲੋੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਮੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬ੍ਰਜੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ।

ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਜਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਲਾਈ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ 2 ਪ੍ਰਥਾਏ ਤੇ ਜਿਸ 2 ਸਮੇਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੌਲੀ 2 ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ। ਸੋ, ਹੋਰਨਾਂ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਠੋਸ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਰ ਵਸਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ।

ਇਹ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਹਰ ਜਾਇਜ਼ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਬੀਤਣੀ ਹੈ ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ, ~~ਸੁਭਾ~~ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਟੱਲ ਮਰਜ਼ੀ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲਾਇਆ ਜਾਂ ਵਸੀਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਾਘ ਤੋਂ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ।

ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਰਚਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪੈਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ, ਰਾਧਾ ਵਲਭੀਆ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਯੂਵ ਵਾਸ ਦੀ ਰਚਿਤ " ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਾਰ ਮਾਲਾ " ਖ਼ੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ 1652-63 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਉਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ " ਗੰਜੇ-ਸਆਦਤ" ਲਿਖੀ। ਹਿਸਾਰ ਨਿਵਾਸੀ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਖ਼ਾਹਮਣ ਨੇ 1674-75 ਈ: ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਉਤੇ "ਦਮਿਸ਼ਕੀ ਖਿਆਲ" ਰਚੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਾਕਿਰ ਮੁਹੱਮਦ ਪਿਸ਼ਾਗੀ ਕਾਦਰੀ ਨੇ 1705-1706 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਉਤੇ " ਚੁਰਸ਼ੇ ਇਰਫ਼ਾਨ" ਨਾਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਰਚੀ । ਸੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ "ਸੰਗ੍ਰਹ ਸਾਰ", "ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ" ਤੇ "ਅਹਦਨਾਮਾ" ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ-ਅਹਦਨਾਮਾ ਵਿਚ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। "ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ" ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਕਬੀਰ, ਅਸਟਾਵਕਰ ਜੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ਼ਮਸ਼ੁ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ, ਦਾਵਾਨ ਹਾਫ਼ਜ਼, ਫਕੀਰ ਸਾਹਾ ਬਕਾਹ, ਹਾਫ਼ਰ ਜੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। "ਅਹਦਨਾਮਾ" ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ—ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ, ਸਮਸਓਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼, ਅਬੂ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਨੰਸਾਪੁਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਢੇ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੋ, ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਜ਼ਿਠਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਿਆ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀਮਤ, ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਫ਼ ਗੁਆਫ਼ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿਕਮਤ, ਅਸਪਨਾਮੇ, ਬਾਜਨਾਮੇ, ਸਾਲਿਹੋਤਰੀ, ਕਾਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ, ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਆਦਿ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਕ ਸਾਰ, ਕਾਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ, "ਪੋਥੀ ਸਲਹੋਤਰ ਕੀ" ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰ, ਸਾਖੀ ਚਰਪਟ ਨਾਬ ਠਾਲ ਹੋਈ, ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਸੋ ਇਉਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਾਂਗ ਇਹ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹੀ ਸੱਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਚੰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਲੋੜਾਂ, ਭੁੱਖਾਂ ਤੇ ਅਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਆਇਆ
ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਨਾਸ:

ਉਪਰੋਕਤ ਨਵੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ
ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕਈ
ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਨਾਸ ਆਇਆ ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ: ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ
ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ
ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਤੇ ਮਿਆਰ ਦੇਣਾ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀ
ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਗੌਰਵ-ਜਨਕ ਪਿਰਤ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ
ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੀਆਂ
ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨਕਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਾਂ
ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਨਵੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਆ
ਸਕੀ—ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਪਾ ਕੇ
ਲਿਖ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ— ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਸਾਲੇ ਦਾ
ਬਹੁਤਾ ਆਧਾਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਹੀ
ਖਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ, ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੈਖਕ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੂਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ੁ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਨਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ, ਕੋਈ
ਬਾਕਾਇਦਗੀ, ਯਥਾਰਥਕਤਾ, ਸੰਭਵ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਆ
ਸਕਿਆ ।

ਇਵੇਂ ਹੀ, ਜਿਵੇਂ, ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ
ਵਰਣਨ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ
ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਛੁਹਾਂ, ਘਟਨਾ ਸਬੰਧੀ ਸੁਝਾਊ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ

ਸੰਕੇਤ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਿਆਠਣ ਸਬੰਧੀ ਕਲਾਮਈ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਲੋਕੀਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਬਦਾ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਤੇ ਸੁਖੇਧ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ; ਇਹ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਔਖਾ ਸਾਹਮਣੇ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਦਿਖਾ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਖਲਿਹਾਰਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮੱਥਾ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਹਜ਼ੂਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਪਰਚੀ ਅਥਵਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜੀਵਨੀ ਅਥਵਾ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਠਾਇਕ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਠੀਨ ਸੁਰਧਾਣੂ ਤੇ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਸੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਹਤ-ਉਲ-ਅਰਵਾਹ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ 1684-85 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸ਼ੇਖ ਅਜੀਜ਼ੁਲਾ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਨੇ ਸਫ਼ੀਨਤ-ਅਲ-ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਸਕਾਨਤ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ਦੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਰਚੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੈਲਿਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਖੇਸ਼ਕ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀਮਤ, ਬਿੰਤ, ਵਾਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਬੰਧਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਵੀ ਖਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਭ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਭਾਤ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨਯਥਾਰਥ

ਤੇ ਉਪਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਅੰਸ਼ ਨਿਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੱਧਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਾਰਥ ਭਾਰ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ।

ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਕਾਇਦਗੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ — ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਉੱਘੀਆਂ 2 ਹੀ ਕੇਵਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ—ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਨੂਆ ਜੀ, ਪੂਰਬ ਭਗਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ, ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਦੁਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਰਨ, ਅਨੈਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੇਖਣ/ਆਦਿ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੂਲ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਹੋਕ ਪਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਕ ਵਾਧੂ ਜਿਹੀ ਭਰਤੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ/ਆਦਤਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਭਾਵ ਤੇ ਅਨੁਭਾਵ, ਗਲ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਇਕ ਸਮੁੱਚਾ ਚਿਤਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਕੇਵਲ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ (ਭਰਪੂਰ) ਵਿਚ ਉਘਾੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬੇਸ਼ਕ ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਕ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜੇ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਜੇ ਇਵੇਂ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਕਠਈਆ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਨਰੋਈਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਲਾਘਾ ਯੋਗ ਯਤਨ ਹੈ ।

ਸਾਖੀਆਂ : ਸਾਖੀਆਂ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬੋਝੀਆਂ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਗਿਣਤਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਹਾ ਇਹ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਸੀ ਉੱਥੇ ਇਹ ਕਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ "ਸਾਖੀ" ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਸੀ।

ਕੇਵਲ ਗਿਣਤਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾ ਹੋਰ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਫਿਰ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਤੋਂ ਖਾਹਰਲੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧਾਂ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ, ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ " ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ" ਵਿਚ 12 ਸਾਖੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਅਤੇ 38 ਸਾਖੀਆਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਚੀ ਗਈ, ਵਿਚ 313 ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ 153 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਵਿਚ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਥਿਤ, ਵਾਰ ਅਥਵਾ ਤਾਰੀਖਾਂ, ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਖਰੁਤ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ——"ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਕੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹੁ ਸੀ ਉਸ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ

ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਿਉ ਪੁਛਿਆ "। ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਹੂ ਗੀਤ ਅਥਵਾ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਤੀਹਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟਹਿਲ ਕਰਨੀ, ਚੌਤੀਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਅਠਦੀਜਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਤੀਸਰੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੇ "ਠਾਰਾਇਣ" ਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਨਈਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਮਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਅੱਕੜ ਪੈਣ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖਣੀ ਆਦਿ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਸਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਂ ਕੋਈ ਧਾਰਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ, ਤੀਜੀ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਖਿਆ, ਚੌਤੀਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਦੇ ਧਾਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਅਤੇ ਉਨਤਾਲੀਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਸੋ ਇਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਕ ਮੰਤਵ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਗ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਪਾਤਰ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਅਪ੍ਰੋੜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਸੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਹੀ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਅਥਵਾ ਪੁਰਾਤਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ; ਇਹ ਉਹ ਨੀਹਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਉਤੇ ਅਜੋਕੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ।

ਬਚਨ ਜਾਂ ਸੁਖਨ:

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਚਨ ਜਾਂ ਸੁਖਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬਚਨ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ

ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਚਨ ਅਥਵਾ ਸੁਖਨ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਜਿਵੇਂ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਦੋ ਸੁਖਨ, ਬੇਦਿਲ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਨਿਕਾਤੇ ਬੇਦਿਲ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੁਖਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਸੁਖਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੇ, ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹਨ। "ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ" ਵੀ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਹ ਸਬੰਧੀ ਸੁਖਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ: ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਨਕ ਹੈ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰਚਨ ਦੀ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਲਗ ਭਗ ਅਭਾਵ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਸਥਾਰਕ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰ ਗਿਣਤਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਥੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ—ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ, ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕਾਂ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿਵੇਂ ਕੋਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿਕ ਵੀ ਇਸੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ "ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ" ਗੋਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਟੀ-ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਲਗ ਭਗ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਉਥੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਦੀ ਗੀਤੀ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਈ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਥੱਲੇ ਮਿਲਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ

ਜੀ ਦੀ, ਆਸਾਵਰੀਆਂ, ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ, ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ
 ਕੇ, ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਔਠਣ ਜੀ, ਵਜਖੁਲ ਅਰਜ਼ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
 ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੰਖ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ,
 ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, " ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ
 ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ॥ ਜੇ ਗੋਸ਼ਟ ਜਨਮ ਸਾਖੀ..... ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ
 ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ..... " । ਜੇ ਇਵੇਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ
 ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਰਤਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ
 ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ । ਇਹੀ ਯੁਕਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ, ਸ਼ਬਦਾ ਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ
 ਵਿਚ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ । " ਆਸਾਵਰੀਆਂ " ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ
 ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੰਖ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ —
 ਪ੍ਰਸ਼ਨ " ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਕਿਸ ਜੁਗਤਿ ਜਾਨੀਐ " । ਉਤਰ—" ਸਰਬ
 ਬਿਆਪੀ ਕਉ ਸਰਬ ਬਿਆਪੀ ਜਾਣਨਾ ਸੇ ਜਾਣਨਾ ਗੁਰਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ "।
 ਆਦਿ ਆਦਿ ।

ਟੀਕੇ:

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਵਿਕਾਸ
 ਆਇਆ। ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਿਹਰਖਾਨੀ ਸਾਹਿਤ
 ਨਾਲ ਪੈਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ
 ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ , ਜਿਵੇਂ ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ, ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਟੀਕਾ
 ਸਿੰਘ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਟੀਕਾ ਪੱਟੀ, ਟੀਕਾ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਆਦਿ; ਪੁਰਾਤਨ ਸਠਾਤਨੀ ਧਾਰਮਕ
 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ—ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ, ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਤੇ
 ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕੇ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ
 ਤੇ ਟੀਕਾ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਆਦਿਕ ਵੀ ਰਚੇ ਗਏ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਚੇ ਗਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਟੀਕੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ
 ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਮਿਹਰਖਾਨ ਤੇ ਹਰਿ
 ਜੀ ਸਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਮਹਾਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿਆਨ
 ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਿਸ 2 ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਅਥਵਾ ਟੀਕਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਪਰਿਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ।

ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰ ਸਤਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸੁਗਮਤਾ ਤੇ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੁੱਜੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਕ ਵਿਆਖਿਆ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਰਚੇ ਗਏ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। (ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ।) ।

ਫਿਰ , ਗਿਆਨੀ ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਤੁੱਕ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਠਵੀਂ ਟੀਕਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ 19ਵੀਂ, 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਈ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ।

ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ । ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਂ " ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ " ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਮਾਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਸਾਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦਾ ਟੀਕਾ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਾਏ ਹੋਏ

ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਆ ਸਕੀ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਟੀਕੇ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਬਣ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੋ ਇਵੇਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵੱਜੋਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਲਿਆਣ ਵੱਜੋਂ, ਨਵੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਚਲਾਣ ਵੱਜੋਂ ਅਤੇ ਟੀਕਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਜੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਟੀਕਾ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ, ਭਾਵ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਗੇਰੇ ਨੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ:

ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਖੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਫਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਸਦਕਾ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਖਲਵਾਨ ਨਹਿਰ ਚਲ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘੋਲ ਮੇਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦਾਰਾ ਸ਼ੁਕੋਹ ਨੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਯੋਗ ਵੈਸ਼ਨਵ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ, ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਬਦਾਉਨੀ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ, ਕਿਸ਼ਨਚੰਦ ਤੇ ਅਖੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ ਦਾ, ਹਾਜੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਅਬਰਵ ਵੇਦ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ 1672 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੰਤਾਲ ਪਚੀਸੀ ਦਾ ਖਦੀ-ਉਲ-ਉਕੂਲ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰੋਸ਼ਨ ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਪਰੀਜਾਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਵੀ ਹੋਣਾ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

ਸੋ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਭਿੰਨ 2 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਗਵਤ ਮਹਾ ਪੁਰਾਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਯੋਗ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ

ਸੱਚੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ—ਵਿਵੇਕ ਸਿੰਧੂ ਅਤੇ ਬਦੇਸੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ (ਪਾਰਸ ਭਾਗ), ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਕੁਝ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕੋਕ ਸਾਰ, ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ।

ਇਹ ਕਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿੱਧੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿਕ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੇਵਲ ਆਕਾਰ ਤੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੱਚੇ ਮਿਆਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾਸ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਉਤਮ ਅਨੁਵਾਦ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ (ਵਿਵੇਕ ਸਿੰਧੂ—ਮਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰ੍ਹਿਥ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਮੁਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਸਥਾਰਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਮਸਾਲਾ ਛੱਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਘਰੇਲੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਦੇਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਉਂ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰ੍ਹਿਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਕ ਤਕ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਧੀ, ਸਾਦੀ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ—ਜੋ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਆਏ ਸੋਗੇਂ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ, ਨਵੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਸਨਵੀ, ਸਿਆਸਤ ਬਤੀਸੀ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਅਨੁਵਾਦਕ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ) ਆਦਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ, ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਪਰੀਆਂ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਵੇਂ ਹੀ, ਮਸਨਵੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੀਮੇਰੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਅੰਸ਼—ਪਿਛੋਕੜ ਉਸਾਰੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੇਹਾਂ, ਲਟਕਾ, ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਆਦਿਕ ਆਪਣੇ ਅਪ੍ਰੋੜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ ਅਥਵਾ ਵਰਣਨ ਪੱਖ ਉਤੇ ਘੱਟ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਰਹਿਤਾਂ ਆਦਿ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ 110 ਪੰਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਈ ਤੇ 127 ਪੰਨੇ ਟੀਕਿਆਂ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਖਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਜਿਤਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਨੂੰ

ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਫਿਰ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਕ, ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ, ਥੋੜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਕੇਤਕ ਛੁਹਾਂ ਲਗਾ 2 ਕੇ ਚੁਸਤ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਣਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ—ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਿ ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਤੇ ਅਵਿਕਸਤ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ, ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ, ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ, ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਦੂਜੀ, ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵ੍ਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ— ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕਚਿਆਈ ਸੀ, ਅਪ੍ਰੋੜਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਅਵਿਕਸਤ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ, ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ। ਪਰ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਚੰਗੀ ਉੱਘੜੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ, ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੀਸੀ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ—ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ।

ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮੁੱਢ, ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਹਰਖਾਨੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਕਾਲ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਕਚਿਆਈ ਸੀ,

ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸੀ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਮਈਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਗੋਠਤਾ ਸੀ, ਸਰਲਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਰਬੋਧਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ। ਸਗੋਂ, ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ

" ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ "। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਵਹਾਉ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸੱਭ ਟੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। " ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ " ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਦੇ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਰੀਭੀਰ ਤੇ ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਠਈਆ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਠਈਆ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੁਹਣੀ ਤਾਰਕਿਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਢੁਕਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਦਲੀਲ-ਮੁਕਤ, ਤਾਰਕਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਮਈ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ " ਅਹਦਨਾਮਾ " ਹੈ।

ਉੱਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਧੂਆਂ, ਸੀਤਾਂ, ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ, ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਨਾਭਾ ਜੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰੋਖਜਾਂ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼ ਆਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ—ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਲੋੜੋਂ ਵਧੀਕ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਦੁਹਰਾਓ ਹੈ। ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਿਖਤ

ਵਿਚ ਕੇਵਾਪਣ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕਈ ਵੇਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧਨ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਵਿਚ—ਹੈ ਪਰੀਤਵਾਨਾ ਨਹੁ ਇਹੁ ਪ੍ਰਸੰਗੁ ਸੁਨਹੁ ।। ਇਹੁ ਅਰਥ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਤੁਮਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾ ਹੈ —; ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ— " ਤਾਂ ਤੇ ਹੇ ਭਾਈ ਆਸਾ ਜਾਣ ਤੂੰ ਜਬ ਛੂੰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਕਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ—"

ਇਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣੀ, ਅਖੀਰ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਤਾਤਪਰਜ ਦੇਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ —ਇਹ ਵੀ ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ ।

ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਰਕਾਂ, ਸਬੰਧਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੌਲੀ 2 ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਗਈ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘੱਟਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਦੀ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ, ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਕ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਗੁਰੂ ਤੁਸਾਡੀ ਰਖਗੁ) ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। (ਜੇ ਸਿੱਖ ਪੁਤ੍ਰ ਦਰਸਨਿ ਆਵੈਗਾ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਹੋਗੁ) ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਝੁਕਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ (1713-23 ਈ:) ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਵਿਭਕਤੀਆਂ/ਵਰਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰਸਰਗ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਲ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰਸਰਗ ਦੋਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਉਪਜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ, ਆਸਾਵਰੀਆਂ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ, ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਕੇ, ਬਚਨ ਸਾਈਂ

ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਅਹਦਨਾਮਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਜੇਗਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ "ਸਾਦਗੀ" ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਅਨਲੋੜੀਂਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵੇਰ ਧੁੰਧਲੇ, ਰਹਸਮਈ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਲਈ ਖਾਹਰ ਮੁਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਤੁਲਨਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਖੂਬੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਕਾਂ, ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨਿਆਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਜਵਲਤ (illuminate) ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਖੇ ਚਾਖੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤਮਈ ਰੂਪਕ—(1) ਸੰਗਤ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਹੈ, (2) ਸੰਗਤ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਝਾਊ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਖਾਤਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ 2 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਹਦਨਾਮਾ ਵਿਚ ਅਤਿ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਾਹਰਮੁਖੀ ਤੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਇਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਚਰਚਾ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਾਂ)।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ, ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ " ਵਾਕ " ਔਜ ਵਾਂਗ ਹਾਲੇ ਇਕ ਨਿਖੜਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਕਲੇ ਅੰਗ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਹਾਲੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗ ਹਾਲੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਮਿਲੇ ਜਿਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਭਾਵ ਜਾਂ ਗਲ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੱਲਾਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਇਕਾਈ ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਵਾਕ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਹਾਲੇ ਠੁੱਕ ਨਾਂ ਖੱਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਥਿੜਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤਕ ਇਸ ਵਿਚ ਹੌਲੀ 2 ਕੁਝ ਵਿਕਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਉਂ 2 ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਆਕਾਰ, ਵਿਸ਼ੇ, ਵੰਨਗੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ— ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਠ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਖੁਹਮ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਕ ਕੁਝ ਥੋੜੇ 2 ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਬਣਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ—ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਵਾਕ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਖੁਹਮ ਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ, ਅਹਦਨਾਮਾ, ਆਜਾਵਰੀਆਂ, ਵਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੇ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਕ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਠ, ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਕ ਕਾਫ਼ੀ ਤੋੜ 2 ਕੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ— ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਗਲ ਨੂੰ ਤੋੜ 2 ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਵਿਆਕਰਣਕ ਠੁੱਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ/ਕਾਰਨ ਹਾਲੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਵਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਉਤੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ।

ਫਿਰ, ਕਈ ਥਾਈਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੈ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਢੁੱਕਵੇਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਂਦ ਅਨੁਕਰਣਕ ਤੇ ਭਾਵ ਅਨੁਕਰਣਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ

ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਬਰੈਰ ਰਹਿ ਗੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ।

ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਜਾਣ ਲਈ ਕਈ ਵੇਰ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਵੀ ਔਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਮਨੋਰਥ ਗੁਰੂ ਪੂਰੇ ਕਰੇਗਾ)

ਬਿਸ਼ਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ ਕੁਝ ਦਾ ਕੁਝ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮਹਣੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸਵਾਏ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਫੁਲ ਸਟੈਂਪ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਸ਼ਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੁਰਾਤਨ/ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋ ਡੰਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਜੇ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨ 2 ਚਾਰ 2 ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਵਾਕ ਦੇ ਗੇ ਵੱਖ 2 ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਾਮਾ, ਬਿੰਦੀ ਕਾਮਾ, ਪੂਰਨ ਬਿਸਰਾਮ ਆਦਿ ਸਭਨਾ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਏਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਮਾ, ਬਿੰਦੀ ਕਾਮਾ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਈ ।

ਬੋਲੀ :

ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਇਕੋ ਵਾਰਸੀ ਤੇ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਦੂਜੀ ਹਿੰਦਵੀ/ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਆਦਿ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦਵੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਹ ਸਾਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਗਸੀ ਤੇ ਇੱਥੇ ਸਤ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ — ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਤਕ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਅਜੋਕੀ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ

ਹੋਈਆਂ । ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਜਿਵੇਂ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਧੂਕੜੀ ਜਾਂ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਮਧ ਕਾਲ ਦੇ ਰਮਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਢਰੇ, ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨ 2 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਆ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ।

ਸ਼ੌਰਸ਼ੈਣੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ—ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ। ਸੂਰਦਾਸ, ਨੰਦ ਦਾਸ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਦਾਸ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ, ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਚਮਕਾਇਆ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਖਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦਮਾਕੂ ਉੱਤੇ ਛਾ ਗਈ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਰਾਜ ਆਸਰਾ, ਧਰਮ ਆਸਰਾ ਤੇ ਜਨ-ਆਸਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਮੱਧੁਰਤਾ ਨੇ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਿਆ, ਸਗੋਂ ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਖਾਨ ਖਾਨਾ, ਰਸ ਖਾਨਿ, ਆਲਮ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਣ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਯੇ ਰਚੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਤੇਗੁ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਖੇਅੰਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸੰਤੀ ਹੇਠ ਚੱਲੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਣ ਤੇ ਬੁੱਜੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਣ ਵੱਲ ਹੀ ਝੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

-
- 1) "ਉੱਤੋਂ ਭਾਰਤ, ਅਰਥਾਤ, ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਬ੍ਰਜ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਮੱਧ ਪੰਜਾਬ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਬਠਾਰਸ, ਪਰਯਾਗ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਮਾਲਵਾ, ਵਿਦਰਭ, ਮਹਾ ਕੋਂਸ਼ਲ ਆਦਿ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਕਵੀਆਂ ਆਦਿ, ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਇਹ ਕਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂ ਸੀਤ, ਭਗਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਭਾਖਾ ਨੂੰ ਸੀਤ ਭਾਖਾ ਅਥਵਾ ਸਾਧਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਧ ਪੂਰਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦਵੀ ਆਖ ਸਕੀਦਾ ਹੈ " ।
(ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961, ਪੰਨਾ 212)

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਉੱਣਤਾਈਆਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਕੇ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲ ਝੁਕਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੌਖਾ ਭਾਗ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋ ਵੀ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫਿਰ, ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਰਸਮਾਂ, ਗੀਤਾਂ, ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ, ਖੁਰਾਕ, ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਪਜ ਰਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪ੍ਰਭਾਵ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੋ, ਉਪਰੋਕਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਧਾਰਾ ਵਾਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ।

1. ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਰਾ ।
2. ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ।
3. ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਲੱਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ।

ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਖ਼ਾਤਰ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਮ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਪਯੋਗੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ-ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬੁੱਝੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤਦੇ। ਜਿਵੇਂ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ, ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਜਬੁਲ ਅਰਜ਼, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ—ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਅੰਗ ਫੁਰਨੇ ਕੇ ਫਲ, ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਿਆਨ ਰਚਨਾਵਲੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲਗ ਭਗ ਸਭ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਬੋੜਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਤਨਾ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਛਮੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੰਗਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਤਾਂ ਚਨਿਓਟ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਦੂਜਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਦੇਸ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਠਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ, ਖ਼ੁਹਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਹਦਨਾਮਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਉਂਵ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਚੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਧਾਰਾ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੱਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂੜੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਪੈਰਾਣਿਕ ਅਨੁਵਾਦਾਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰ, ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵੇਲੇ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਿਹੀ ਚਲ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾ ਅਥਵਾ ਸਾਖੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਆਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਲੇ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਇਹ ਕਾਲ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵਨ ਅਥਵਾ ਘਟਨਾ ਵਰਣਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਰੂੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੱਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੂੜੀਗਤ ਲੋੜ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਪੈਰਾਣਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ

ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਵਿਚਾਰ ਅਥਵਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ — ਉਹ ਆਪ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਕੋਕ ਸਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਕੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੁੱਜੀ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ—ਕ੍ਰਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ, ਆਸਾਵਰੀਆ, ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ, ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤੀਜੀ ਧਾਰਾ ਖੁੱਜੀ ਲੱਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਉਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖੁੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਤੱਕਿਆਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ । ਪਰ ਜੁਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਹੁਦਾਰੀ ਲਈ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਖੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ ।

ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੋ :-

" ਹੇ ਰਾਮ ਜੀ ਜਬ ਮਨ ਅਪਨੇ ਬਸਿ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤਬ ਆਤਮਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ ।। ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਇਸਥਿਤ ਹੋਤੇ ਹੈ ।। ਤੁਥ ਆਤਮ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ ।। ਅਰੁ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕੇ ਜਲਵਤ ਹੈ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ।। ਜਬ ਬਾਸਨਾ ਨਿਵਾਰਨ ਹੋਤੀ ਹੈ ।। ਤਬ ਆਤਮਪਦ ਬਿਖੇ ਇਸਥਿਤ ਹੋਤੀ ਹੈ ।। ਜੈਸੇ ਮੇਘ ਜਲ ਕਰਿ ਸੰਜੁਗਤਿ

ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਤਬ ਗਰਜਤੇ ਹੈਂ ।। ਅਰੁ ਬਰਖਾ ਭੀ ਕਰਤੇ ਹੈ ।। ਅਰੁ ਜਬ ਵਰਖਾ
 ਕਰਿ ਰਹਿਤੇ ਹੈਂ ਤਬ ਸਾਂਤ ਹੋਇ ਜਾਤੇ ਹੈ ।। ਤੈਸੇ ਜਬ ਵਾਸਨਾ ਖੈ ਹੋਵੈਗੀ
 ਤਬ ਚਿਤ ਸਾਂਤ ਹੋਇ ਜਾਵੈਗਾ ।। ਜੈਸੇ ਸਰਦ ਕਾਲ ਕਾ ਸਮਾ ਜਬ ਆਵਤਾ ਹੈ
 ਤਬ ਬਦਲ ਅਰੁ ਕੁਹੀੜ ਨਿਵਰਤ ਹੋਇ ਜਾਤੇ ਹੈ ।। ਅਰੁ ਸੁਧ ਨਿਰਮਲ ਅਕਾਸ
 ਹੀ ਰਹਿਤਾ ਹੈ ।। ਤੈਸੇ ਵਾਸਨਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਅਰੁ ਕੁਹੀੜ ਕੇ ਨਿਵਰਤ ਹੂਏ ਤੇ
 ਆਤਮਾ ਸੁਧ ਕੇਵਲ ਚੇਤੰਨ ਹੀ ਭਾਸਤਾ ਹੈ ।। ਏਕ ਮਹੂਰਤਿ ਭੀ ਚਿਤ ਬਿਨਾ
 ਇਸਥਿਤ ਹੋਵੈ ।। ਤਬ ਢੇਰੇ ਤਾਈਂ ਆਤਮ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈਗਾ ।। ਜਬ ਤਕ
 ਚਿਤ ਕੀ ਵਾਸਨਾ ਛੈ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ ।। ਤਬ ਨਗ ਬਡੈ ਭਰਮ ਕਉ ਦੇਖਤਾ ਹੈ ।।
 ਹੈ ਰਾਮ ਜੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਰੁ ਆਸਤ ਹੈ । ਅਭਾਸ
 ਮਾਤ੍ਰ ਪੜਾ ਫੁਰਤਾ ਹੈ ।। ਤਿਸ ਉਪਰਿ ਏਕ ਉਪਾਖਿਆਨ ਜੁ ਆਗੇ ਹੂਆ ਹੈ ਸੇ
 ਕਹਤਾ ਹੈ ।। ਤੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰੁ ।। "

(ਪੰਨਾ 84)

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਾਲੇ
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿੰਤ ਨੁੱਕ ਨਹੀਂ ਖੱਲਾ ਸੀ। ਲੇਖਕ
 ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ, ਖੁੱਜੀ, ਖੜੀ
 ਬੋਲੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸਰਵਰੂਪਾਂ, ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ,
 ਸਬੰਧਕਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਾ, ਦਾ, ਕੀਏ,
 ਕੀਤੇ — ਖੁੱਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਨੋਂ ਰੂਪ ਹੀ ਚਲਦੇ ਸਨ ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਸਿੱਟੇ

ਸਿੱਟੇ

=====

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰਵੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ :-

- 1) ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਗੌਰਵ-ਜਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬੋਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਜੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕ ਉਪਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਆਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਦੇ ਖਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੀ ।
- 2) ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੇਣ ਸਾਧੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਥਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ । ਇਕਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ^{ਇਤਿਹਾਸ} ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ।
- 3) ਜਿੱਥੇ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਰੋਖਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਕ ਸਾਰ, ਚੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਰੰਝ, ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ, ਪੋਥੀ ਸਲੋਤਰਾਂ ਕੀ ਆਦਿ ।
- 4) ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ—ਫ਼ਾਰਸੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਬ੍ਰਜੀ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉਤੇ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਬੇਅੰਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸੋ ਸਾਧਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ । ਫਿਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਆਸਰਾ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਸਾਮਿਅਕ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ।

- 5) ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ-ਮਜ਼ਾਜੀ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਇਹ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ।
- 6) ਗੁਆਂਢੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਾਮਿਅਕ ਲੋੜਾਂ ਅਧੀਨ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ । ਜਿਵੇਂ—ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਬਚਨ ਸੁਖਨ, ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿਕ ।
- 7) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਕੀ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਸਭ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਨਿਜਾਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ।
- 8) ਜਿੱਥੇ ਪਿਛਲਾ ਕਾਲ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ।
- 9) ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥ, ਪਰਚੀਆਂ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਬਚਨ ਆਦਿ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਟੀਕੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਟੀਕੇ ਹਨ, ਸਾਖੀਆਂ ਬਚਨ ਹਨ ਤੇ ਬਚਨ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ।
- 10) ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ । ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨਾਲੋਂ ਨਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ।
- 11) ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਧੁੰਧਲਾਪਨ ਤੇ ਦੁਰਬੋਧਤਾ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਰਲਤਾ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁਬੋਧਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਓਪਰੇ ਬਣਾਓ, ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿਮੁਕਤ ਹੈ ।
- 12) ਇਹ ਕਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ,

ਅਨੁਵਾਦਾਂ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਣ-ਸੁੱਚੀ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

13.) ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਣ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਛੁੱਟ ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਮੁਸਲਮਾਣ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਪਰ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝੇ ਰਹੇ ।

14. ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘੋਲ ਮੇਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਉਤੇ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਦੇਸੀ—ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਰਮਤ, ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਵੱਦਾਂਤ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

15. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਮਾਂ ਘੋਰ ਉਪਰਬੱਲੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਅੰਦਰ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ —"ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਖਾਰਕ" — ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ।

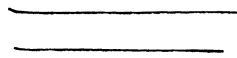
16. ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਨਾਮ, ਥਾਂ, ਸੰਨ, ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਦੇਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਵੀ ਸੀ ਉਥੇ ਵੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ । ਫਿਰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਈ ਅਨਯਥਾਵਾਂ, ਅਸੁਭਾਵਕ, ਉਪਰਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੇ ਹਾਮੋ-ਗੀਣੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।

17. ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਖੜੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ । ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੇਣ

ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

18. ਬੋਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਤਿੰਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ — ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਰਾ , ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਬੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਾ , ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਲੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਠੁੱਕ ਨਹੀਂ ਬੱਝਾ ਸੀ। ਨੈਖਕ ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਨਿੰਦੇ ਸਨ — ਬੁੱਝੀ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਸੁਬਦਾ ਦੀ ਚੋਣ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਜੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਤ ਪਥਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਖ਼ੈਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤਿਰੇ ਪੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ :

1. ਉਬਾਨਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ — ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 466 :
2. ਉਬਾਨਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ—ਪ੍ਰੋ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ :
3. ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ — ਭਾ: ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1959 :
4. ਅਹਦਨਾਮਾ—ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਅਖਾੜੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਏ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ(1833 ਬਿ:) ਵਿਚ ਪੰਨਾ 1149 ਤੋਂ 1169 ਤਕ :
5. ਅਜਿਤੇ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ — ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ।
6. " " " — ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੱਥਲਿਖਤ ਨੰ: 6710 :
7. ਅਦਭੁਤ ਖਿਲਾਸ — ਕਵੀ ਤਾਹਰ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1695 ਬਿ: , ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ।
8. ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ—ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ।
9. ਆਸਾਵਰੀਆਂ — ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1886 ਬਿ:/1829 ਈ: ਸੈਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2916 ।
10. " — ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਨਕਲ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ—ਡੇਰਾ ਭਾਈ ਲੱਖੂ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
11. " — ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲਾ ਗੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 1955 ਈ: ।
12. ਆ ਤਮੇ ਪਰਾਤਮੇ ਕੀ ਗੋਸ਼ਟਿ — ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
13. " " " — ਸੈਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1904 :
14. ਅੰਗ ਫੁਰਨੇ ਕੇ ਫਲ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1804 ਈ: , ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ (ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ) ।
15. ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ—ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ।
16. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
17. ਸੁਖਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1829 ਈ: ਸੈਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2916 :
18. ਸਾਖੀਆਂ ਖਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ ਜਨਮ ਪਤ੍ਰੀ (ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਧ ਦੀ ਰਚਨਾ) ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
19. ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਭ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958 ਈ: :

20. ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਔਡਣ ਜੀ—(ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਕੇ ਨਾਉਂ ਰੇਫ) ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 393 ।
21. ਸਾਖੀ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ (ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ) ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
22. ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ , ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ ।
23. ਸਾਡਾ ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ—ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ—ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968 :
24. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1804 ਈ:- ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
25. " " " —ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1883 ਬਿ:/1826 ਈ: ਸੈਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2827 ।
26. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1794 ਬਿ:/1737 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 7398 :
27. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ —ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, 1912 ਈਸਵੀ ।
28. ਸਿੰਘਾਸਣ ਬਤੌਰੀ—ਪਾਸ ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
29. " " —ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 338 :
30. " " — ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1788 ਬਿ:, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਹ:ਲਿ: ਨੰ: 66 :
31. " " — ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1798 ਬਿ:, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
32. ਸੁਰ ਪ੍ਰੀਛਾ (ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ)—ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
33. ਸੋਲਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ (ਕਵਿਤਾ)—ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 528-ਪੀ (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ।
34. ਸੋਲਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ (ਕਵਿਤਾ) ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1740 ਈ:—ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
35. ਸੰਗ੍ਰਹ ਸਾਰ—ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 781 :
36. " " — ਨਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
37. ਸੰਤ ਮਾਲਾ—ਫ਼ਿਰ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, 1927 ਬਿ:/1870 ਈ: , ਡੇਰਾ ਭਾਈ ਲੱਖੂ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
38. ਸੰਤ ਰਹਿਤ ਰਤਨਮਾਲਾ—ਗਿਆਨੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਹੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਿਵਾਨੀ ਰੋਡ, ਰੋਹਤਕ, 1960 ਈ:
39. ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲਾ—ਸੰਤ ਨਾਲ ਚੰਦ ਜੀ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਭਾ, 1963 ਈ:
40. ਹਜ਼ੂਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ—ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ, ਨੰਬਰ ਬ 193 (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 66 ਅਨੁਸਾਰ) ।

41. ਹੁਕਮਨਾਮੇ—ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ:ਦੀਤਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967 ਈ:
42. ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ — ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ।
43. ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਜੀ ਕੀ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:359 ।
44. ਕੋਕ ਸਾਰ-ਲੇਖਕ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲਾਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹਨ।
45. " " — ਲੇਖਕ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ ਸੀਤ ਨਾਲ ਸਿੰਘ, ਕੁੱਲ ਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
46. " " — ਲੇਖਕ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲਾ ਡੇਰਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
47. ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੇਵਕ(ਪੱਤਰ), ਨੰਬਰ 15, ਅਪਰੈਲ 1872 ਈਸਵੀ :
48. ਗਰਭ ਗੀਤਾ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1721 ਈ:., ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:1904 ।
49. ਗਰਭ ਗੀਤਾ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1740 ਈ: ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ।
50. ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਗਰ ਖਹਾਨ ਭਾਵੇ ਕ੍ਰਿਤ ਆਤਮ ਨਾਥ ਸਿੰਘ—ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:80 ।
51. ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ—ਨਕਲ 1778 ਬਿ:/1721 ਈ: ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 70 ।
52. " " — ਨਕਲ 1883 ਬਿ:/1826 ਈ: ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:198 ।
53. " " — ਨਕਲ 1891 ਬਿ:/1834 ਈ: ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:2300 ।
54. " " — ਨਕਲ 1917 ਬਿ:/1860 ਈ:., ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
55. ਗੁਨ ਸਾਗਰ ਬਚਿਤ੍ਰ—ਕਵੀ ਤਾਹਰ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1678 ਬਿ:/1621 ਈ:., ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
56. ਗੁਰ ਜਸ ਹੁਲਾਰੇ—ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਬਾਬਾ ਮਖਸੂਦਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਚੂਨਾ, ਪਾਸ ਹੈ ।
57. ਗੁਰ ਜਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— " " " " " " "
58. ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹ—ਪੰਡਮ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
59. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ—ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
60. ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ— ਸੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ—ਸਿਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ:7239 ।
61. ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ — ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ।
62. ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ-ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦—ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ, ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
63. ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ੧੦ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕਾ—ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ ।

64. ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6—ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1718 ਈ:
65. ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦—ਕ੍ਰਿਤ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਨਕਲ 1846 ਈ:—ਬਾਬਾ ਮਖਸੂਦਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਚੂਨਾ ।
66. ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ-ਨਕਲ 1893 ਬਿ:/1836 ਈ: , ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1595 ।
67. " " — ਪਾਸ ਮਹੰਤ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਸ਼ਕਰੂਲਾਪੁਰ ।
68. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ — ਜੀ . ਖੀ ਸਿੰਘ ।
69. ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ—(ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧ ਦੀ ਰਚਨਾ—ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ।
70. ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨੀਤੀ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ—ਸੀਪਾਦਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967 ਈ:
71. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਕ੍ਰਿਤ ਅਨੰਦ ਘਨ, 1854 ਬਿ: , ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2919 ।
72. ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਪਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ।
73. ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ—ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
74. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਖਾਬੇ ਜੀ ਕੀ—ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1793 ਬਿ: , ਪਾਸ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ।
75. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ—(ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ), ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
76. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ—ਕ੍ਰਿਤ ਮਿਹਰਬਾਨ—ਸੀਪਾਦਕ ਸ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ।
77. ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ—ਨਕਲਕਾਰ ਦਯਾ ਰਾਮ ਅਬਰੋਲਾ, 1823 ਬਿ: , ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 347 ।
78. ਜਪੁ ਪ੍ਰਮਾਰਥ(ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਧ ਦੀ ਰਚਨਾ) ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
79. " " —ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ—1856 ਬਿ: , ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ।
80. ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ।
81. ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਖਾਖਾ ਬੁਢਾ ਸੀ— ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ।
82. ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅੰਡ ਸਨਜ਼; ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 5959 ।
83. ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ—ਟੀਕਾਕਾਰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, 1768 ਬਿ: , ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 347 ।
84. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ।

85. ਨਿਰਖਾਣ ਪ੍ਰਕਰਣ— ਨਕਲਕਾਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, 1831 ਬਿ: , ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ
ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 17/742 ।
86. " " — ਨਕਲਕਾਰ "ਲਾਲਾ", 1833 ਬਿ: , ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
87. ਪਰਚੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂਕੀ— ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1766 ਬਿ: , ਸਾਡੇ
ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
88. " " " — ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1796 ਬਿ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ
ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 7398 ।
89. " " " — ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 694 :
90. " " " — ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1765 ਬਿ: , ਪ੍ਰੋ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤਰਨਤਾਰਨ ।
91. ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ— ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ— ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ
ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ ।
92. " " " — ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਔਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸਭਾ, ਮਹੰਤ ਗੋਰਾ ਸਿੰਘ
ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲਾ ਗੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966 ਈ:
93. ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨਈਆ ਜੀ— ਕ੍ਰਿਤ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ— ਹਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲ ਸਾਡੇ
ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
94. " " " — ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1932 ਬਿ: / 1875 ਈ: , ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ
ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
95. " " " — ਪਾਸ ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ ।
96. " " " — ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਹੰਤ ਗੋਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966 ਈ:
97. ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਰ੍ਹਿਬ— ਸੈਟਲ ਪਬਲਿਕ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰਬਰ 753 ।
98. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ— ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948 ।
99. " " — ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1734 ਈ: , ਸੈਟਲ ਪਬਲਿਕ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,
ਪਟਿਆਲਾ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2913 ।
100. ਪਾਰਸ ਭਾਗ— ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, 1952 ।
101. " " — ਸੇਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 121 ।
102. " " — ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1822 ਬਿ: / 1765 ਈ: , ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ
ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1265 :
103. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1914 ਈ:
104. ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ— ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੁਲਤਾਨੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਲਾਹੌਰ, 1870 ਈ:
105. " " — ਕੋਅਪਰੇਟਿਵ ਕੈਪੀਟਲ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਲਾਹੌਰ ।
106. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਸੀਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ— ਡੇਰਾ ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੁਸਖਾ ਪਿਆ ਹੈ ।

107. ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗਰੀਬ-ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
108. " " " - ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1953 ।
109. " " " - ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1738 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 7398 ।
110. ਪ੍ਰੀਛਾ - ਲੇਖਕ ਦਾਸ ਚੰਦ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1703 ਈ: , ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਨਕ ਕਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ।
111. " - ਲੇਖਕ ਦਾਸ ਚੰਦ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1703 ਈ: , ਇਕ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
112. " - ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 135 ।
113. ਪੋਥੀ ਸਲੋਤਰ ਕੀ-ਨਕਲਕਾਰ ਬਾਵਾ ਸੰਗਤਿ ਦਾਸ, ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
114. ਪੋਥੀ-ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 7393 ।
115. ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ-ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 7398 ।
116. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, 1967 ।
117. ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ-ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, 1719 ਈਸਵੀ, ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਗਲ ਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
118. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਮੱਧ ਕਾਲ)-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1963 ।
119. ਪੰਜਾਬੀ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ-ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961 ।
120. " " " " - ਭਾਗ ਦੂਜਾ, " " " , 1963 ।
121. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ - ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੈਂਟ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961 ।
122. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਹਿੰਸਾ ਦੂਜਾ ।
123. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ - ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ - 1879 ਈਸਵੀ ।
124. ਬੰਸ ਖਿਨੋਦ - ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ।
125. ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ - ਕੇਸਰਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, 1769 ਈਸਵੀ ।
126. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਸਰਬੰਗੀ- ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1700 ।
127. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ- ਲੇਖਕ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ- ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
128. ਬਚਨ ਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ - ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2235 ।
129. ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ-ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2142 ।

130. ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਨਾਭਾ ਜੀ—ਟੀਕਾਕਾਰ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾਸ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ/ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2646 ।
131. ਭਗਤ ਮਾਲ ਨਾਭਾ ਜੀ— ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ, 1712 ਈ; ਨਕਲ 1859 ਈ:—ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
132. ਭਗਵਤ ਫੀਤਾ—ਨਕਲਕਾਰ ਸੰਭੂ ਨਾਥ, ਸਮਾਂ 1773 ਬਿ:/1716 ਈ: ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1132 ।
133. ਭਗਵਦ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1772 ਈਸਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 6464 (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ)।
134. ਭਾਰਤ ਮੱਤ ਦਰਪਨ — ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ।
135. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ—ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ—ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961 ।
136. ਮਸਨਵੀ ਭਾਖਾ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1829 ਈ: , ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2916 ।
137. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ — ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
138. ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ — ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਕਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੈ ।
139. " " — ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 6 ।
140. ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ—ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1760 ਬਿ: , ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ। ਪਾਸ— ਪੰਡਤ ਬਲਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ।
141. ਰਾਜਾ ਜੋਗੀ— ਗਿਆਨੀ ਏਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ ।
142. ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ—ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1778 ਬਿ: , ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1904 ।
143. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ।
144. ਵਿਵੇਕ ਸਿੰਧੂ—ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਅਖਾੜੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਏ ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ;
145. ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ— ਨਕਲ ਸਮਾਂ 1823 ਈਸਵੀ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
146. ਸੁਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਵਾ ਸਿੰਘ—ਸੀਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, 1961 ਈਸਵੀ ।
147. ਸੁਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ — ਗਿਆਨੀ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ—1955 ਈਸਵੀ ।
148. ਸੁਰਧਾ ਪੂਰਨ-- ਮਸਤ ਗੜ੍ਹ ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਟਾਂਡਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ।
149. " " — ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ — ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
150. " " — ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ—ਮਹੰਤ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਕਰੂਲਾਪੁਰ ।

1. ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤਯ—ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰੀ ਵੰਸ਼ ਕੋਛਰ ।
2. ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ—ਡਾ: ਲਖਸ਼ਮੀ ਸਾਗਰ ।
3. ਸਰਸਵਤੀ(ਮਾਸਿਕ) ਭਾਗ 50, ਖੰਡ 2, ਅਗੱਸਤ 1949 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਦਾ ਲੇਖ—ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਸਾਹਿਤਯ—ਨਾਟਯ ।
4. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਗਦਯ—" ਕਲਪਨਾ " ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ—ਬਲਦੇਵ ਪ੍ਰਕਾਸ ਮਿਸ਼੍ਰ ।
5. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ - ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ।
6. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ—ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ।
7. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ—ਡਾ: ਆਰ. ਕੇ ਵਰਮਾ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, 1958 ।
8. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਕਲ, 1986 ਬਿ: ।
9. ਹਿੰਦੀ ਕਾ ਪ੍ਰਾਭਾਸ਼ਿਕ ਗਦਯ ਸਾਹਿਤਯ -ਡਾ: ਗੁਪਾਲ ਰਾਏ ਦਾ ਲੇਖ ।
10. ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ — ਡਾ: ਜਗਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ ।
11. ਹਿੰਦੀ ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ — ਪੰਡਿਤ ਅੰਬਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਾਜਪਾਈ ।
12. ਕਲਪਨਾ (ਮਾਸਿਕ) — ਮਾਰਚ, 1953 ।
13. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ(ਸਤਾਰਵੀਂ ਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਏਸਵੀ) — ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ।
14. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ (ਅਠਾਰਵੀਂ ਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਏਸਵੀ) — ਡਾ: ਜੀ. ਐਨ ਰਾਜਗੁਰੂ ।
15. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ — ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ ।
16. ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ — ਗੁਲੇਰੀ ।
17. ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਤੀਯ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ —ਚੰਦ੍ਰ ਕਾਂਤ ਬਾਲੀ ।
18. ਬੰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗਦਯ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏ — ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਗੋਤਮ ਦਾ ਲੇਖ ।
19. ਭਾਰਤ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤ — ਆਚਾਰੀਆ ਪੰਡਿਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ - 2024 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ।
20. ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਦੇਣ — ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਲੇਖ ਜੋ " ਦੀ ਟੈਨਥ ਮਾਸਟਰ ਟ੍ਰੀਬੂਟਸ ਐਂਡ ਟ੍ਰੈਸੈਨਟੀਨਰੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ।
21. ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਮਾਲਾ — ਪੰਡਿਤ ਗੋਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਔਲਾ , ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਸੰਮਤ 2016 ।
22. ਮਧਯ ਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ — ਹਰੀ ਮੋਹਨ ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ।
23. ਮਧਯ ਯੁਗੀਨ ਪ੍ਰੇਮਾਖਯਾਨ — ਡਾ: ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ।
24. ਮੈਲਾਨਾ ਰੂਮ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਿ — ਮੁਨਸ਼ੀ ਮਹੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ।
25. ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ— ਸ਼੍ਰੀ ਮੈਨਾਰੀਆ ਜੀ ।
26. ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਸਾਹਿਤਯ — ਸ਼੍ਰੀ ਮੈਨਾਰੀਆ ਜੀ ।

ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਉਰਦੂ ਔਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾ ਨਿਸਾਨੀਆਤਨ ਰਿਸ਼ਤਾ—ਡਾ:ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 1957-58 ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ।
2. ਉਰਦੂ-ਏ-ਕਦੀਮ — ਸ਼ਮਸੁੱਲਾ ਕਾਦਿਰੀ ।
3. ਉਰਦੂ ਕੀ ਇਬਤਦਾਈ ਨਸ਼ੇ ਨੁਮਾ ਮੈਂ ਸੂਫੀਆ-ਏ-ਕਿਰਾਮ ਕਾ ਕਾਮ—ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ।
4. ਉਰਦੂ ਕੀ ਹਕੀਕਤ ਤਾਰੀਖ ਸੈ—ਹਾਸ਼ਮ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦੀ— " ਉਰਦੂ " ਜਨਵਰੀ—ਅਪਰੈਲ 1953 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ ।
5. ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਔਰ ਹਿੰਦੂ—ਜ਼ਹੂਰ-ਉਲ-ਹਸਨ ਠਾਜ਼ਿਮ ।
6. ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ-ਏ-ਦਰਬਾਰ-ਏ-ਮੁਅੱਲਾ—ਪੁਰਾਤਿਤਵ ਵਿਭਾਗ, ਬੀਕਾਨੇਰ ।
7. ਅਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਕਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਮਜ਼ਹਬ ਵ ਅਖ਼ਲਾਕ—ਡਾਕਟਰ ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਕਾਦਰੀ ਸ਼ੇਰ, ਉਸਮਾਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਜਨਵਰੀ 1961 ।
8. ਤਜ਼ਕਰਾ -ਏ-ਅਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ— ਇਬਨ ਖ਼ਲਕਾਨ ।
9. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ — ਕਨਈਆ ਠਾਲ ।
10. ਤਾਰੀਖ਼ ਮਸ਼ਾਇਖ਼-ਏ-ਚਿਸ਼ਤ — ਖ਼ਲੀਲ ਅਹਿਮਦ ਨਜ਼ਾਮੀ ।
11. ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਉਰਦੂ — ਐਮ. ਸ਼ੇਰਾਨੀ ।
12. ਥਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀਆ — ਸੱਯਦ ਬਹਾਉਲਦੀਨ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ।
13. ਮਾਖਿਜ਼ - ਏ-ਤਵਾਰੀਖ਼
14. ਮੁਗ਼ਲ ਔਰ ਉਰਦੂ — ਨਾਸਿਰ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ।
15. ਮੁਤਖ਼ਾਬ-ਉਲ-ਲਬਾਬ — ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ।
16. ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ - ਦੇ ਭਾਗ — ਗ਼ਿਆਨੀ ਗ਼ਿਆਠ ਸਿੰਘ, 1878 ਈ:
17. ਰਾਜਗ਼ਾਠ-ਏ- ਪੰਜਾਬ—ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਠ, 1870 ਈ:
18. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਲਸਾ — ਗ਼ਿਆਨੀ ਗ਼ਿਆਠ ਸਿੰਘ , 1878 ਈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ
=====

1. ਅਪੈਂਡਿਕਸ ਟੂ ਦੀ ਗੀਤਾ ਰਹੱਸਯ -- ਲੋਕਮਾਠੀਆ ਤਿਲਕ ।
2. ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ—ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਧੀਰੰਦਰ ਮੋਹਨ ਦੱਤਾ ।
3. ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਇਸਲਾਮ ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਲੰਡਨ, 1936 ਈ:
4. ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਖ਼ੀਟੈਨੀਕਾ - ਸਰ ਏ.ਬੀ.ਟਲਰ, ਲੰਡਨ, 1910 ਈ:
5. ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ।
6. ਐਨਲਜ਼ ਆਫ ਅੰਬਰ ਐਂਡ ਐਂਟੀਕੁਇਟੀਜ਼ ਆਫ ਰਾਜਸਥਾਨ—ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਟੋਡ, 1950 :
7. ਐਵੇਲੂਸ਼ਨ ਆਫ ਦੀ ਖਾਲਸਾ —ਇੰਦੂਕੁਮਾਰ ਬੰਨਰਜੀ :
8. ਐਗੋਐਟਲ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ—ਥਾਮਸ ਵਿਲੀਅਮ ਬੇਲੀ, ਕਲਕੱਤਾ, 1881 :
9. ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਸਟਾਈਲ—ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ, ਲੰਡਨ 1956 :
10. ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ—ਐਸ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ।
11. ਇੰਡੀਆ ਆਫ ਐਰੀਜ਼ੇਬ (ਚਹਾਰ ਗੁਲਸ਼ਨ) ਅਨੁਵਾਦ—ਸਰ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ-1901 ਈ:
12. ਇੰਡੋ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਡਿਊਰਿੰਗ ਦੀ ਲੇਟਰ ਹਾਫ਼ ਆਫ ਦੀ ਸੇਵਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ ਈਸਵੀ—ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ—ਨੂਰ-ਉਲ-ਹਸਨ ਅਨਸਾਰੀ, 1962 :
13. ਏ ਸੀਰੀਜ਼ ਆਫ ਥ੍ਰੀ ਆਰਟੀਕਲਜ਼ " ਸਮ ਫ੍ਰੈਕਟਸ ਅਬਾਊਟ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੁਏਜ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ"—ਦੀ ਟ੍ਰੀਬਯੂਨ, ਮਾਰਚ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1954 :
14. ਏ ਸੋਸ਼ਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇਸਲਾਮਿਕ ਇੰਡੀਆ (1605-1748 ਈ:)—ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਸੀਨ, ਲਖਨਊ, 1958 :
15. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖਸ— ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ।
16. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਜੂਨ, 1956 :
- ①7. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਐਂਡ ਕੰਪੈਰੇਟਿਵ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਜਨਮ ਸਾਖੀਜ਼ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਪਟੂ ਦੀ ਮਿਡਲ ਆਫ ਏਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ—ਡਾ:ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ।
18. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੋਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਸੇਵਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ—ਡਾਕਟਰ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ।
19. ਏ ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਐਂਡ ਉਰਦੂ ਮੈਨੂਸਕ੍ਰਿਪਟਸ—ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ।
20. ਏ ਕਲਾਸੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਹਿੰਦੂ ਮਾਈਥੋਲੋਜੀ ਐਂਡ ਰਿਲੀਜਨ, ਜੋਗਰਫੀ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਜੌਨ ਡਾਊਸਨ, ਲੰਡਨ, 1953 :
21. ਏ ਜਰਨੀ ਫ਼ਰਾਮ ਬੰਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ —ਜਾਜ਼ ਫ਼ੌਰਸਟਰ (1782-83) :

22. ਏ ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਅਰੇਬਜ਼—ਆਰ.ਏ ਨਿਕਲਸਨ ।
23. ਏ ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਆ—ਈ.ਜੀ ਬਰਾਉਨ ਭਾਗ ਚੌਥਾ, ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ, 1953 ।
24. ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਮੁਸਲਿਮ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰਡੀਆ—ਡਾ:ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, 1939 ।
25. ਸਮ ਆਸਪੈਕਟਸ ਆਫ਼ ਸੋਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰ ਡਿਊਰਿੰਗ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਏਜ(ਐਂਡ ਡੀਪਿਕਟਿਡ ਬਾਈ ਫੌਰਿਨ ਟ੍ਰੈਵਲਰਜ਼) ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ।
26. ਸਮ ਮੌਰਲ ਐਂਡ ਰਿਲੀਜਸ ਟੀਚਿੰਗਜ਼ ਆਫ਼ ਅਲਗਜ਼ਾਨੀ—ਸੱਯਦ ਨਵਾਬ ਅਲੀ , ਨਾਹੋਰ, 1949 ।
27. ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਮੁਗ਼ਲ ਇੰਡੀਆ — ਸਰ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ।
28. ਸਿੱਖਸ - ਸਟੇਨਬੈਕ ।
29. ਸਿੱਖਸ—ਕੈਪਟਨ ਏ.ਐਚ ਬਿੰਗਨੈ ।
30. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ—ਭਾਗ ਚੌਥਾ — ਸਰ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ।
31. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡਾਈਜਨੀਸ ਐਂਡ ਕ੍ਰਿਸਟੀਅਨ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਥ ਅਨੰਕਸੈਸ਼ਨ ਐਂਡ ਇਨ 1882 — ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ।
32. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ — ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ।
33. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਉਰਿਜਿਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ—ਜੇਮਜ਼ ਬ੍ਰਾਉਨ, 1788 ਈ :
34. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ—ਡਬਲਯੂ.ਐਲ ਗ੍ਰੀਗਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, 1846 ।
35. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ — ਐਸ.ਐਮ ਨਤੀਫ ।
36. ਹਿੰਦੂਇਜ਼ਮ ਐਂਡ ਬੁਧਿਜ਼ਮ—ਚਾਰਲਸ ਇਲੀਅਟ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ।
37. ਕਰਨਲ ਪੋਲੀਅਰ'ਜ਼ ਅਕਾਊਂਟ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ—ਕਰਨਲ ਪੋਲੀਅਰ(1770-80 ਈ :) ।
38. ਕੰਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਇੰਡੀਆਜ਼ ਆਫ਼ਿਸ —ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਤੀਜਾ, 1902 ।
39. ਕੰਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਮੈਨੂਸਕ੍ਰਿਪਟਸ ਇਨ ਦੀ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ— ਡਾਕਟਰ ਈਬੇ ।
40. ਕੰਬਰੇਜ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ — ਸੀਪਾਦਕ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਬਰਨ, ਭਾਗ ਚੌਥਾ, ਕੰਬਰੇਜ, 1937 ।
41. ਗਨਿੰਪਸਿਜ਼ ਆਫ਼ ਉਰਦੂ ਲਿਟਰੇਚਰ — ਪ੍ਰੋ: ਐਨ.ਐਸ ਗੋਰੇਕਰ ।
42. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰੀਟੇਲਡ— ਪ੍ਰੋ: ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1966 ।
43. ਗੋਸਪਲ ਆਫ਼ ਸੈਲਫਲੈਸ ਅੰਕਸ਼ਨ ਐਂਡ ਦੀ ਗੀਤਾ— ਐਮ.ਕੇ ਗਾਂਧੀ ।
44. ਚੰਬਰਜ਼ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ।
45. ਟ੍ਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿਖਿਜ਼ਮ— ਨਾਰੰਗ ।
46. ਟ੍ਰਾਂਸਲੈਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ — ਟੰਪ ।

47. ਟਾਕਸ ਐਂਡ ਗੀਤਾ—ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇ ।
48. ਦਾਰਾ ਸਿਕੋਹ ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਵਰਕਸ - ਡਾ: ਬੀ. ਜੇ ਹਸਰਤ ।
49. ਦੀ ਅਨਾਟੋਮੀ ਆਫ ਪ੍ਰੋਜ਼ — ਮਰਜੇਰੀ ਬੈਲਟਨ, 1955 ।
50. ਦੀ ਐਂਬੀਕਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਅਨਗਜ਼ਾਨੀ—ਚਾਰ ਭਾਗ - ਐਮ.ਉਮਰ-ਉਲ-ਦੀਠ, ਅਲੀਗੜ, 1949 ਈਸਵੀ ।
51. ਦੀ ਇਨਫਲੂਐਂਸ ਆਫ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣਾ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਦੀ ਟ੍ਰੀਬਯੂਨ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1955
52. ਦੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲੈਂਗੁਏਜ— ਲੈਗਨ ਪੀਅਰਸਲ ਸਮਿਥ—ਐਂਕਸਵੇਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ।
53. ਦੀ ਟੈਂਬ ਮਾਸਟਰ—ਟ੍ਰੀਬੀਊਟਸ ਐਂਡ ਸੈਨਟੇਨਰੀ—ਦੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ, 1967 ।
54. ਦੀ ਪ੍ਰੋਬਲਮ ਆਫ ਸਟਾਈਲ — ਜੇ ਮਡਲਟਨ ਮੁਰੇ, 1949 ਸੀਸਕਰਣ ।
55. ਦੀ ਰੂਲਿੰਗ ਚਾਂਦਸ ਨੋਬਲਜ਼ ਐਂਡ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ —ਏ.ਵਾਦੀਵੇਣੂ, 1912 ।
56. ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਇਨਫਲੂਐਂਸ ਐਂਡ ਹਿੰਦੀ—ਅਮਬਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ, 1936 ।
57. ਪ੍ਰੋਜ਼ ਇਨ ਸੈਵਨਟੀਨਥ ਐਂਡ ਏਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀਜ਼, ਸਮ ਸਪੈਸੀਮਨਜ਼ ਫਰਾਮ ਮੈਂਟ੍ਰਿਸਕਰਿਪਟਸ — ਐਂਗਰੀਐਟਲ ਕਾਲਜ ਕੁਆਰਟਰਲੀ—" ਗੁਰਮੁਖੀ " , ਮਈ, 1935 ।
58. ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ — ਹਿਲ ।
59. ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਦ ਐਂਡ ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਟਰੀ ਐਸੇ — ਐਸ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ।
60. ਮਯੂਚੂਅਲ ਇਨਫਲੂਐਂਸ ਆਫ ਮੁਹਮੇਡਨਜ਼ ਐਂਡ ਹਿੰਦੂਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ — ਐਫ. ਡਬਲਯੂ ਬੋਮਸ ।
61. ਮਿਲਿਟਰੀ ਮੈਮਾਇਰਜ਼ ਆਫ ਮਿਸਟਰ ਜਾਰਜ ਬੋਮਸ - ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਵਿਲੀਅਮ ਫ੍ਰੈਂਕਲਿਨ ।
62. ਰੱਤੀ ਰਹੱਸਯ ਆਫ ਪੰਡਿਤ ਕੋਕਾ — ਐਸ. ਸੀ ਉਪਾਧਿਆਇ ।
63. ਰਿਲੀਜਨ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖਸ — ਮੈਕਾਲਫ ।
64. ਰੂਲਿੰਗ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਜ਼ ਐਂਡ ਚਾਂਦਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਪ੍ਰਿੰਟਿਡ ਬਾਈ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰੈਸ, 1930 ।
65. ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪਰਸ਼ੀਆ — ਆਰ.ਜੀ ਬ੍ਰਾਊਨ, ਲੰਡਨ, 1925 ।
66. ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਨੌਵਾਂ—ਜੀ.ਏ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ।
67. ਲੈਟਰ ਮੁਕੁਲਜ਼ — ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ — ਇਰਵਿਨ ।
68. ਲੈਂਗੁਏਜ਼ — ਜੈਸਪਰਸਨ ।